

9(47.925)

U-20

Ռ. Գ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ԹՈՒՐԻ-ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԵՎ

ԿԻԼԻԿԻԱՆ

1919-1921 թթ.

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
СЕКТОР ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

Р. Г. СААКЯН

ТУРЕЦКО-ФРАНЦУЗСКИЕ
ОТНОШЕНИЯ И КИЛИКИЯ
в 1919—1921 гг.

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1970

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՍԵՎՏՈՐ

Ռ. Գ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ԹՈՒՐԻԳ-ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԿԻԼԻԿԻԱՆ
1919—1921 թթ.

276

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1970

Մենագրության մեջ լուսաբանվում են թուրք-ֆրանսիական դիվանագիտական կայքերի զարգացումը 1919 թ. մինչև 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ի Անկարայի պայմանագիրը, այդ նույն ժամանակաշրջանում Ֆրանսիայի և քեմալական թուրքիայի վարած քաղաքականությունը Կիլիկիայում, Ադանայում, Մարաշում, Հաճընում, Զեյթունում, Այնթապում և Ուրֆայում ծավալված իրադարձությունները: Զգալի տեղ է հատկացված Կիլիկիահայերի ճակատագրին, նրանց հերոսական ինքնապաշտպանության պատմությանը, վեր է հանվում ֆրանսիական իմպերիալիստների խարդախ և քեմալական ղեկավար շրջանների ազգայնամոլ քաղաքականությունը:

Պատասխանատու խմբագիր
պրոֆ. Ե. Ղ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

1919—1922 թթ. թուրքիայում ծավալված ազգային պատերազմի պատմության ուսումնասիրությունը ունի գիտական ու ֆաղափական կարևորություն: Նույնօրինակ կարևոր խնդիր է այդ ժամանակաշրջանում թուրքական կառավարող շրջանների վարած արտաքին ֆաղափականության մարտիստական վերլուծությունն ու արժեքավորումը:

Թուրքիայի և օտար տերությունների փոխհարաբերությունների պատմության ուսումնասիրությունը անհրաժեշտ է նաև ճիշտ գնահատելու համար թուրքիայի անկախության պայքարի տեղը Արևելքի ազգային-ազատագրական, հակափմպերիալիստական շարժումների պատմության մեջ:

Վերջապես, հարցի համակողմանի, գիտական լուսաբանումն անհրաժեշտ է թուրքիայի հետագա տարիների և, ընդհանրապես, ամբողջ նորագույն շրջանի արտաքին ֆաղափականության ուղղությունն ու շարժառիթները խորն ըմբռնելու ու գնահատելու համար, որովհետև քեմալական արտաքին ֆաղափականության բոլոր հիմնական սկզբունքները ձևավորվել են հենց 1919—1922 թթ. ազգային պատերազմի ժամանակաշրջանում:

Անտանոյի տերությունների և քեմալական թուրքիայի փոխհարաբերություններում առաջնակարգ տեղ են գրավում թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները: Հայտնի է, որ 1914—1918 թթ. թուրքիայի դեմ պատերազմած արևմտյան փմպերիալիստական տերություններից Ֆրանսիան առաջինն

էր, որ հարաբերությունների մեջ մտավ Անկարայի կառավարության հետ, դիվանագիտական կապեր հաստատեց և, իր դաշնակիցներից, առաջին հերթին, Անտանոբ ոգեշնչող Անգլիայից անշատ, ֆաղափական պայմանագիր կնքեց նրա հետ:

Սույն հետազոտության առանցքային հարցերը նիշտ լուսաբանելու համար կողմնորոշող նշանակություն ունեն Վ. Ի. Լենինի և կոմունիստական կուսակցության ու սովետական պետության ականավոր գործիչներ Մ. Վ. Ֆրունզեի, Գ. Վ. Չիչերինի, Ա. Ֆ. Մյասնիկյանի, Ս. Հ. Կասյանի ասույթներն ու գնահատականները, ինչպես նաև Կոմիստերնի կոնգրեսների որոշումները:

Վ. Ի. Լենինը մի շարք ստիպներով անդրադարձել է Թուրքիայի անկախության պայքարի հարցերին, ավել է այդ պայքարը գլխավորող ուժերի բնութագիրը. «... Թուրքիայում իշխանության գրույս են կանգնած կաղեմները, օկայաբխտները, նացիոնալիստները, որոնք պատրաստ են մեզ ծախել Անտանտին»¹: Վ. Ի. Լենինի այս բնորոշումը, որն առաջին անգամ հրատարակվեց 1963 թվականին, կարևոր է ոչ միայն այն տեսակետից, որ պարունակում է ֆեմալականների դասակարգային էության գնահատականը, այլև նրանով, որ բացահայտում է Անտանտի իմպերիալիստների հետ գործարքի մեջ մտնելու ֆեմալականների այն հակումները, որոնք ի հայտ եկան ինչպես այդ տարիներին՝ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի հետ հակասովետական գործարքի մեջ մտնելու մի շարք փորձերում, այնպես էլ հետագայում, երբ Թուրքիան մերձեցավ ու դաշնակցեց Արևմուտքի իմպերիալիստական տերությունների այս կամ այն խմբավորմանը՝ բարձր դեպքերում ի վնաս Սովետական Միության:

Սովետական ականավոր պետական գործիչ ու գորավար Մ. Վ. Ֆրունզեի աշխատություններում կան մի շարք կարևոր

¹ В. И. Ленин. Заключительное слово по докладу о концессиях на фракции РКП(б) VIII съезда Советов 21 декабря 1920 г., Полн. собр. соч., т. 42, М., 1964, стр. 125.

դիտողություններ, որոնք լույս են սփռում Անկարայի կառավարող շրջաններում իշխող տրամադրությունների, նրանց կողմից ձեռնարկված դիվանագիտական փայլերի, այդ թվում 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին կնքված Անկարայի պայմանագրի ստորագրման շարժառիթների վրա²:

Սովետական անվանի պետական գործիչ ու դիվանագետ Գ. Վ. Չիչերինի «Հողվածների ու նառերի» ժողովածուում³ գեներալից արտաքին ֆաղափական հաշվեվարությունները, օտար դիվանագետների ու թղթակիցների հետ ունեցած բույցները արժեքավոր դիտողություններ են պարունակում ինչպես Թուրքիայի, այնպես էլ Ֆրանսիայի արտաքին ֆաղափականության մի շարք կողմերի վերաբերյալ: Գ. Վ. Չիչերինի փայլուն հողվածներն ու ելույթները ֆաղափական լայն ֆոնի վրա գծում են ժամանակի միջազգային հարաբերությունների նշմարագրի պատկերը, հնարավորությունն են բնութագրում հարցը հետազոտել բազմակողմանիորեն:

Ուսումնասիրվող թեմայի մի շարք հարցերին անդրադարձել ու իր գնահատականն է ավել սովետական պետական ու կուսակցական ականավոր գործիչ Ալեքսանդր Մյասնիկյանը: Նա մերկացրել է իմպերիալիստական մեծ տերությունների և առաջին հերթին Անգլիայի ու Ֆրանսիայի գիշատիչ ֆաղափականությունը Մերձավոր Արևելքում համաշխարհային առաջին պատերազմից հետո, բացահայտել փոքր ժողովուրդներին, այդ թվում և հայ ժողովրդին, արված նրանց մեծադորդ խստումների ողջ սնանկությունը⁴: 1920-ական թվականների սկզբին սփյուռնում գործող հայ ազգայնական կուսակցու-

² Ст'я М. В. Фрунзе, Доклад о поездке в Ангорю на объединенном заседании Совнаркома и ЦИКа Украины. Собр. соч., т. 1, М.—Л., 1929; М. В. Фрунзе, Доклад по ближневосточному вопросу на III сессии ВУЦИК VI созыва. Стенографический отчет, Харьков, 1922.

³ Г. В. Чичерин, Статьи и речи по вопросам международной политики, М., 1961.

⁴ Ст'я «Դաշնակցական կառավարության դոկումենտներից», Ալ. Մարտունու առաջարկով, Երևան, 1922:

բյուններին ու նրանց գործունեությանը տրված Ա. Մյասնիկ-
յանի գնահատականները⁵ օգնում են հետազոտողին խորն քն-
նախնայում ու նիշտ գնահատելու այդ կուսակցությունների ձեռ-
նարկած ֆայլերը Կիլիկիայում՝ ֆրանսիական օկուպացիայի
ժամանակաշրջանում:

Կոմունիստական կուսակցության ակաճավոր գործիչ Սար-
գիս Կասյանի մի շարք հոդվածներ ու ելույթներ անընդմիջ են
հետազոտվող հարցերին: Նա իր աշխատություններում մարք-
սիստական խորք վերլուծության է ենթարկել Արևմուտքի իմ-
պերիալիստական խոշոր տերությունների ֆաղափանությունը
Մերձավոր Արևելքի երկրների նկատմամբ, վերհանել այդ պե-
տությունների միջև ծավալված խուլ կամ բացահայտ մրցակ-
ցության բուն շարժառիթները, նրանց հակամարտության իս-
կական ակունքները: 1919 թ. վերջին գրված «Ռ'ւ է Ել'բ» գրե-
քում հայտնած այն միտքը, թե «ֆրանսիական իմպերիալիստ-
ների համար ցանկալի չէ, որ ամերիկական ուժեղ կապիտալը
ամբ կոխի Տանկաստան»⁶, շատ շանցած իր լիակատար հաս-
տատումը գտավ. ֆրանսիական կառավարության ֆաղափա-
նությունը, Անկարայի ղեկավար շրջանների հետ լեզու
գտնելու նրա բազմաթիվ փորձերը վկայում էին հենց այն մա-
սին, որ Ֆրանսիայի նպատակն էր պահպանել ֆրանսիական
խոշոր դրամատերերի նախապատերազմյան դիրքերը Թուր-
քիայում և ձեռք բերել շահագործման ու հարստացման նոր աղ-
բյուրներ: Երեստ արժեքավոր է նաև Ս. Կասյանի կարծիքը ֆե-
մալական շարժման սկզբնավորման և Անտանտի պետություն-
ների կողմից այն խրախուսվելու պատճառների մասին: «Ազ-
գայնական-փաշայական, ավագակային-տիրապետական այդ
շարժումը, -գրում էր Կասյանը, -որ առաջ է եկել իշխելու սո-
վարությունից, գերազանցորեն ֆաշալիերվում է շահագրգռված
իմպերիալիստների կողմից: Եթե մի ձեռնով նրանք հրահրում

են փաշաներին պատրաստ լինել իրենց իրավունքների մախ-
մուժը պահանջելու, իսկ մյուս ձեռքով ապտակում են նրանց և
բաժինը խլում, ապա դա ոչինչ՝ այդպես է թելադրում իմպերիա-
լիստական ֆաղափանությունը...»⁷: Միաժամանակ, Սար-
գիս Կասյանը առաջիններից մեկը ավելց ֆեմալական շարժման
մարքսիստական գնահատականը. «Մուստաֆա-ֆեմալյան
շարժումը, որին ֆեմալականները անվանում են «ազգային»...
դա տանիկ պորտաբույժ փաշաների, տգրուկ պաշտոնյաների
և գանազան թալանիների ձգտումն է պահպանել իրենց ան-
բաժան գերիշխանությունը *այսպես կոչված* Տանկաստանում,
նրանց շարժումն է դեպի Անդրկովկաս»⁸:

«Իրալոմատիական պայքարը Թուրքիա շուրջը» հոդվա-
ծում Ս. Կասյանը բացահայտում է Անտանտի տերությունների
«ներողամիտ» ու «վեհանձն» վարմունքի բուն դրդապատճա-
ռը՝ «Թուրքիայի նշանակությունը մասնաճեղական աշխարհում»⁹,
իսկ «Անգլիան ու Ֆրանսիան» հոդվածում նա վեր է հանում
իմպերիալիստական այդ երկու գիշատիչների հակամարտու-
թյունը 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ի ֆրանս-թուրքական պայմա-
նագրի կնիքումից հետո¹⁰: Մեծ հետաքրքրություն են ներկայ-
ացնում նաև «Կարմիր աստղ» թերթում 1921—1923 թթ.
տպագրված Ս. Կասյանի բազմաթիվ հոդվածները միջազգա-
յին հարաբերությունների, Եվրոպական առանձին տերություն-
ների ֆաղափանություն և մի շարք այլ հարցերի վերա-
բերյալ:

Մերձավոր Արևելքում ֆրանսիական իմպերիալիզմի վա-
րած ֆաղափանությունը իր գնահատականն է ստացել
1922 թ. կայացած Կոմիտեերեի IV կոնգրեսում, որի փաստա-
թղթերում իրենց արտացոլումն են գտել նաև Թուրքիայի փոխ-

5 Ալ. Մարտունի (Ա. Մյասնիկյան), *Կուսակցությունները դադութահա-
յուլյան մեջ, Թիֆլիս, 1924*:

6 Սարգիս Կասյան, *Ընտիր երկիր, Երևան, 1967*, էջ 135:

7 Նույն տեղում, էջ 152:

8 Նույն տեղում, էջ 153:

9 Նույն տեղում, էջ 229:

10 «Կարմիր աստղ», 1922, № 24:

հարաբերությունները Ֆրանսիայի հետ՝ ազգային պատերազմի տարիներին¹¹։

Սույն ուսումնասիրության առանձին հարցեր այս կամ այն չափով իրենց արտացոլումն են գտել սովետական պատմաբանների ու դիվանագետների աշխատություններում ու վավերագրական արքյուրներում։

Ֆրանսիայի տնտեսական ու դրամական շահերը Թուրքիայում, այդ թվում՝ Կիլիկիայում, և դրանցից բխող ֆրանսիական ֆադախականությունը հասկանալու համար կարևոր նշանակություն ունի Ա. Ադամովի խմբագրությամբ հրատարակված «Раздел Азиатской Турции» փաստաթղթերի ժողովածուն¹², որտեղ գետեղված են Կիլիկիայի ապագա հակառակորդ շուրջ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին տեղի ունեցած անգլո-ֆրանս-ուսական բանակցությունները, դիվանագիտական գրագրությունը և այլն։ Գիտական արժեք ունի նաև հիշյալ ժողովածուին կցված Ա. Ադամովի ընդարձակ առաջաբանը¹³, ուր նա ընդհանուր գծերով բնորոշում է եվրոպական մեծ տերությունների տնտեսական ու ֆադախական շահերը Օսմանյան կայսրությունում, վերհանում Մերձավոր Արևելքում նրանց միջև ծավալված հակասությունների հիմնական պատճառները։ Սակայն, հեղինակը, կոնկրետ փաստերով ու թվական տվյալներով հիմնավորելով Կիլիկիայի դերն ու տեղը ֆրանսիական դրամատերերի ծրագրերում, գերազնահատում է Կիլիկիայի ինֆուորույն նշանակությունը և անտեսում այն հանգամանքը, որ Կիլիկիան Ֆրանսիային հարկավոր էր ամենից առաջ Սիրիայի ստրատեգիական դիրքերը պաշտպանելու և ապահովելու համար։

Թուրքագիտական ընդհանուր բնույթի գրականությունից

11 *St'u* «Постановления IV Всемирного конгресса Коммунистического Интернационала». Петроград-Москва, 1922, էջ 84—92։

12 «Раздел Азиатской Турции». По секретным документам б. Министерства иностранных дел. Под ред. Е. А. Адамова. М., 1924.

13 *Նույն տեղում*, էջ 5—26։

պետ է նշել սովետական դիվանագետ Ա. Աստախովի¹⁴, Ն. Սոկոլսկուի¹⁵, պրոֆ. Վ. Ա. Գուրկո-Կրյաժինի¹⁶, Բ. Բուսաեվի¹⁷, պրոֆ. Ա. Գ. Նովիչևի¹⁸, պրոֆ. Ա. Ֆ. Միլլերի, պատմական գիտությունների դոկտոր Ա. Մ. Շամսուտդինովի աշխատությունները։ Հիշյալ և մի շարք այլ սովետական հեղինակներ նշանակալից աշխատանք են կատարել Թուրքիայի նորագույն շրջանի պատմության բազմաթիվ հանգուցային հարցերի լուսաբանման ուղղությամբ։ Սակայն նրանց գործերում առկա են մի շարք սխալներ, միակողմանի ու թերի գնահատականներ, չհիմնավորված տեսակետներ ու կարծիքներ։ Որպես ընդհանուր թերություն պետ է նշել այն փաստը, որ գիտականորեն չի բացահայտվել երիտթուրքական ու ֆեմալական ազգային ֆադախականության ընդհանրությունը, որը պայմանավորված էր այդ երկու շարժումների միջև գոյություն ունեցող մի շարք ընդհանուր գծերով՝ ծայրանեղ անհանդուրժողականությունն ու բշնամանք բանվորական ու գյուղացիական ելույթների նկատմամբ, ասիմիլյատորական շարժարտական ֆադախականություն, ցեղապաշտ ատելություն երկրի ոչթուրք ժողովուրդների նկատմամբ։

Պրոֆ. Վ. Ա. Գուրկո-Կրյաժինը, օրինակ, ֆեմալական շարժման փառաբանումը հասցրել էր այն աստիճանի, որ իր աշխատություններից մեկում ուղղակի հայտարարում է. «մարտնչող Թուրքիան... տվել է ազգային ազատագրական շարժման *ամենավան ու ավարտուն նմուշը*»¹⁹ (ընդգծումն իմն է—Ռ. Ս.)։ Այս և մի շարք այլ հեղինակների նման գնահատականները, հասկանալի է, խանգարել են նրանց հիմնավոր ու

14 Г. Астахов, От султаната к демократической Турции. Очерки по истории кемализма. М.—Л., 1926.

15 Н. Сокольский, Очерки современной Турции, Тифлис, 1923.

16 В. А. Гурко-Кряжин, История революции в Турции, М., 1923.

17 И. Бутаев, Проблемы Турции, Л., 1925.

18 А. Д. Новичев, Крестьянство Турции в новейшее время, М., 1959.

19 В. А. Гурко-Кряжин, Ближний Восток и Державы, М., 1925, стр. 3.

Նշմարտացի խոսք ասելու ֆեմալական կառավարության ազգային ֆաղափականության մասին, որն առաջին հերթին դրսեվորվեց 1919 թ. վերջին՝ Կիլիկիայում: Այսպես, Ա. Մ. Շամսուտդինովը, «Ազգային ազատագրական պայքար-Քուրֆիայում» խորագրով գրում լուսաբանելով իրադարձությունները Կիլիկիայում 1920-1921 թթ., լուսրյան է մատնում Անկարայի կառավարող շրջանների շարդարական գործողությունները: Խոսելով 1920 թ. հունվարին ծագած Մարաշի ապստամբության մասին, նա ոչ մի խոսք չի ասում ֆաղափ հայ ազգաբնակչության կոտորածի մասին: Ավելին, պատմական իրականությանը հակառակ, նա պնդում է, որ Կիլիկիայում «ոչնչացվեցին հարյուրավոր բուրժուական գյուղեր և գեղակահարվեցին Քուրֆիայի անկախության հազարավոր մարտիկներ»²⁰:

Քուրֆ-ֆրանսիական հարաբերություններին անդրադարձել է պրոֆ. Ա. Ֆ. Միլլերը «Քուրֆիայի նորագույն պատմության ուրվագծերում»: Մակայն, շարադրելով ֆրանսիական կառավարության հատուկ լիազոր Ֆրանկլեն-Բուլոնի բանակցությունները Մուստաֆա Քեմալի հետ և, այնուհետև, Անկարայի պայմանագրի ստորագրումը 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին, նա չի մատնանշում, որ այդ պայմանագրի կնքման գլխավոր շարժառիթներից մեկը ֆրանսիական իմպերիալիստների ձգտումն էր՝ ֆեմալական Քուրֆիան հակադրել Սովետական Ռուսաստանին և դուրս բերել նրա դեմ²¹:

Կիլիկիայում ֆրանսիական կառավարության վարած ֆաղափականությանը անդրադարձել է Լենինգրադցի բուրժուական Ա. Դ. Ժելյակովը «Քուրֆ գյուղացիության ազգային-ազատագրական պայքարը Հարավ-Արևելյան Անատոլիայում

²⁰ А. М. Шамсутдинов, Национально-освободительная борьба в Турции. 1918—1923 гг. М., 1966, стр. 126—127. Այս գրքի մասին տե՛ս պրոֆ. Ե. Սարգսյանի ծավալուն գրախոսականը. «Բանբեր Հայաստանի արևիկները», 1967, № 1, էջ 233—251:

²¹ А. Ф. Миллер, Очерки новейшей истории Турции, М.—Л., 1948, стр. 116—117.

1918—1920 թթ.»²² և «Հակաֆրանսիական ապստամբությունը Մարաշում 1920 թվականին»²³ հոդվածներում: Հեղինակը, սակայն, ֆենդատորեն չի մոտեցել բուրժուական սկզբնաղբյուրներին, դեպքերի ականատեսների ու մասնակիցների հուշերին: Այսպես, առաջին հոդվածում հեղինակը Ուրֆայի 1920—21 թթ. կոիվները շարադրում է ֆաղափ պաշտպանության ռազմական խորհրդի նախագահ Ալի Սահպի հուշերի հիման վրա, որոնք աչքի են ընկնում մի շարք դեպքերի ակնհայտ խեղաթյուրմամբ: Նույնը պետք է ասել նրա մյուս հոդվածի մասին, որտեղ նա լայնորեն օգտագործել է բուրժուական հեղինակ Բադրադրոզլուի աչառու, փաստերը աղավաղող հուշերը 1920 թ. Մարաշի դեպքերի մասին:

Քուրֆ-ֆրանսիական հարաբերությունների որոշ հարցեր առավել հանգամանորեն լուսաբանվել են երկու թեկնածուական դիսերտացիաներում: Դրանցից մեկը ուկրաինական պատմաբան Դ. Ն. Ֆիլիպենկոյի «Քուրֆ-ֆրանսիական հարաբերությունները ազգային-ազատագրական պատերազմի ժամանակաշրջանում Քուրֆիայում (1918—1922)» դիսերտացիան է, որտեղ այդ տարիների քուրֆ-ֆրանսիական դիվանագիտական հարաբերությունները բավարար չափով չեն լուսաբանվել: Հեղինակի տպագրած հոդվածներից մեկը վերաբերում է սովետա-բուրժուական հարաբերություններին 1920—1922 թթ., մյուսը՝ «Ֆրանսիական իմպերիալիզմի էսպանսիան Քուրֆիայում 1918—1922 թթ.», նվիրված է Ֆրանսիայի անտեսական շահերի լուսաբանմանը Քուրֆիայում, վերջինիս հետ նրա դրամական, առևտրական ու այլ կապերին առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ և 1919—1922 թթ.²⁴:

²² А. Д. Желтяков, Национально-освободительная борьба турецкого крестьянства Юго-восточной Анатолии в 1918—1920 гг., Вестник ЛГУ, 1957, № 8, Серия истории, языка и лит., вып. 2, стр. 202—214.

²³ А. Д. Желтяков, Антифранцузское восстание в Мараше в 1920 году. Ученые записки ЛГУ, серия вост. наук, вып. 14, стр. 20—42.

²⁴ Д. М. Филипенко, Экспансия французского империализма в Туречини (1918—1922 гг.). Украинский исторический журнал, 1962, № 1, стр. 74—83.

Ինչպես վերը նշված հոդվածում, այնպես էլ դիսերտացիայի ավտոռեֆերատում²⁵ Գ. Մ. Ֆիլիպենկոն ոչ մի խոսք չի ասում կիլիկիահայերի նկատմամբ կիրառված քեմալական ազգայնամոլ ֆաղափականության մասին, կարծես այդ հարցը չի առնչվում հեղինակի ուսումնասիրության հետ:

Մյուսը, դա Ն. Զ. էֆենդիևայի դիսերտացիան է՝ «Թուրք ժողովրդի պայքարը ֆրանսիական զավթիչների դեմ Անատոլիայի հարավում (1919—1921 թթ.)», որը նույն խորագրի տակ լույս տեսավ առանձին գրքով 1966 թվականին²⁶: Աշխատության ներածական բաժնում հեղինակը բնութագրում է թուրք պատմաբանների գործերը, նշում նրանցից շատերի միտումնավոր մոսեցումը հարցերին, սակայն բուն գրքում Ն. էֆենդիևան հանդես չի բերում նույն ֆենադատական վերաբերմունքը, որի հետևանքով մի շարք հարցեր լուսաբանված են միակողմանի ու թերի, երբեմն պարունակում են հակասական ու սխալ գնահատականներ: Այսպես, ներածության մեջ, հեղինակը իրավացիորեն նշում է, որ «Օսմանյան կայսրության նկատմամբ ժողովուրդները դարերի ընթացքում ազատագրական պայքար են մղել թուրքական լծի դեմ»²⁷, իսկ էրզրումի համաժողովի մասին խոսելիս, նա որպես *առաջադիմական* ֆայլ է ներկայացնում քեմալականների պայքարը *հետադիմական* օսմանյան պետության ամբողջականությունը ամեն գնով պահպանելու համար²⁸: Նույն մոտեցումն է հանդես բերում հեղինակը Սրվաչի համաժողովի որոշումները ֆենադակելիս²⁹: Այնուհետև, հեղինակը ոչ միայն ֆենադատական խոսք չի ասում 1920 թ. հունվարի 28-ին ընդունված

«Ազգային ուխտի» մասին, այլև անտեսում է նրանում անկա ազգայնամոլ, հետադիմական կողմերը: «Ազգային ուխտ», — գրում է Ն. էֆենդիևան, — արտացոլում էր Թուրքիայի առաջադիմական ուժերի կենսական ու հուզող հարցերը: Տերիտորիալ ամբողջականություն, ազգային փոփոխությունների իրավունքները, վերաբերմունք իմպերիալիստական գրավման հանդեպ — անա հիմնականում «Ազգային ուխտի» կվինտեսենցիան»³⁰: Այնուհետև, նա խուսափում է քեմալական ազգային ֆաղափականության գնահատականը տալուց, շրջանցում է այն դեպքերը, որոնց լուսաբանումը անխուսափելիորեն կպահանջեր հեղինակի գնահատականը: Ն. էֆենդիևան (ինչպես և Գ. Ֆիլիպենկոն և մյուսները) լուրջան է մատնում. օրինակ, Հանրեի հայության ֆումենելի բնաջնջումը քեմալական կանոնավոր գործերի կողմից 1920 թ.: Թերի է 1920 թ. Մարաշի կողմերին արված գնահատականը: Հեղինակը ֆաղափ հայերի ոչնչացման մեղքը փորձում է ամբողջովին բարդել ֆրանսիացիների վրա³¹, շղատապարտելով քեմալականների ազգայնամոլ հայաջինջ գործողությունները, Կիլիկիան հայերից մաքրելու նրանց ծրագիրը: Մինչդեռ, *Թուրքիայի նորագույն պատմության որոշ սկզբունքային հարցերը դժվար է ճիշտ ըմբռնել ու գնահատել առանց երիտթուրքական կառավարողների կողմից առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին կիրառված հայերի ցեղասպանության (գենոցիդի) քաղաքականության մերկացման ու դատապարտման, առանց երիտթուրքերի ու քեմալականների ազգային քաղաքականության նույնության վերհանման:*

Սովետահայ հեղինակներից Կիլիկիայի 1919—1921 թթ. իրադարձություններին անդրադարձել են Լեոն³², պրոֆ. Գ. Գ. Միխայելյանը «Կիլիկիայի հայկական պետության պատմու-

³⁰ Նույն տեղում, էջ 50:

³¹ Նույն տեղում, էջ 115—116:

³² Լեո, *Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարախոսությունը*, Բ. հատոր, Փարիզ, 1935:

²⁵ *Տե՛ս Դ. Մ. Филипенко, Турецко-французские отношения в период национально-освободительной войны в Турции (1918—1922). Автореферат кандидатской диссертации, Киев, 1964.*

²⁶ *Н. З. Эфендиева, Борьба турецкого народа против французских оккупантов на юге Анатолии (1919—1921 гг.). Баку, 1966.*

²⁷ Նույն տեղում, էջ 4:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 44:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 45—46:

թյունը» արժեքավոր ուսումնասիրության վերջաբանում³³, պրոֆ. Մ. Պ. Աղայանը³⁴, պրոֆ. Չ. Ս. Կիրակոսյանը³⁵:

Սույն մենագրությունում օգտագործվել են թուրքական աղբյուրներն ու գրականությունը: Պետք է ասել, որ թեմայի լուսարանումը դժվարանում է այն բանով, որ թուրքական, (ինչպես և ֆրանսիական) հրատարակված դիվանագիտական փաստաթղթեր գրեթե չկան: Չկան նաև ամբողջությամբ մեր թեմային վերաբերվող հատուկ ուսումնասիրություններ թուրքերեն: Սակայն վերջին երկու ասանամյակում Թուրքիայում լույս տեսած գրականության մեջ և, հատկապես, դեպքերի ականատեսների հուշերում զգալի փաստական նյութ է պարունակվում այդ շրջանում Թուրքիայի վարած արտաքին քաղաքականության, Կիլիկիայի անցքերի վերաբերյալ: Սակայն թուրքական աղբյուրները, վավերագրերը, ակահատեսների վկայությունները, հուշերը և այլն, ինչ խոսք, չեն կարող բավարար համարվել հարցի լուսարանման համար, որովհետև, գրեթե առանց բացառության, դրանք հարցերը բնում են միտումնավոր կերպով իրենց հիմքում ունենալով Քեմալ Աթաթյուրքի ասույթներն ու գնահատականները, որոնք երբեմն ուղղակի խեղաթյուրում են պատմական իրականությունը:

Այսպես, 1920 թ. ապրիլի 24-ին Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովում ունեցած իր ելույթում Մուստաֆա Քեմալը, լուսարան մատենելով թուրքական շեքերի վայրագությունները, պնդում էր, որ «Կիլիկիայում... հայկական կանոնավոր ու անկանոն զորքերը հարձակումներ են գործում մեր ցեղակիցների

ու հավատակիցների վրա և հանցագործություններ կատարում»³⁶:

Սույն ոգով են գրված Քեմալի ղեկավարության ու անմիջական հսկողության տակ ստեղծված Թուրքիայի պաշտոնական պատմությունը՝ «Թարիհ»-ը և մի շարք պատմագիտական աշխատություններ, պատմության դասագրքեր և այլն:

Կիլիկիայի իրադարձությունները լուսարանող թուրք հեղինակները ևս խուսափում են անաչառ կերպով վերլուծել դեպքերը, բոլորն էլ շրջանցում են այն հարցը, թե ինչու էր հայերից դատարկվել Կիլիկիան, ե՞րբ նրանք վերադարձան և ինչու, ի՞նչ վերաբերմունքի հանդիպեցին տեղական իշխանությունների կողմից և այլն:

Թուրքական մեջլիսի երեսփոխան Ալի Սաֆյան, օրինակ. «Կիլիկիայի ողբերգությունը և Ուրֆայի ազատագրման կռիվները» վերնագրով իր գրքում Կիլիկիա վերադարձող հայերին անվանում է «հեռվից եկած թափառականներ, ավազակներ, հանցագործներ, որոնց միակ ցանկությունն էր ավերել, ջարդափշուր անել, հզմել-սպանել...»³⁷: Չարամտորեն կեղծելով փաստերը, հեղինակը պնդում է, որ «Ամերիկայից, Կովկասից ու Բուլղարիայից եկած հայերը հանցավոր նպատակներ էին հետապնդում»³⁸: Հայերին ներկայացնելով որպես «կեղեքիչներ», հեղինակը բնական է համարում նրանց դեմ ձեռնարկված «փոխադարձ» միջոցները, փոխհատուցման իրավունքը վերապահելով բացառապես թուրքերին³⁹: Հեղինակը պնդում է, թե իբր ֆրանսիացիները «թողալություն» էին հանդես բերում «հայերի կողմից կատարվող հանցագործությունների ու

33 Г. Г. Микаелян, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952, стр. 492—493.

34 Մ. Պ. Աղայան, Մեծ Հոկտեմբերը և հայ ժողովրդի ազատագրումը, Հայպետհրատ, Երևան, 1957:

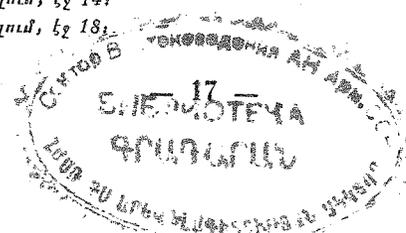
35 Չ. Ս. Կիրակոսյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Երևան, 1965:

36 Кемаль Ататюрк, Избранные речи и выступления, М., 1966, стр. 81.

37 Ali Saip, Kilikya factaları ve Urfa'nın millî mücadelesi, Ankara, 1924 (արարատառ թուրքերեն): Մենք օգտագործել ենք ֆրանսիերեն թարգմանությունը՝ Ali Saip, Les atrocités en Cilicie et les luttes pour la délivrance à Ourfa. Traduit du Turc par Ma-Yer, p. 13.

38 Նույն տեղում, էջ 14:

39 Նույն տեղում, էջ 18:

բնությունների նկատմամբ», որովհետև «թուրքական ոսկին գողացվում էր այս վերջինների կողմից և հուսում ֆրանսիացիների գրպանը»⁴⁰:

Թուրքիայում բնակվող այլազգիների, հատկապես հայերի նկատմամբ ասեությունները ու թշնամանքով են ներծծված նաև Ադիլ Քադդալլիթթուրի «Մարաշը անկախության պատերազմում»⁴¹ և Ռեջեպ Դալքերի «Իգիթթուրյան օրերը» խորագրով հուշերը⁴², որոնց հեղինակները Կիլիկիայի կոիվների առաջացման մեղքը բարդելով հայերի վրա, անվերապահորեն արդարացնում են վերջիններին դեմ գործադրված բնությունները:

Թուրք-ֆրանսիական հարաբերություններին զգալի տեղ է հատկացրել ռազմական ու ֆազակական հայտնի գործիչ Ալի Յուսա Ջեբեսյը իր «Ազգային-ազատագրական պայքարի հուշերում»: Առանձնապես հետաքրքիր են ֆրանսիական կառավարության ներկայացուցիչ Ժորժ Պիկոյի և Մուստաֆա Քեմալի միջև տեղի ունեցած բանակցությունների վերաբերյալ փաստերը, որոնցից հայտնի է դառնում, որ ֆրանսիական դիվանագիտությունը թյուր, խիստ չափազանցված պատկերացում է ունեցել ֆեմալական «ազգային բանակների» թվի մասին և այլն⁴³: Հեղինակը Կիլիկիայի դեպքերին հատկացրել է առանձին բաժին, որտեղ նա աղնատում է տեղի ունեցած իրադարձությունների, մղված կոիվների պատկերը, պնդում, թե իբր «հայերը... հրդեհում էին թուրքական գյուղերը, սրի ֆաշում բնակչությանը»⁴⁴:

Իր մի այլ գրքում՝ «Քաղաքական հուշերում» Ջեբեսյը,

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 37:

⁴¹ A. Bağdadlıoğlu, Uzun Oluk. İstiklâl harbinde Maraş. İstanbul, 1942.

⁴² Recep Dalkır, Yigitlik günleri. Millî mücadelede Çukurova. İstanbul, 1961.

⁴³ General Ali Fuat Cebesoy, Millî mücadele hatıraları, İstanbul, 1953, s. 268—270.

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 287—288:

անդրադառնալով Մարաշի կոիվներին, դարձյալ խուսափում է դեպքերի անաչառ վերլուծությունից⁴⁵:

Թուրք պատմաբաններից Կիլիկիայի 1920—1921 թթ. իրադարձություններին և, մասնավորապես, Այնթապում մղված կոիվներին հանգամանորեն անդրադարձել են Սեմեդ Բեդեվի Կուրանը «Հեղափոխական շարժումները Օսմանյան կայսրությունում և ազգային պայքարը» խորագրով իր սովաբաժավ գրքում⁴⁶, պրոֆ. Էնվեր Բենհան Շապոլյան իր «Ազգային ուժերի պատմության»⁴⁷ մեջ: Հայտնի թուրք պատմաբան Յուսուֆ Հիֆմեթ Քալուրը⁴⁸, պրոֆ. Յավուզ Աբադանը⁴⁹, պրոֆ. Արմաթոլուն⁵⁰, պրոֆ. Ուշուկը⁵¹ իրենց աշխատություններում զգալի տեղ են հատկացրել 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին կնքված ֆրանս-թուրքական պայմանագրի կնքման շարժառիթներին, վերլուծությանն ու գնահատականին:

Ֆրանսիայի ու ֆեմալական Թուրքիայի միջև 1920—1921 թթ. տեղի ունեցած բանակցությունների ու դիվանագիտական կապերի մասին որոշ արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում հայտնի պանթուրքիստ կին գրող ու հասարակական գործիչ Հալիդե Էդիպն իր «Թուրքական գողգոթան»⁵² խորագրի կրող հուշերում և հանաչված լրագրող-ֆազակական մեկնաբան Ահմետ Շյուքրյու Էսմերը «Դիվանագիտության պատմությունը 1919—1939 թթ.»⁵³ գրքում և «Թուրք դի-

⁴⁵ General Ali Fuat Cebesoy, Siyasi hatıralar, II kısım. İstanbul, 1960, s. 21.

⁴⁶ Ahmet Bedevi Kuran, Osmanlı İmparatorluğunda inkilâp hareketleri ve millî mücadele. İstanbul, 1956, ss. 644—648.

⁴⁷ E. B. Şapolyo, Kuvayı millîye tarihi. İstanbul, 1957.

⁴⁸ Prof. Dr. Yusuf Hikmet Bayur, Türkiye devletinin dış siyaseti, Ankara, 1938.

⁴⁹ Prof. Dr. Yavuz Abadan, İnkilâp tarihine giriş. Ankara, 1960.

⁵⁰ Prof. Fahri H. Armaoğlu, Siyasi tarih (1789—1960). Ankara, 1964.

⁵¹ C. Uçok, Siyasi tarih dersleri. Ankara, 1961.

⁵² Halide Edip, The Turkish Ordeal. London, 1928.

⁵³ A. S. Esmer, Siyasi tarih (1919—1939). Ankara, 1953.

վանագիտությունը 1920—1955 թթ.»⁵⁴ ծավալուն հոդվածում:

Անտանաի տերությունների փառափառությունը Թուրքիայի նկատմամբ 1919—1921 թթ. մասամբ ֆենուրյան է առնված «Թուրքիայի պատմության ընկերության» նախկին ղեկավարներից մեկի՝ Թեվֆիկ Բյւրքլոցլուի երկու աշխատություններում⁵⁵: Թեմայի նեա առնչվող առանձին հարցերին անդրադարձել են իրենց զբերում կամ հոշերում Քրլը Ալին⁵⁶, Ալթեմուր Քրլը⁵⁷ և ուրիշներ:

Ուսումնասիրվող թեմայի համար կարևոր աղբյուր են ծառայել ֆրանսիական հեղինակների՝ պատմաբանների, լրագրողների, դիվանագետների ու ռազմական գաղթիչների հուշերն ու ուսումնասիրությունները: Սակայն սրանց գործերն էլ պետք է ֆենական լուրջ վերլուծության ենթարկել, որովհետև նրանցից շատերը իրադարձությունները լուսաբանում են ֆրանսիական իմպերիալիզմի էֆայանսիայի և տնտեսական ու դրամական շահերի տեսանկյունից:

«Ֆրանսիայի առաջնակարգ խնդիրը դա Արևելյան Միջերկրականի շրջանում տեղաբաշխված ֆրանսիական կապիտալների եա ստանալն էր»-խոստովանում էր իր հոշերում ֆրանսիացի դիվանագետ Ժակ Բարդուն⁵⁸: «Ինչո՞ւ ենք մենք մոռանում, - գրում էր հայտնի լրագրող Ժերար Տոնգան, - որ հենց Թուրքիայի միջոցով էր Ֆրանսիան մի ֆանի դարերի ընթացքում գերիշխող դեր խաղում Աևանում»⁵⁹: Իսկ Ռբեն Պյուն, անդրադառնալով հույների և հայերի կոտորածին Իգ-

⁵⁴ Prof. Ahmet Şükrü Esmer, Türk diplomasisi (1920—1955). *Şen Yeni Türkiye*, İstanbul, 1959.

⁵⁵ Tevfik Bıyıklıoğlu, Trakya'da millî mücadele. Ankara, 1956; Atatürk Anadolu'da (1919—1921). Ankara, 1959.

⁵⁶ Kiliç Ali, İstiklâl mahkemesi hatıraları. İstanbul, 1955.

⁵⁷ Attemur Kille, Turkey and the World. Washington, 1959.

⁵⁸ J. Bardoux, De Paris à Spa. La bataille diplomatique pour la paix française (février 1919-octobre 1920). Paris, 1921, p. 311.

⁵⁹ Gerard Tongas, Ataturk and the true nature of modern Turkey. Translated from the French by Major F. F. Rynd, London, 1939, p. 13.

միում 1922 թ., այն համարում է նաև «ֆրանսիական աղետ», որովհետև, ավելացնում է նա, «մեր միսիաները ավերակների են վերածվել և ներկայումս մեր միսիաներների մեծ մասը հեռացել է Փոֆր Ասիայից»⁶⁰: Հեղինակի լուրջ մտահոգության առարկան դա Ֆրանսիայի հեղինակության անկումն է, իսկ խաղաղ ազգաբնակչության կորուստը նվազ կարևոր է նրա համար:

Ֆրանսիական հեղինակների մի այլ խումբ կողմնակալ մտեցում է հանդես բերում ֆրանսիական զորքերի կողմից Կիլիկիայի գրավման շարժառիթների հարցը ֆենակելիս: Նրանք փորձում են «ապացուցել», թե իբր հազարավոր ֆրանսիացի զինվորներ զոհվեցին Կիլիկիայում հանուն փոֆր ազգերի, նրանց բուրֆական բռնությունից ու կեղեքումից «փրկելու», և ոչ թե ֆրանսիական իմպերիալիստների տնտեսական ու փառափառական շահերի համար:

«Անկասկած, մեր պարտականությունը (Կիլիկիայում-Ռ. Ս.) հայերին ամեն մի կոտորածից պաշտպանելն էր»⁶¹, - շեշտում է Կիլիկիայում պաշտոնավարած ֆրանսիացի զինվորական Պոլ Բեռնարը, «մոռանալով» մատնանշել, թե ինչպե՞ս կատարեց Ֆրանսիան իր այդ պարտականությունը: Մի այլ հեղինակ՝ Ժան-Պիեռ Ալեմը պնդում է, թե իբր անգլո-ֆրանսիական զորքերի ափհանումը Ալեքսանդրեաում «նպատակ ուներ Կիլիկիայում ստեղծել հայկական ազգային օջախ՝ Ֆրանսիայի հովանավորության ներքո»⁶²: Ֆրանսիացի փառափառական մեկնաբան Տեստին գրում է, որ Ֆրանսիան Աևանում 21 մլն ֆրանկ ծախսեց՝ հայերին պաշտպանելու համար⁶³: Իսկ

⁶⁰ René Puaux, La Question d'Orient devant le Parlement (Séance du 29 octobre 1922), Paris, 1922, p. 5—7.

⁶¹ Paul Bernard, Six mois en Cilicie. Aix-en-Provence, 1929, p. 45.

⁶² Jean-Pierre Alem, L'Arménie, Paris, 1962, p. 66.

⁶³ Testis, L'Oeuvre de la France au Levant (Syrie et Cilicie). Extrait de la Revue [des] deux [mondes] du 15 février et 1 er mars 1921. Paris, 1921, p. 46.

ժակ Կայզերը, Կիլիկիայի գրավումը ֆրանսիական զորքերի կողմից համարելով «արկածախնդրություն», նույնպես ընդգծում է միայն այն հանգամանքը, որ այդ արկածախնդրությունը «կլանում էր ֆրանսիական զինվորներին ու ֆրանսիական միլիարդները»⁶⁴, ոչինչ չասելով այն մասին, որ ֆրանսիական իմպերիալիստների ֆաղափակությունը կլանեց նաև տասնյակ հազարավոր կիլիկիահայերի կյանքը:

Մի շարք ֆրանսիական հեղինակներ, նպատակադրվելով արդարացնել Քրիստի ու Միլերանի կառավարության ֆաղափակությունը Մերձավոր Արևելքում և, մասնավորապես, Կիլիկիայում, բույլ տրված դիվանագիտական ձախողումների ու սխալների ամբողջ մեղքը բարդում են Անգլիայի վրա, որն իր ֆաղափակությամբ «ամեն կերպ աշխատում էր խանգարել Ֆրանսիային խաղաղ հանապարհով լուծելու բուրժուական հարցը»⁶⁵: Ոմանք էլ, նույն այդ նպատակով, մեղադրում են հենց Ֆրանսիայի խրախուսանքով Կիլիկիա վերադարձած հայերին: Այսպես, վերը հիշատակված Տեստին գրում է, որ հայերն իրենց գրաված դիրքով պատճառ էին դառնում, որ ֆրանսիացիները վատ կողմից երևան բուրժուական աշխատում էին: «Հայերի ամբարտաճանությունը, - գրում է հեղինակը, - հավասարապես օգտագործվեց մեր դեմ. ֆրանսիացիները մեղադրվում էին այն բանում, որ իբր նրանք ցանկանում էին հայերի օգտին բուրժուական խել Օսմանյան կայսրության մարզերից ամենահարուստը՝ Կիլիկիան»⁶⁶:

Հիշված խմբին իրենց տեսակետներով հակադրվում են մի քանի հեղինակներ, որոնք խիստ ֆենադատության են ենթարկում Անտանտի տերությունների, այդ թվում և Ֆրանսիայի, բռնած դիրքը Օսմանյան կայսրության ֆրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ: «Ժուռնալ դե դեբա» հայանի թերթի ֆաղափակ մեկնարան Օգյուստ Գովենը մատնանշում է, որ

մինչ դաշնակիցները տատանվում էին կատարել իրենց խոստումները, բշտամական ուժերը համախմբվեցին և հարձակման անցան այն ժողովուրդների դեմ, «որոնց մենք հանդիսավոր կերպով անկախություն էինք խոստացել»⁶⁷: Իսկ հայտնի պատմաբան Էդուար Դրիոն «Արևելյան հարցը 1918—1937 թթ.» իր աշխատության մեջ ֆենելով 1920 թ. Մարաշի աղետի պատճառները, գալիս է այն եզրակացության, որ «Փարիզի կառավարությունը, այդ արշավնոտ գործը ինչ-որ ձևով շակելու փոխարեն, Կիլիկիայից դուրս բերեց բոլոր զորքերը, հայերին թողնելով բուրժուական վերջնադրությանը»⁶⁸: Առավել հանգամանորեն ու հիմնավորված է տրվում Անտանտի և, գլխավորապես, Անգլիայի ու Ֆրանսիայի ֆաղափակությունը է. Նիկոլի «Գաշնակիցները և Արևելյան նգնաժամը» աշխատության մեջ, ուր հեղինակը խիստ ֆենադատության է ենթարկում վերահիշյալ տերությունների տակտիկան թուրքիայի նկատմամբ, ցույց է տալիս, որ նրանք չկարողացան լուրջ երաշխիքներ ապահովել թուրքիայում բնակվող ազգային փոքրամասնություններին, հատկապես հայերին, որոնք ստիպված եղան հեռանալ Կիլիկիայից⁶⁹: Նույն հեղինակի մյուս գիրքը՝ «Անգորան և Ֆրանսիան» խորագրով, ամբողջովին նվիրված է 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ի ֆրանս-բուրժուական պայմանագրի և այն ստորագրած Ֆրանկլեն-Քույունի ֆեմալաիրական դիրքորոշման ֆենադատությանը⁷⁰:

Ֆրանսիական հեղինակներից հատկապես ֆենադատորեն պետք է մոտենալ այսպես կոչված «բուրժուական խմբի» ներկայացուցիչների՝ գրողների, լրագրողների ու պատմաբանների

⁶⁷ *Auguste Gauvain*, L'Europe au jour le jour. Tome XIV. Traités 1919 (Mars 1919-janvier 1920). Paris, 1923, p. 439.

⁶⁸ *Edouard Driault*, La Question d'Orient 1918—1937. La paix de la Méditerranée. Paris, 1938, p. 102.

⁶⁹ *E. Nicol*, Les Alliés et la Crise Orientale. Paris, 1922, pp. 27, 56.

⁷⁰ *E. Nicol*, Angora et la France. Une réponse à M. Franklir-Bouillon. Paris, 1922.

⁶⁴ *Ж. Кайзер*, Европа и новая Турция, М., 1925, стр. 28.

⁶⁵ *Stu Ch. Ayoub*, Les mandats orientaux. Paris, 1924, էջ 66.

⁶⁶ *Testis*, op. cit., p. 35.

(Պիեռ Լոտի, Կլոդ Ֆարրեր, Բերաա Ժորժ-Գոլի, Ժերար Տոնգա, Մարգարիտ Բուրգուան, Ֆիլիպ դը Զարա և այլն) գործերին: Մրանք արտահայտում էին ֆրանսիական բուրժուազիայի այն թևի շահերը, որը ձգտում էր երիտթուրքերին վերստին տեսնել իշխանության գլուխ անցած՝ իր նախապատերազմյան դրամա-տետեսական դիրքերն ու արտոնությունները պահպանելու համար: Նշված հեղինակների գրվածքներում ակներևորեն շափազանցված ու գունագարդված է ներկայանում բուրժուական իրականությունը, իսկ թուրք-ֆրանսիական «ավանդական բարեկամությունը» դասվում է հավիտենական սկզբունքների շարքը⁷¹: Այսպես, ոչ անհայտ գրող Պիեռ Լոտին, որն իր կյանքի մեծ մասը անց է կացրել Արևելքում, գլխավորապես Թուրքիայում, իր գեղարվեստական գործերում և բազմաթիվ հոդվածներում ու գրքերում անվերապահորեն արդարացնում է բուրժական հին ու նոր կարգերի բոլոր բռնությունները, բուրքերին ներկայացնելով, որպես այլազգիների, առաջին հերթին ֆրեստոնյանների, կողմից կեղեքված ու հարստահարված մի «խեղճ» ժողովրդի: «Մեր թանկագին Ֆրանսիայի վախճանն Արևելքում» խարազիրը կրող գրքում նա, վերլուծելով Հանրերի, Մարաշի, Ուրֆայի ու Այնթապի կոիվները, եզրակացնում է, որ բոլոր դեպքերում մեղավոր էին հայերը, որոնք Հանրեում իբր հարյուրավոր մանմեղականների «անհավատալի տանջանքների են ենթարկել», խոշտանգել, Այնթապում ու Ուրֆայում «սարսափելի հանցագործություններ են կատարել» և այլն⁷²: Այս բոլորը, իհարկե, պատմական իրականության ամենակոպիտ խեղաբյուրումն է, սակայն, պետք է նշել, որ իր ժամանակին Պիեռ Լոտիի բուրժապահական ողջ ժառանգությունը փչղեր չի խաղացել ֆրանսիական հասարակական կարծիքը ապակողմնորոշելու և բուրժական մոսայի իրականությունը վառ գույներով ներկայացնելու գործում:

⁷¹ Pierre Loti, de l'Académie française, La mort de notre chère France en Orient. Dix-neuvième édition, Paris, 1926, p. 87—88.

⁷² Նույն տեղում, էջ 105—106.

Վերը նշված խմբի ներկայացուցիչների գործերից իրենց բուրժապահական ոգով աչքի են ընկնում նաևաչված լրագրող Բերաա Ժորժ-Գոլիի⁷³ և արդեն հիշատակված Ժերար Տոնգայի աշխատությունները: Այս վերջին հեղինակը ֆեմալական Թուրքիայի գովքը հասցնում է այն աստիճանի, որ Թուրքիան, Ֆրանսիայի հետ մեկտեղ, համարում է «երկու մեծ դեմոկրատիաներից մեկը»⁷⁴:

Պետք է նշել, սակայն, որ վերը քվարկված հեղինակների աշխատություններում բերված է զգալի փաստական նյութ, որն օգնում է համակողմանիորեն լուսաբանելու թեմայի հետ առնչվող մի շարք կարևոր հարցեր:

Հետաքրքիր ու արժեքավոր փաստեր են բերված Մորիս Պենոնյի «Թուրքական հարցը»⁷⁵, Միշել Պայառեսի «Քեմալիզմը դաշնակիցների դատի առջև»⁷⁶, Գյուստավ Գոթթրոյի «Ֆրանսիան Սիրիայում և Կիլիկիայում»⁷⁷, Էդգար Պեշի «Գաշնակիցները և Թուրքիան»⁷⁸, Ռ. դը Գոնտո-Ֆիրոնի «Ինչպես Ֆրանսիան հաստատվեց Սիրիայում»⁷⁹, Մ. Բելլեի «Կիլիկյան հարցը»⁸⁰ աշխատություններում, թեև այս հեղինակների մոտ էլ առկա են իրարամերժ պնդումներ, կանխակալ կարծիքներ ու հետևություններ:

Փաստական հարուստ և ստույգ տվյալների ընդգրկումով հատկապես աչքի են ընկնում Կիլիկիայում ֆրանսիական

⁷³ Berthe Georges-Gaulis, Le nationalisme turc. Paris, 1921. *Նույնի* Angora, Constantinople, Londres. Moustafa Kemal et la politique anglaise en Orient. Paris, 1922.

⁷⁴ Gerard Tongas, op. cit., p. 15.

⁷⁵ Maurice Pernot, La question turque. Paris, 1923.

⁷⁶ Michel Paillarès, Le Kémalisme devant les Alliés. Paris, 1922.

⁷⁷ Gustave Gautherot, La France en Syrie et en Cilicie. Courbevoie (Seine), 1920.

⁷⁸ Edgar Pech, Les Alliés et la Turquie. Paris, 1925.

⁷⁹ Comte R. de Gontaut-Biron, Comment la France s'est installée en Syrie (1918—1919). Paris, 1923.

⁸⁰ M. Bellet, La question de Cilicie. Extrait du Journal officiel. Paris, 1921.

վարչական վերանսկողության ղեկավար գնդապետ է. Բրեմոնի հուշերը՝ «Կիլիկիան 1919—1920 թթ.»⁸¹ խորագրի տակ, Պիեռ Ռեդանի «Կիլիկիան և օտոմանյան պրոբլեմը»⁸² և Մարաշի ֆրանցիսկյան վանքի վանահայր Մատերն Մյուրեի «Մարաշի շարդը (1920 թիվ, փետրվար)»⁸³ գրքերը: Նշված հեղինակներն էլ, սակայն, իրենց նպատակակետից ելնելով, փաստաբանում են Ֆրանսիայի «ազատարար» ու լուսավորչական դերն Արևելքում ընդհանրապես և սուլթանական թուրքիայում մասնավորապես, այն տարբերությամբ, սակայն, որ ոմանք ֆրանսիական իմպերիալիստներին ներկայացնում են որպես «Արևելքի բոլոր բրիտանյանների խնամակալների»⁸⁴, իսկ մյուսները՝ որպես մահմեդականների և, առաջին հերթին, օսմանյան բուրժուական «ավանդական բարեկամների»⁸⁵:

Ֆրանսիացի հեղինակների վերը ֆենարկված բոլոր աշխատությունները լույս են տեսել մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, իսկ մի զգալի մասը տակավին 1920-ական քվականների սկզբին:

Ինչ վերաբերում է հետպատերազմյան տարիներին լույս տեսած գործերին, ապա պետք է ասել, որ դրանց թիվը խիստ սահմանափակ է, և մեծ մասը՝ բանափառած ընդհանրության, նոր, քարոզչական ու փաստաթղթեր գրեթե չեն բերվում, արված եզրակացություններն էլ նոր երանգներով ու ձևափոխումներով կրկնում են հին կարծիքներն ու տեսակետները, վերադառնալով ֆրանսիական ներկայացնել բուրժուական ժողովրդի պաշտպանի դերում: Այսպես, ֆրանսիացի պատմաբան Ժ. Բենուա-

⁸¹ E. Brémond, La Cilicie en 1919—1920, Paris, 1921.

⁸² Pierre Redan, La Cilicie et le problème ottoman. Préface par René Pinon, Paris, 1921.

⁸³ Materne-Muré, Le massacre de Marache (Février 1920). Extrait du „Flambeau“, revue belge des questions politiques et littéraires, 4 e année, № 1, janvier 1921.

⁸⁴ E. Brémond, op. cit., p. 19.

⁸⁵ Philippe de Zara, Moustafa Kémal dictateur. Paris, 1936, p. 218.

Մեշեքը պնդում է, թե իբր միայն Ֆրանսիայի գործուն միջամտությունը բուրժուական բախմանը ֆեմալական գործերին փրկեց ջախջախումից Մակարիայի նահատարաբանում⁸⁶, իսկ Վ. Սպերկոն գովաբանում է ֆրանսիական դիվանագիտությունը այն բանի համար, որ իբր վերջինիս շահերի շնորհիվ հաջողվեց վերջ դնել պատերազմին թուրքիայում 1922 թվականին⁸⁷:

Ֆրանսիական հեղինակների աշխատությունների շարքում առանձնանում է վերջերս մահացած ֆրանսիացի պատմաբան Պոլ դյու Վեուի «Կիլիկիայի տառապանքները» խորագրեր կրող ծավալուն ուսումնասիրությունը, որը հիմնականում նվիրված է Կիլիկիայի 1919—1922 թթ. իրադարձություններին⁸⁸: Ի տարբերություն ֆրանսիացի մի շարք հեղինակների, դյու Վեուն, հանգամանորեն ֆենելով Ֆրանսիայի կառավարող շրջանների վարած ֆաղափականությունը Կիլիկիայում և կիլիկիահայերի նկատմամբ, իր ֆենադատական խոսքն է ասում Ֆրանսիայի կառավարողների հասցեին:

Գրքում հանգամանորեն ու հիմնականում նիշտ են շարադրված 1920—21 թթ. իրադարձությունները՝ Մարաշի նահանգը և հայ ազգաբնակչության զարհուրելի կոտորածը, Այն-ժապի պաշտպանությունը և այլն: Գիրքն արժեքավոր է նաև հավելվածում բերված մի շարք կարևոր փաստաթղթերով, որոնք լույս են սփռում Անկարայի ղեկավար շրջանների ազգային ֆաղափականության առանձին կողմերի վրա: Գրանցից են Մուստաֆա Քեմալի հայտարարությունը թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովում 1921 թ. մարտին, Անկարայի պայմանագրի կնքման կապակցությամբ բրիտանական կառավարությանը ուղղված հայտարարությունը, ֆաղվածքներ Ֆրանսիայի

⁸⁶ J. Bénést-Méchin. Le loup et le léopard. Moustapha Kémal ou la mort d'un Empire. Paris, 1954, pp. 262, 271.

⁸⁷ Willy Sperco, Moustapha Kémal Ataturk (1882—1938). Paris, 1958, pp. 86—87.

⁸⁸ Paul du Véou, La passion de la Cilicie. 1919—1922. Nouvelle édition revue. Paris, 1954 (առաջին անգամ լույս է տեսել Փարիզում, 1938 թ.):

Սենատի նիստերից և այլն⁸⁹: Պետք է նշել, սակայն, որ այս հեղինակն էլ մի շարք հարցերի լուսաբանման ժամանակ հանդես է բերում աշտու մոտեցում, քույլ է տալիս վիրավորական արտահայտություններ թուրքերի հասցեին, որոնք կարող են ապավորություն ստեղծել, թե գիրքն ամբողջությամբ միտումնավոր է: Մինչդեռ, ինչպես ասվեց, «Կիլիկիայի տառապանները» գիրքը որոշակի գիտական արժեք է ներկայացնում և կարևոր է այդ շրջանի ֆրանս-ֆեմալական ֆաղափականությունը Կիլիկիայում երկու գնահատելու համար:

Ֆրական աղբյուրների հետ մեկտեղ, սույն ուսումնասիրության մեջ օգտագործվել են նաև 1920-ական թվականների ֆրանսիական պարբերականներում զետեղված նյութեր՝ թղթակցություններ, հաղորդումներ, պաշտոնական հայտարարություններ, պետական ղեկավար գործիչների էլույթներ և այլն:

Առանձնապես հետաքրքիր փաստական նյութ են պարունակում Փարիզում լույս տեսնող «L'Asie française»⁹⁰ և «L'Europe nouvelle»⁹¹ հանդեսները, որտեղ ապագրվում էին ֆրանսիական թղթակցների հաղորդումները Կիլիկիայից այնտեղ տիրող վիճակի, ֆեմալական գործիչների ծավալած աշխատանքի մասին և այլն:

«L'Asie française» ամսագրից արժեքավոր տեղեկություններ ենք փոխել 1921 թ. Լոնդոնի կոնֆերանսում Ֆրանսիայի պատվիրակության գրաված դիրքի, Փուրֆայի Ազգային մեծ ժողովի պատվիրակության ղեկավար Քեֆր Սամի բեյի գործունեության, 1921 թ. Անկարայի պայմանագրի ստորագրման մանրամասների վերաբերյալ:

Որոշ հետաքրքիր փաստեր ու տեղեկություններ ենք փոխել 1918—1922 թթ. Պոլսում լույս տեսնող ֆրանսիական

«Le Réveil»⁹² և «Stamboul»⁹³ օրաթերթերից, որոնց լրիվ համարները, ցավոք, մեր գրադարաններում բացակայում են: Օգտագործել ենք նաև նյութեր ֆրանսիական «Le Temps», «Le petit parisien», «L'information» և այլ թերթերից:

Փուրֆ-ֆրանսիական դիվանագիտական հարաբերությունները լուսաբանելիս օգտագործել ենք նաև անգլիական աղբյուրներն ու գրականությունը: Ինչպես վերը նշվեց, հրապարակված թուրքական ու ֆրանսիական դիվանագիտական փաստաթղթերը աննշան են և անմիջականորեն չեն առնչվում ֆենարկվող հարցերի հետ: Այդ իսկ պատճառով առավել մեծ արժեք են ներկայացնում անգլիական փաստաթղթերը, առաջին հերթին, «Մեծ Բրիտանիայի արտաքին ֆաղափականության փաստաթղթեր (1919—1939)» բազմաճառու հրատարակությունը, որի առաջին սերիան ամբողջովին ընդգրկում է մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանը⁹⁴: Այդ հատորներում զետեղված նյութերն ու փաստաթղթերը հնարավորություն են ընձեռում հետևելու ֆրանսիական արտաքին ֆաղափականության ելևէջներին, երկու հասկանալու թուրքական հարցում Ֆրանսիայի բռնած դիրքը Սան-Ռեմոյի ու Լոնդոնի կոնֆերանսներում, անգլո-ֆրանսիական հակամարտությունը և այլն: Հատորներում առաջին անգամ հրատարակված են Լորդ Քերզոնի ու Կեմանսոյի գրույցները Փարիզում ու Լոնդոնում 1919 թ. դեկտեմբեր-1920 թ. հունվար ամիսներին, որոնց ժամանակ հատուկ ֆննության է առնվել Կիլիկիայի հարցը, և մի շարք ուրիշ կարևոր նյութեր: Այս հրատարակությունն էլ, հասկանալի է, առաապում է կողմնակալությամբ. նյութերն ու փաստաթղթերը ընտրված են այն հաշվով, որպեսզի ամենադրական կող-

⁸⁹ «Le Réveil», quotidien politique, littéraire, économique et sociale, Constantinople.

⁹⁰ «Stamboul», Journal quotidien, politique et littéraire, organe des intérêts français dans le Levant, Constantinople.

⁹¹ «Documents on British Foreign Policy 1919—1939», Edited by E. L. Woodward and Cohan Butler. First series, vol. I—XIII. London, 1947—1963.

⁸⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 349—432:

⁹⁰ «L'Asie française», Bulletin mensuel du Comité de l'Asie française, 1919—1923, Paris.

⁹¹ «L'Europe nouvelle», Revue hebdomadaire des questions extérieures, économiques et littéraires. 1920—1922, Paris.

մերից ներկայացվի անգլիական ֆաղափականությունը և, միաժամանակ, ընդգծվի նրա մրցակցի՝ Ֆրանսիայի «հարձակողական» դիրքը:

Նշված թեքությունը հատուկ է նաև անգլիական պատմաբանների ու արևելագետների աշխատություններին, որոնցում հաճախ կարելի է հանդիպել ֆենադատության՝ Ֆրանսիայի հասցեին, որն իր անշատ ֆաղափականությամբ «ղավաճանում էր» դաշնակիցների ընդհանուր գործին:

Անգլիայում լույս տեսած թուրքագիտական գրականությունը, պետք է ասել, մեծ թիվ չի կազմում: 1920-ական թվականների կեսերին տպագրվեցին թուրքիայում երկար տարիներ ծառայած կապիտան Հանրիդ Արմստրոնգի «Թուրքիան շարժման մեջ» գիրքը (որը հետագայում մի ֆունի անգամ վերահրատարակվեց՝ «Գորշ գայլը» վերնագրի տակ)⁹⁵ և հայանի պատմաբան ու փիլիսոփա Առնոլդ Թոյնբիի ու Քենեթ Քրիֆլոդի «Թուրքիա» ծավալուն աշխատությունը⁹⁶: Հիշյալ գործերը աչքի են ընկնում իրենց ընդգրկած հարուստ փաստական նյութով, բայց և միտումնավոր լուսաբանությամբ: Այսպես, առաջին հեղինակը պնդում էր, որ հունական ներխուժման դեմ թուրք ժողովրդի մղած պայքարի ընթացքում Անտանտի տեքությունները «չեզոքություն էին պահպանում»: Ինչպես և մյուս անգլիական հեղինակները, Արմստրոնգը ևս չէր քափարում իր դժգոհությունը ֆրանսիական կառավարությունից. այն բանի համար, որ նա գաղտնի բանակցությունների մեջ էր մտել Քեմալի հետ և առանց Անգլիային տեղյակ պահելու ստորագրել Ֆրանկլեն-Բուլոնի պայմանագիրը⁹⁷:

Այս շրջանում լույս տեսած առանձին գործերում Ֆրանսիայի հետ մեկտեղ ֆենադատվում է նաև Անգլիան՝ իր մեծավորարևելյան ֆաղափականության համար:

⁹⁵ H. C. Armstrong, Grey Wolf. Mustafa Kemal. An intimate study of a Dictator, London, 1938.

⁹⁶ Toynbee Arnold J. and Kirkwood Kenneth P., Turkey. London, 1926.

⁹⁷ H. C. Armstrong, op. cit., pp. 143—144, 159.

Լեոնարդ Լիզը, օրինակ, գրում էր, որ «Անգլիայի և, ավելի փոքր չափով, Ֆրանսիայի վրա է ընկնում պատասխանատվությունը Օսմանյան կայսրության ոչ-թուրք ժողովուրդներին բաժին ընկած նակատագրի համար»⁹⁸: Իսկ ժողովի հրքթը ընդգծում է այն հանգամանքը, որ հենց այս երկու մեծ տեքությունների մեղքով էր, որ հայերը վերադարձան Կիլիկիա և խաբվեցին նրանց կողմից, ինչը «մի սև բիծ է արևմտյան ֆաղափակրթության վրա»⁹⁹:

Ավելի ուշ լույս տեսած գրքերից պետք է նշել Հենրի Քամինգի «Ֆրանս-բրիտանական մրցակցությունը հետպատերազմյան Մերձավոր Արևելքում» աշխատությունը¹⁰⁰, որն ամբողջությամբ նվիրված է նախկինում դաշնակից այդ երկու մեծ տեքությունների հակամարտությանը, որը, ինչպես ցույց է տալիս հեղինակը, ավարտվեց ֆրանսիական ազդեցության անկումով և Անգլիայի ազդեցության ու դիրքերի ուժեղացմամբ:

Առավել արժեքավոր են հետպատերազմյան տարիներին լույս տեսած անգլիական հեղինակների աշխատությունները, որոնց թվում պատմաբան էդվարդ Վեր-Հոջի «Թուրքիայի արտաքին ֆաղափականությունը 1918—1948 թթ.» գիրքը¹⁰¹ և վերջերս կրկնակի հրատարակված Լորդ Կինրոսի «Արաթյուր» մեծածավալ հետազոտությունը¹⁰²: Վերջին գիրքը, թեև գրված է թուրքասիրական ոգով, սակայն արժեքավոր է այն տեսակետից, որ հեղինակին առաջինը հաջողվել է «թափանցել» Քեմալի անձնական արխիվը, ինչպես նաև օգտագործել Քեմալի հետ երկարատև հանդիպումներ ու զրույցներ ունեցած ամերիկյան ծովակալ Բրիստոլի անձնական փաստաթղթերն ու նյութերը և, այդպիսով, գիտական շրջանառության մեջ դնել մի

⁹⁸ C. Leonard Leese, Armenia and the Allies. London, 1920, p. 5.

⁹⁹ Joseph Burt, The people of Ararat. London, 1926, p. 86—87.

¹⁰⁰ Henry H. Cumming, Franco-British rivalry in the postwar Near East. The decline of french influence. London, 1938.

¹⁰¹ Edward Reginald Vere-Hodge, Turkish foreign policy, 1918—1948. Genève, 1950.

¹⁰² Lord Kinross, Atatürk. The rebirth of a nation. London, 1965.

շարժ նոր, քարմ փաստեր, որոնք միտք են շարժում և առիթ ծանայում արդեն իսկ լուծված համարվող մի քանի հանգուցային հարցեր նոր կողմերից լուսաբանելու ու գնահատելու համար¹⁰³: Որոշակի արժեք են ներկայացնում նաև ֆրանսիական կառավարության ներկայացուցիչ Ժորժ-Պիկոյի ու Քեմալի միջև 1919 թ. Սվասում տեղի ունեցած հանդիպմանը և 1921 թ. Անկարայի պայմանագրին նվիրված գլուխները, ուր բերված են մի շարք հետաքրքիր ու կարևոր մանրամասներ:

Թուրքագիտական բնդհանուր բնույթի գրականությունից օգտագործել ենք անգլիական պատմաբան-արևելագետներ Հարրի Լյուիսի «Հին և նոր Թուրքիան»¹⁰⁴, Գոթարդ Լյուիսի «Թուրքիա»¹⁰⁵, և էլի Քեդուրիի «Անգլիան ու Միջին Արևելքը» գրքերը¹⁰⁶: Վերջին հեղինակն իր գրքում զգալի տեղ է հատկացրել Ֆրանսիայի վարած քաղաքականության վերլուծությանը և անգլո-ֆրանսիական հարաբերություններին:

Խիստ սահմանափակ է թեմայի հետ անմիջականորեն առնչվող ամերիկյան պատմագիտական գրականությունը: Հիշտ է, ԱՄՆ-ում, հատկապես հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում, լույս են տեսել Թուրքիային նվիրված տասնյակ ուսումնասիրություններ, սակայն, գրեթե առանց բացառության, դրանք բոլորն էլ հիմնականում նվիրված են թուրք-ամերիկյան և թուրք-սովետական հարաբերություններին. մյուս տերությունների քաղաքականությունը հատուկ բնութային չի ենթարկվում:

1920—30-ական թվականներին ԱՄՆ-ում հրատարակված թուրքագիտական աշխատությունների շարքում իրենց բնագրից փաստական նյութով արժեքավոր են է. Միրսի խմբագրությամբ լույս տեսած ժողովածուն՝ «Ժամանակակից Թուր-

¹⁰³ Գրքի մասին մանրամասն տե՛ս մեր դրախտականը՝ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1968, № 3, էջ 94—98:

¹⁰⁴ H. Luke, The old Turkey and the new. From Byzantium to Ankara, London, 1955.

¹⁰⁵ G. L. Lewis, Turkey. London, 1955.

¹⁰⁶ Elie Kedourie, England and Middle East. London, 1956.

քիան»¹⁰⁷ վերնագրով, Կ. Փրայսի «Թուրքիայի վերածնունդը»¹⁰⁸ և, առանձնապես, թուրքագետ-պատմաբան, պրոֆեսոր Հարրի Հովարդի «Թուրքիայի մասնատումը» ծավալուն հեաագրությունը, որն, ըստ էության, «թուրքական ժառանգության» շուրջ ծավալված տասը տարվա դիվանագիտական պայքարի պատմությունն է: Հիշյալ գիրքը, աննշան փոփոխություններով, վերահրատարակվեց 1966 թվականին¹⁰⁹: 1920 թ. Մարաշի դեպքերի լուսաբանման համար կարևոր և հավասարազրյուր են Մարաշի ամերիկյան հիվանդանոցի բժշկապետների Մեյբլ Էվրլին Էլիոսի հուշերը¹¹⁰, որտեղ օր-օրի գրանցված են քաղաքում տեղի ունեցած դեպքերը: Հեղինակը մանրամասն նկարագրում է ֆրանսիացիների նահանջը և դրա հետևանքով քաղաքի հայ ազգաբնակչության աղետալի վիճակը, նահանջի նախապահին նրա կրած կորուստները և այլն:

Կիլիկիայի իրադարձություններին անդրադառնում է իր գրքում Սաամբուլի «Տոբերա Բոլեշի» նախկին տնօրեն Գեյթսը: Սակայն հեղինակը, խոսելով թուրքերի կողմից Մարաշի, Ուրֆայի ու Հանքեի գրավման մասին, եզրակացնում է, որ «դա ավելի շատ տարբեր բնակչության (թուրքերի ու հայերի-Ռ. Ս.) պատերազմն էր, քան բանակների պատերազմը»¹¹¹, անտեսելով, այդպիսով, բնավական կանոնավոր գործերի հարձակումը խաղաղ հայ ազգաբնակչության վրա:

Հեապատերազմյան տարիներին լույս տեսած գործերից օգտագործել ենք Զորջ Հորթրնի¹¹², Սիդնեյ Ֆիշերի և Լուրենս

¹⁰⁷ E. G. Mears, Modern Turkey. A politico-economic interpretation 1908—1923, New York, 1924.

¹⁰⁸ Price Clair, The rebirth of Turkey. New York, 1923.

¹⁰⁹ Harry N. Howard, The partition of Turkey. A diplomatic history 1913—1923, New York, 1966.

¹¹⁰ Mabel Evelyn Elliott, Beginning again at Ararat. New York, 1924.

¹¹¹ Galeb Frank Gates, Not to me only. Princeton, 1940.

¹¹² George Horton, The Blight of Asia. Indianapolis, 1953.

էվանսի աշխատությունները: Վերջին հեղինակի գիրքը՝ «ԱՄՆ-ի ֆաղափակները և Թուրքիայի մասնատումը 1914—1924 թթ.»¹¹³ փաստալից և հետաքրքիր ուսումնասիրություն է, հեղինակը գիտական շրջանառության մեջ է դնում մի շարք նոր փաստաթղթեր ու նյութեր:

Մեր բեմային վերաբերող որևէ ուսումնասիրություն չեն գրել նաև գերմանական հեղինակները և, ընդհանրապես, խիստ սահմանափակ են Թուրքիայի վերաբերյալ նրանց գրքերը: Երկու հարմաշխարհային պատերազմների միջև բնկած ժամանակաշրջանում լույս է տեսել ընդամենը մի ֆանի աշխատություն: Տակավին 1924 թ. ուսանելի քարգմանությամբ լույս տեսավ Վարոն Կրաուի «Նոր Թուրքիան» գիրքը¹¹⁴, որն ինֆնուրույն գործ չէ և զուրկ է վերլուծությունից, 1935 թվականին՝ Ավգուստ ֆոն Կրալի «Քեմալ Աթաթյուրքի երկիրը» խորագրով գիրքը, որը 1938 թ. քարգմանվեց անգլերեն¹¹⁵, իսկ 1936 թ.՝ Հանս Ֆրեմբերգենի գիրքը, որը նույնպես քարգմանվեց անգլերեն¹¹⁶: Գերմանական հեղինակներից որպես Թուրքիայի նորագույն շրջանի պատմաբան հայտնի է միայն մեկը՝ Բոննի համալսարանի պրոֆեսոր Գոտհարդ Եշկեն, որը նախքան պատերազմը հրատարակել էր մի ֆանի ոչ մեծ աշխատություններ՝ «Թուրքիան 1929—33 թթ.», «Թուրքիան 1934—35 թթ.» և «Թուրքիան 1935—41 թթ.», իսկ հետպատերազմյան տարիներին հիմնականում զբաղվել է սովետա-թուրքական հարաբերությունների տարբեր ժամանակաշրջանների պատմության հարցերով:

Ամփոփելով արևմտաեվրոպական և ամերիկյան բուրժուական պատմաբանների աշխատությունների համառոտ տեսու-

¹¹³ Laurence Evans, United States policy and partition of Turkey 1914—1924. Baltimore, 1965.

¹¹⁴ Валтер Лирау, Новая Турция, ее экономическое состояние и виды на будущее. Перевод с немецкого, Л.—М., 1924.

¹¹⁵ Kral August von, Kamal Atatürk's Land. The evolution of modern Turkey. Translated by Kenneth Benton. Wien, 1938.

¹¹⁶ Fremberg Hännis, Kemal Ataturk. A biography. Translated from german by Kenneth Kirkness, London, 1936.

թյունը, անհրաժեշտ է նշել մի ընդհանուր բերություն, որը նրանց զգել է գիտական հետազոտության հնարավորությունից. դա այն է, որ նրանցից յուրաքանչյուրը հենց սկզբից նպատակադրվել է ամեն կերպ արդարացնել իր երկրի ֆաղափակները Թուրքիայի նկատմամբ և բացասական կողմերից ներկայացնել մյուս մեծ տերությունների ֆաղափակները:

Մեր աշխատության կարևոր աղբյուրներից մեկն էլ սփյուռֆանայ մամուլն ու գրականությունն է: 1919—1923 թթ. Ադանայում, Իզմիրում, Պոլսում և այլուր հրատարակվող հայ պարբերականներում փաստական զգալի նյութ է պարունակվում Թուրքիայի ներքին կյանքի, քննադատական շարժման սկզբնավորման, Կիլիկիայում ստեղծված դրության, առանձին ֆաղափների ինֆնապաշտպանական կոնվենցիաների և այլ հարցերի վերաբերյալ: Պոլսահայ բերթերը, միաժամանակ, հետաքրքիր տեղեկություններ ու հաղորդումներ էին արտատպում թուրքական մամուլից, որն առավել արժեքավոր է դառնում այն պատճառով, որ մեզ մոտ այդ տարիների թուրքական բերթեր չկան:

Ինչ վերաբերում է սփյուռֆանայ գրականությանը, ապա պետք է ասել, որ Կիլիկիայի 1919—1921 թթ. իրադարձություններին նվիրված ամփոփ ուսումնասիրություններ հրատարակի վրա չկան: Սակայն լույս են տեսել մի շարք արժեքավոր գրքեր և հավաստի փաստերով լեցուն հուշեր, որոնցում հանգամանորեն շարադրված է Կիլիկիայի հայաշատ առանձին ֆաղափներում՝ Ադանայում, Հանրնում, Մարաշում, Սսում, Այնթապում և այլուր ծավալված իրադարձությունների պատմությունը: Դրանցից առավել կարևորություն են ներկայացնում Սոկրատ Թերգյանի գիրքը¹¹⁷ ու Հակոբ Պողոսյանի երկասիրությունը¹¹⁸ Հանրնի վերաբերյալ, Նազարեթ Ջեյրունցյա-

¹¹⁷ Սոկրատ Յ. Թերգյան, Հանրնի ու թամսյա դուռնազնամարտը, Պոս-նոս-Այրես, 1956:

¹¹⁸ Հանրնի ընդհանուր պատմությունը և շրջակայ Գոպան-Պոսնոսի հայ գիւղերը: Երկասիրեց՝ Յ. Պ. Պողոսյան, Լոս Անճելլոս, Գալիֆորնիա, 1942:

նի¹¹⁹ ու Վարդ Մելիակի¹²⁰ գրքերը Զեյթունի 1919—1921 թթ. անցքերի մասին, Գր. Գալուստյանի Մարաշի պատմությանը նվիրված ծավալուն երկասիրությունը¹²¹, ինչպես նաև Հովսեփ Տեր-Վարդանյանի «Մարաշի շարդը 1920-ին» գիրքը¹²², պրոֆ. Գևորգ Սարաֆյանի խմբագրությամբ լույս տեսած երկհատա-
րանոց ուսումնասիրությունը Այնթապի վերաբերյալ¹²³, և այլն:

Սի շարք անդեկություններ ենք փառել Ա. Արանապյանի¹²⁴, Տիգրան Պոյանյանի¹²⁵, Արամ Սահակյանի¹²⁶ և սփյուռ-
փահայ ուրիշ հեղինակների գրքերից:

Թվարկված և մյուս հեղինակները, ինչ խոսք, փաստական հարուստ նյութ են մեջբերում Կիլիկիայում ֆրանս-թուրքա-
կան ֆաղափականության, կիլիկիահայերի հեռուսական ինֆ-
նապաշտպանական կոիվների, Կիլիկիայի տնտեսական դու-
րյան, հայ ազգայնական կուսակցությունների գործունեու-
թյան և այլ հարցերի վերաբերյալ: Սակայն դրանք բոլորն էլ, գրեթե առանց բացառության, զուրկ են գիտական հետևու-
թյուններից ու ընդհանրացումներից, չեն տալիս հարցի սփու-
տեմատիկ, կապակցված և համակողմանի շարադրանք, աչքի
են ընկնում այս կամ այն գործչին տրված միակողմանի կամ
կանխակալ գնահատականներով: Ուստի մենք նրանց գործերը

¹¹⁹ Նագարեթ Զեյթունցեան, *Զեյթունի վերջին դէպքերը (1919—1921)*, Ադերբայջանդրիա, 1922:

¹²⁰ Վարդ Մելիակ, *Զեյթունի նահանջը*: Կ. Պոլիս, 1922:

¹²¹ Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զեյթուն: Երկասիրեց Գր. Հ. Գա-
լուստյան (Կիլիկիացի). Նիւ-Եորք, 1934:

¹²² Հովսեփ Տեր-Վարդանեան, *Մարաշի շարդը 1920-ին և պատմական համատեղ ակնարկ մը անցեալին վրայ*: Երուսաղէմ, 1927:

¹²³ Գևորգ Սարաֆեան, *Պատմութիւն Անթիպի հայոց (2 հատորով)*, Լոս-
Անջելոս, 1953: Հրատարակվել է նաև անգլերեն. Kevork A. Sarafian, *A Briefer history of Aintab*. San-Francisco, 1957.

¹²⁴ Ա. Արանասեան, *Կիլիկիոյ մօտաւոր անցեալէն (պատմական ակ-
նարկ)*. առաջարան և նօթեր Մ. Ս. Դաւիթ-Բէկի: Փարիզ, 1937:

¹²⁵ Տիգրան Յ. Պոյանեան, *Հայկական Լեզոնը*: Պատմական յուշագրու-
թիւն: Ուօթըրթաուն, Մէս., 1965:

¹²⁶ Արամ Սահակեան, *Գիւցարական Ուրֆան և իր հայրդիները*: Պէյրուօ, 1955:

ևս օգտագործել ենք նույն բննադատական մտեցումով.
ինչ որ մյուս հեղինակների աշխատությունները, հաճախ նա-
մադրելով ստուգել ենք տարբեր ֆաղափական ուղղությունների
պատկանող հեղինակների բերած փաստերը:

Վերջապես, օգտագործել ենք Մոսկվայի ու Երևանի ա-
րիվներում պահվող փաստաթղթերը, ինչպես նաև մամուլի
տեսությունները:

Հայկական ՍՍՀ Պետական Պատմական արխիվի փա-
ստաթղթերից որոշակի արժեք է ներկայացնում №200 ֆոնդի
546 գործը, որը պարունակում է պաշտոնական նամակագու-
թյուն Կիլիկիայում Միացյալ Հայաստանի պատվիրակության
լիագոր ներկայացուցիչ Միհրան Տամատյանի ու գնդապետ
Քրեմոնի, այս վերջինի ու զորավար Դյուսիֆոյի միջև, և մի
շարք այլ նյութեր ֆրանսերեն: Հետաքրքրություն են ներկա-
յացնում նաև № 408 ֆոնդում պահվող հնչակյան կուսակցու-
թյան Ադանայի մասնաճյուղի արխիվի նյութերը, որոնք բնու-
թագրում են Ադանայում և, ընդհանրապես, ամբողջ Կիլիկիա-
յում այդ ժամանակ ստեղծված զինվորական կացությունը,
կուսակցության գործունեությունը, եղած ղեկավարությունները
և այլն:

Եզակի նյութերի կարելի է հանդիպել ՀՍՍՀ Կուլտուրայի
մինիստրության Զարեհցի անվան գրականության ու արվես-
տի քանգարանում գտնվող անվանի գրողներ ու հայրենասեր
գործիչներ Արշակ Զոպանյանի ու Զապել Եսայանի արխիվնե-
րում: Կիլիկիայում 1920 թ. կեսերին ստեղծված իրավիճակը
լավ պատկերացնելու ու ըմբռնելու, հայ ազգայնական կու-
սակցությունների գործելակերպը հիշա գնահատելու համար
որոշակի արժեք ունի Զապել Եսայանի ընդարձակ հաշվետվու-
թյունը Միացյալ Հայաստանի պատվիրակության նախագահ
Պողոս Նուպարին¹²⁷, ինչպես նաև Կիլիկիայից գրած նրա նա-
մակները գնդապետ Քրեմոնին, զորավար Դյուսիֆոյին և ֆրան-

¹²⁷ Զարեհցի անվան գրականության և արվեստի քանգարան, *Զապել
Եսայանի ֆոնդ*, № 289:

սիացի մյուս զինվորականներին՝ փախստական հայ որբերի հակառակորդի վերաբերյալ¹²⁸:

Հանրենում, Մարաշում և Կիլիկիայի մյուս ֆաղաֆներում ծավալված իրադարձությունների վերաբերյալ առանձին արձեֆավոր փաստաթղթեր ու նյութեր ենք հայտնաբերել Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող եգիպտահայ բազմաբեղուն պատմաբան Արշակ Ալպոյանյանի արխիվում:

¹²⁸ Տե՛ս Ռ. Գ. Սահակյան, *Զապել Եսայանի նամակները Կիլիկիայից*: «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1968, № 2, էջ 47—54:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹՈՒՐԹԻԱՅՈՒՄ ԱՌԱՋԻՆ
ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ՀԵՏՈ

Առաջին համաշխարհային իմպերիալիստական պատերազմի մեջ ներգրավված ժողովուրդների սպանող տակավին շարունակվում էր, երբ Օսմանյան կայսրությունը դադարեց գոյություն ունենալուց: Բալկանյան ու Պաղեստինյան ճակատներում կրած մի շարք կործանիչ պարտություններից հետո սուլթանական կառավարությունը ստիպված էր հաշտություն խնդրել Անտանտի տերություններից:

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին, Մուզրոսի նավահանգստում խարխսի ձգած անգլիական «Ազամեմնոն» հածանավի վրա ստորագրվեց պայմանագիր զինադադարի մասին: Մերձավոր Արևելքում Անգլիայի գերիշխող դիրքը, որը պայմանավորված էր անգլիական զորքերի բացահայտ գերակշռությամբ, բրիտանական կառավարությունն օգտագործեց՝ առանց դաշնակիցների հետ հաշվի նստելու իր սեփական պայմանները թելադրելու թուրքական ներկայացուցիչներին:

Մուզրոսի պայմանագրով Անտանտի տերությունների ռազմանավերին իրավունք էր վերապահվում ազատ անցնելու Նեղուցներով Սև ծովը և գրավելու Բոսֆորի ու Գարդանելի ռազմական ամրությունները (հոդված 1), սուլթանական կառավարությունը պարտավորվում էր անհապաղ զորացրել թուրքական բանակը (հոդված 5), դաշնակիցներին հանձնել

արաբական երկրներում՝ Իրաքում, Սիրիայում, Հեջազում ու Եմենում տեղաբաշխված կայազորները և թուրքական զորքերը դուրս բերել Կիլիկիայից (հոգված 16), 20-րդ հոգվածով Թուրքիան պետք է իր բանակի ողջ սպառազինությունն ու զինամթերքները հանձնել դաշնակիցներին, իսկ 22-րդ հոգվածով նրանց բոլոր ռազմագերիներին, այդ թվում ռուսներին, ինչպես և երկրի խորքը թշված հայերին: Պայմանագրի 15-րդ հոգվածով անգլիական զորքերին իրավունք էր տրվում գրավելու Բաթումը, Բաքուն և Անգրկովկասի մյուս քաղաքները, 24-րդ հոգվածով՝ հայկական վեց վիլայեթները՝ նրանցից որևէ մեկում անկարգություններ ծագելու դեպքում: Մուգրոսի պայմանագրով Անտանտի պետությունների վերահսկողության տակ էին դրվում ռադիոն, հեռագրային միջոցները և երկրի բոլոր երկաթուղիները, նավահանգիստներն ու նավամատուցները¹:

Զինազարի կնքումից անմիջապես հետո Անտանտի գերիշխող տերությունը՝ Անգլիան ձեռնամուխ եղավ պայմանագրով նախատեսված և չնախատեսված տերիտորիաների ռազմական գրավմանը: Այսպես, Մուգրոսի զինազարից երեք օր հետո, 1918 թ. նոյեմբերի 2-ին, անգլիական զորքերը, Միջագետքում իրենց հաղորդակցության միջոցները պաշտպանելու պատրվակով գրավեցին նավթի հսկայական պաշարներ ունեցող Մոսուլի շրջանը, ինչպես նաև Միջերկրական ծովի կարևորագույն նավահանգիստներից մեկը՝ Ալեքսանդրետը:

Անգլիան իր գերիշխանությունն ամրապնդեց նաև Նեղուցների գոտում՝ Իջերկրածովյան իր նավատորմի մեծ մասը ուղարկելով այդ շրջանը և գրավելով բոլոր կարևոր ռազմա-ծովային ամրությունները: Նոյեմբերի 13-ին անգլիական զորքերը ափ հանվեցին Ստամբուլում, իսկ հաջորդ երկու օրվա ընթացքում դաշնակից մյուս զորքերի հետ գրավեցին Նեղուցները²:

¹ «Дипломатический словарь в трех томах», т. 2, М., 1961, стр. 57.

² Tevfik Bıyıklıoğlu, Birinci dünya harbinde ve Mondros müta-

1918 թ. վերջին, 1919 թ. սկզբին անգլիական զորքերը իրենց վերահսկողությանը ենթարկեցին ոչ միայն Նեղուցների գոտին, Հարավային ու Հարավ-Արևմտյան Անատոլիան, այլև ամբողջ Կիլիկիան, որը 1916 թ. կնքված Սալբու-Պիկոյի գաղտնի պայմանագրով տրվում էր Յրանսիային: Դա բացատրվում էր Մերձավոր Արևելքում ֆրանսիական զորքերի նվազությունը: Բեյրութում տեղաբաշխված ֆրանսիական բրիգադը շատ թույլ էր Կիլիկիայի գրավումն իրականացնելու համար³:

Օսմանյան կայսրության գրավված տերիտորիաների վերաբաժանման հարցը բննարկման առարկա դարձավ 1919 թ. հունվարին Փարիզում բացված Հաշտության համաժողովում: Մինչ այդ, 1918 թ. դեկտեմբերին, Լոնդոնում կայացած Կլեմանսո-Լյուդ-Ջորջ տեսակցության ժամանակ վերջինս հասել էր այն բանին, որ ի փոփոխումն Սալբու-Պիկոյի համաձայնագրի, Յրանսիան համաձայնվել էր Մոսուլի մարզը ճանաչել անգլիական ազդեցության գոտում, պայմանով, որ Մոսուլի նավթի մի մասը կապահովվի Յրանսիային և կճանաչվի վերջինիս մանդատը Սիրիայի վրա⁴:

Նույն 1919 թ. հունվարի վերջին, Փարիզի համաժողովի բացումից անմիջապես հետո, Անտանտի Գերագույն խորհուրդը որոշում ընդունեց Հայաստանը, Սիրիան, Պաղեստինը, Արաբիան և Միջագետքը Օսմանյան կայսրությունից անջատելու վերաբերյալ: Փետրվարին Հունաստանի կառավարության ղեկավար Վենիզելոսը պաշտոնապես դիմեց Հաշտության համաժողովին՝ պահանջելով Իզմիրի մարզը հանձնել Հունաստանին⁵: Դաշնակից տերությունները այդ մասին որո-

rekesi siralarında bogazlar problemi. „Belleten“, cilt XXV, Sayı 97, s. 92.

³ E. Brémond, op. cit., p. 10.

⁴ H. Tempertey, History of the Peace Conference of Paris, Vol. VI, London, 1924, p. 182.

⁵ Bernard Lewis, The emergence of modern Turkey. London, 1965, p. 236.

շում կայացրին և հունական զորքերը 1919 թ. մայիսի 15-ին ասի իջնելով Իզմիրում, գրավեցին քաղաքը և մերձակա ամբողջ շրջանը:

Սուրբասի պայմանագրի ստորագրումը և, հատկապես, Իզմիրի գրավումը հունական բանակի կողմից, հուժկու բողոք առաջացրին երկրում: Մինչ այդ ստեղծված գլուղացիական պարտիզանական ջոկատները իրենց հիմնական հարվածն ուղղեցին օտարերկրյա զավթիչների դեմ:

Թուրքիայի ազգային պատերազմի հետագա ընթացքի համար խոշորագույն նշանակություն ունեցավ Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ հեղափոխությունը, որի հաղթանակը և քաղաքացիական պատերազմի ճակատներում մղված հերոսական պայքարը ոգևորող օրինակ էին ծառայում Արևելքի ժողովուրդների, այդ թվում և թուրք ժողովուրդի համար: Հոկտեմբերյան հեղափոխությամբ կյանքի կոչված Սովետական Ռուսաստանի գոյության փաստն իսկ հսկայական, անգնահատելի դեր էր խաղում բոլոր այն ժողովուրդների համար, որոնք պայքարի էին ելել իմպերիալիստական խոշոր տերությունների դեմ՝ հանուն իրենց անկախության ու պետական ինքնուրույնության: Ասիական երկրներից առավել կարևոր հետեվանքներ ունեցավ Սովետական Ռուսաստանի զգալի օգնությունը Թուրքիայի համար:

Թուրքիայի ազգային պատերազմի ծրագիրը մշակվել ու հաստատվել էր 1919 թ. հուլիս-սեպտեմբերին կայացած էրզրումի ու Սըվասի համաժողովներում:

Էրզրումի համաժողովը հրավիրվեց «Արևելյան Անատոլիայի իրավունքների պաշտպանության ընկերության» կողմից. այն ընթացավ 1919 թ. հուլիսի 23-ից մինչև օգոստոսի 7-ը:

Մեզ հետաքրքրում է համաժողովի ընդունած որոշումների քաղաքական մասը, որն ամբողջությամբ հայերեն լեզվով չի հրատարակվել, ուստի նպատակահարմար է մեջբերել այն ձևով:

«Հոդված 1.—Փոքր Ասիայի արևելյան վիլայեթները,

Տրապիզոնի վիլայեթը և Ջանիկի սանջաքը կազմում են մի միասնական, անբաժանելի ամբողջություն և մտնում Օսմանյան կայսրության մեջ, որպես նրա անքակտելի մասը:

Տրապիզոնի վիլայեթը Ջանիկի սանջաքի հետ միասին, ինչպես և էրզրումի, Սըվասի, Դիարբեքի, Մամուրեթ-ու-Ադիգի, Վանի, Բիթլիսի վիլայեթները, որոնք անվանվում են Արևելյան Փոքր Ասիայի վիլայեթներ, և այս վիլայեթների մեջ մտնող բոլոր անկախ սանջաքները, շեն կարող ոչ մի ձևով, ոչ մի պատրվակով և ոչ մի պատճառաբանությամբ անջատվել մեկը մյուսից: Դրանք բոլորը միասին կազմում են մի ամբողջություն, որի բոլոր մասերը կատարյալ համերաշխության մեջ են իրար նկատմամբ՝ ինչպես ուրախության, այնպես էլ դժբախտության պահին, և իրենց ապագա ճակատագրի տեսակետից բոլորը ձգտում են միևնույն նպատակին: Այս շրջանում բնակվող մահմեդական տարրերը բնականորեն ոգեշնչված են պատկառանքի ու զոհաբերության միևնույն զգացումներով և իրենց դիտում են, որպես միևնույն ծնողներից սերած եղբայրական խմբեր, հարգելով յուրաքանչյուրի էթնիկական ու սոցիալական վիճակը և այն յուրահատուկ պայմանները, որոնցում նրանք ապրում են:

Հոդված 2.— Մեր տերիտորիայի ամեն մի գրավում և ամեն կարգի միջամտություն մեր գործերին դիտելով՝ որպես ձգտում ուղղված հունական կամ հայկական համայնքի ըստեղծմանը, մենք առաջ ենք քաշում ինքնապաշտպանության ու փոխադարձ աջակցության սկզբունքը:

Մենք ամբողջությամբ ճանաչում և հարգում ենք քրիստոնյա տարրերի կողմից ձեռք բերված իրավունքները, որոնց հետ մեկտեղ երկար ժամանակ ապրել ենք մեր հայրերի հողում, իրավունքներ, որոնք արդեն հաստատվել են Օսմանյան կայսրության օրենքներով: Այդ տարրերին պատկանող անձանց ունեցվածքը, պատիվն ու կյանքը ներկայումս էլ կատարյալ անվտանգության մեջ են համաձայն մեր կրոնի հիմունքների և մեր ավանդույթների: Համաժողովը, իր սեփական

համոզմունքով, մի անգամ ևս հաստատում է այդ սկզբունքի գործունեությունը:

Միաժամանակ, մենք երբեք թույլ չենք տա, որ հույներն ու հայերը մեր նկատմամբ գրավեն այնպիսի մի գիրք, որը կարող է սպառնալ մեր գոյությունը, մահմեդականների իրավունքներին և օսմանյան սուլթանությունը՝ ուղղակի կամ անուղղակի, քողարկված թե բացահայտ, կամ ոքի է այլ հնարավոր ձևով:

Ուստի մեր ազգը իրեն իրավասու և կարող է համարում պաշտպանվելու իր տրամադրության տակ գանվելիք հնարավոր բոլոր միջոցներով՝ լինեն դրանք նյութական թե բարոյական, նպատակ ունենալով ձեռք առնել բոլոր միջոցները կանխելու համար այն փորձերը, որ հույներն ու հայերը կարող են ձեռնարկել մեր հայրենիքին վնասելու նպատակով: Նման պաշտպանում, մենք Անտանտի մեծ տերությունների ամեն մի միջամտություն կդիտենք, որպես օժանդակություն այն պլանների ու ծրագրերի իրականացմանը, որոնք մենք մերժում ենք: Հետևաբար, մենք ոչ մի պահ չենք տատանվի՝ պաշտպանելու համար մեր իրավունքները և այն ամենը, ինչ մեզ համար թանկ է, այդ նպատակով օգտագործելով մեր տրամադրության տակ եղած բոլոր միջոցները: Այս կապակցությամբ մենք ստիպված ենք պաշտպանական քայլերի դիմելու՝ համապատասխան միջոցներ նախապատրաստելով այդ պաշտպանության համար:

Հ ո ղ վ ա ծ 3.— Օսմանյան պետության գոյությունն իսկ սպառնացող վտանգի առկայության պայմաններում, մեր հիմնական նպատակն է պահպանել սուլթանությունն ու խալիֆայթը, և այն դեպքում, երբ հնարավոր չի լինի համագործակցել Օսմանյան կայսրության մյուս վիլայեթների հետ, Արևելյան Փոքր Ասիայի վիլայեթները առաջ են քաշում ինքնուրույն պաշտպանության ու դիմադրության սկզբունքը: Մեր ցանկությունն է բոլոր պարագաներում ապահովել Արևելյան Փոքր Ասիայի վիլայեթների և Օսմանյան կայսրության մյուս վիլայեթների համագործակցությունը՝ իրականացնելու

համար այն սրբազան նպատակը, որ մենք մեր առջև դրել ենք:

Սակայն, եթե ստեղծվի մի այնպիսի իրադրություն, որը բացառի այս վերջին վիլայեթների գործունե մասնակցության հնարավորությունը այդ գործին, մեր հիմնական խնդիրը միշտ կմնա նույնը՝ Արևելյան Անատոլիայի վիլայեթները, որպես մի անքակտելի ամբողջություն, կշարունակեն իրենց համատեղ գործունեությունը՝ մեր սրբազան խնդիրները իրագործելու համար:

Մենք ներում ենք օտարերկրացիների կողմից գրավված շրջաններում բնակվող մեր հավատակիցներին այն բանի համար, որ գրված լինելով իրենց կարողությունն ու իրենց ձայնը ազատ տնօրինելու իրավունքից, նրանք չեն կարողանա մասնակցել մեր պայքարին այնքան ժամանակ, մինչև վերջ շտրվի ստրկական այն պայմաններին, որոնցում նրանք գտնվում են:

Հ ո ղ վ ա ծ 4.— Այն դեպքում, եթե Օսմանյան կայսերական կառավարությունը օտարերկրյա տերությունների հրամանով պարտադրված լինի լքել այդ շրջանները և չհետաքրքրվել նրանց ձևակառուցում, մենք ինքներս կորոշենք, թե ինչպիսի միջոցներ պետք է ձեռնարկել և քաղաքական ու ռազմական ինչպիսի դիրք է նպատակահարմար գրավել:

Եթե Օսմանյան կայսրությունը իրեն պարտադրված զգա (Աստված չանի) լքել այդ շրջանները և չհետաքրքրվել նրանց ձևակառուցում, մի վիճակ, որը կարող է ստեղծվել այն պահին, երբ մեր ողջ հայրենիքը կանգնի անկման վտանգի առջև, և եթե ստույգ կերպով հաստատվի, որ կայսերական կառավարությունը, տեղի տալով Անտանտի տերությունների կողմից գործադրված քաղաքական ճնշմանը, ստիպված է եղել կնքել պայմանագրեր, փոխանակել նոտաներ ու հուշագրեր, կամ նման այլ կարգի դիվանագիտական փաստաթղթեր, որոնք կարող են հանգեցնել կապերի խզմանը Անատոլիայի արևելյան վիլայեթների ու Օսմանյան կայսերական կառավարության միջև, ինչպես սուլթանի ու խալիֆի կայսերական գահի հետ, այդ դեպքում արևելյան վիլայեթներում, որոնց սահ-

մանները մենք արդեն որոշել ենք, անմիջապես կատեղծվի ու կհռչակվի ժամանակավոր կառավարություն: Այդ կառավարությունը նպատակ կունենա ապահովել կապերի պահպանումը սրբազան խալիֆաթի ու Օսմանյան սուլթանի գահի հետ, և խանգարել հույներին ու հայերին իրենց ոտքի տակ տրոբելու մեր հայրերի հողը:

Առժամանակ գործերը կշարունակվեն տարվել համաձայն Օսմանյան կայսրության մեջ գոյություն ունեցող և գործող օրենքների: Զինվորական ու քաղաքացիական բոլոր ղեկավարները, ինչպես և պետական պաշտոնյաները կղեկավարվեն և հաշվի կնստեն այդ ժամանակավոր կարգերի հետ:

Ժամանակավոր վարչությունը պատշաճ ձևով և պաշտոնական եղանակով ինչ որ անհրաժեշտ է կանի, այդ նոր իրավիճակի հետ օտարերկրյա բոլոր տերություններին ծանոթացնելու համար:

Ժամանակավոր վարչությունը կընտրվի մեր ազգային կազմակերպության ծնունդը հանդիսացող համաժողովի կողմից: Եթե վերը նախատեսված իրավիճակը ստեղծվի այնպիսի մի պահին, երբ համաժողովը չի հավաքվել, ներկայացուցչական հանձնաժողովը լիազորված կլինի ընտրելու ժամանակավոր կառավարություն և այդ մասին տեղյակ կպահի բոլոր վիլայեթներին՝ անհապաղ ձեռնարկելով համաժողով հրավիրելու գործին»:

Էրզրումի համաժողովի 5-րդ հոդվածով ներկայացուցչական հանձնաժողովը պարտավորվում էր անհապաղ մշակել տեղական ազգաբնակչության պաշտպանության ծրագիր և անհրաժեշտության դեպքում նրանց փոխադրել ապահով վայրեր:

6-րդ հոդվածում վերստին շեշտվում էր, որ արևելյան յոթ վիլայեթները մի անբակտեի ամբողջություն են կազմում և որ այդ բանը պետք է հայտնի դառնա համաշխարհային հասարակական կարծիքին: Միաժամանակ նշվում էր, որ համաժողովի սկզբունքներն ու որոշումները արտացոլում են ազգի ձայնը և զրանց դեմ ուղղված ամեն մի ելույթ, պրոպագանդա կամ նման այլ երևույթներ կդիտվեն որպես դավաճանություն և հանցագործություն հայրենիքի ու ազգի հանդեպ:

7-րդ հոդվածով համաժողովի կողմից ընդունված բոլոր որոշումների իրականացումը գրվում էր «Արևելյան Անատոլիայի իրավունքների պաշտպանության ընկերության» վրա:

8-րդ հոդվածը ներկայացուցչական հանձնաժողովին ու ընկերության տեղական կոմիտեներին իրավունք էր վերապահում կոոպացիայի կարգով իրենց կազմում ընդգրկելու մասնագետների և այն անձանց, որոնք կարող են պետքական լինել այս կամ այն հարցի լուծման համար:

9-րդ հոդվածում նշվում էր, որ տեղական կոմիտեները կարող են ազատ գործել՝ իրենց իրավասության և ծրագրի սահմաններում, իսկ 10-րդ հոդվածը նվիրված էր ընկերության եկամուտների աղբյուրներին, մատնանշվում էր, որ դրանք ստացվելու են ազգաբնակչության կամավոր նվիրատվություններից ու մուծումներից:

Վերջապես, 11-րդ հոդվածում ասվում էր այն մասին, որ ընկերության նպատակներն ու խնդիրները հնարավոր կլինի իրագործել այն դեպքում, եթե հրավիրվի ազգային ժողով, որն օժտված լինի գործողությունների բացարձակ ազատության և գործի կատարչալ անվտանգության պայմաններում⁶:

Բացի բերված որոշումներից, էրզրումի համաժողովը 1919 թ. օգոստոսի 7-ին ընդունեց Մանիֆեստ, որտեղ ասվում էր.

«Զինադադարի կնքումից անմիջապես հետո մեր ազգը վերապրեց հետևյալ դեպքերը.

Աստիճանաբար աճող ու զարգացող մի տենդենց, որը հանգում է պայմանագրերի ու համաձայնագրերի բոլոր պայմանները խախտելուն.

Կայսրության կարևոր տերիտորիաների, ինչպես օրինակ, Իզմիրի, Ադալիայի, Ադանայի և շրջակայքի գրավում.

Հույների կողմից Այդընում գործադրված անթիվ ծայրահեղություններ ու բռնություններ.

Հայերի կողմից Կովկասում ձեռնարկված ջարդեր. մահմեդականներին բնաջնջելու նրանց քաղաքականության բա-

⁶ Maurice Pernot, op. cit., pp. 282—295.

ցահայտում, ըստ որում հայերը պատրաստ են ներխուժելու մեր տերիտորիան.

Ան ծովի ափին երևակայական «Պոնտոս—Էզգեն» հանրապետություն ստեղծելու փորձեր...»⁷:

Այնուհետև, Մանիֆեստում թվարկվում էին Էրզրումի համաժողովի կողմից ընդունված որոշումները⁸:

Քննենք, ըստ էության, Էրզրումի համաժողովի ընդունած որոշումներն ու Մանիֆեստը: Դրանց բովանդակությունը վկայում էր ամենից առաջ այն մասին, որ Թուրքիայի անկախության սկզբունքները հռչակելով, այդ համաժողովը հենց ըսկրզբից բացառում, մերժում էր Օսմանյան կայսրության ոչ-թուրք ժողովուրդների անկախության ու ազգային ինքնորոշման իրավունքը, օսմանյան դարավոր լծից ազատագրվելու նրանց արդարացի ու բուռն ձգտումը: Դեռ ավելին: Համաժողովը, որը հանդես էր գալիս ամբողջ թուրք ազգի անունից, փաստորեն որդեգրում էր քաղաքական սնանկությունն ապրած նախկին կառավարողների՝ իթթիհատականների տիրապետող դիժը ազգային հարցում: Այսպես, 1-ին հոգվածում տեղ գտած այն թեզը, որ իբր արևելյան յոթ վիլայեթներում բնակվող մահմեդական տարրերը «իրենց դիտում են, որպես միևնույն ծնողներից սերած եղբայրական խմբեր», դա, ըստ էության, Օսմանյան կայսրությունում մահմեդական այլ ժողովուրդների և, մասնավորապես, քուրդ ժողովրդի գոյության իթթիհատական բացասման կրկնությունն էր, իսկ 2-րդ հոգվածի այն պնդումը, թե «քրիստոնյա տարրերին պատկանող անձանց ունեցվածքը, պատիվն ու կյանքը ներկայումս էլ կատարյալ անվտանգության մեջ են համաձայն մահմեդական կրոնի ու ավանդույթների», վկայում էր, որ թուրքական ազգային շարժման ղեկավարները պաշտպանում ու արդարացնում են կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդների հալածանքների ու հետապնդման, բռնությունների ու ջարդերի սուլթանական ար-

7 Նույն տեղում, էջ 296—297:

8 Նույն տեղում, էջ 297—300:

յունոտ քաղաքականությունը: Նույն 2-րդ հոգվածով հռչակվող պայքարը «հույների ու հայերի կողմից արևելյան վիլայեթներին սպառնացող վտանգի դեմ», նշանակում էր, որ քեմալականները իրենց առաջին իսկ քայլերով որոշակիորեն հասկացնել են տալիս, որ իրենք ամենևին մտադիր չեն հրաժարվել Արևմտյան Հայաստանում դարերով կիրառվող օսմանյան հայաջինջ քաղաքականությունից, այլ, ընդհակառակը, լցված են վճռականությամբ՝ հավերժացնելու թուրքական լուծը հայ ժողովրդի բնօրրանում՝ Արևմտյան Հայաստանում, որտեղ հայերը, օսմանյան Թուրքիայի կողմից նվաճվելուց հետո, XVII դարում կազմում էին ազգաբնակչության 98 տոկոսը⁹:

Այնուհետև, 3-րդ հոգվածով թուրքական ազգային շարժման ղեկավարները պարզորոշ կերպով ընդունում էին, որ իրենց նպատակն է պահպանել Թուրքիայի ամբողջականությունը, այսինքն պահպանել երկու տասնյակ ժողովուրդներին համար բանտ հանդիսացող, փտած ու նեխած Օսմանյան կայսրությունը:

Ինչ վերաբերում է Էրզրումի համաժողովի հռչակած Մանիֆեստին, այն ևս նպատակ էր հետապնդում անձեռնմխելի թողնել արևելյան վիլայեթները, այսինքն Թուրքիայի կազմում պահպանել Արևմտյան Հայաստանը՝ Մեծ եղեռնը վերապրած հայ ժողովրդին զրկելով համախմբվելու, վերամիավորվելու ու իր վաղեմի պետականությունը վերականգնելու հնարավորությունից: Մանիֆեստում առկա «նոր» կետը՝ «մահմեդականներին բնաջնջելու հայկական քաղաքականության» մասին, կոչված էր ծառայելու այդ նույն նպատակին՝ շփոթության մեջ գցելով համաշխարհային հասարակական կարծիքը:

Էրզրումի համաժողովը, ինչպես տեսանք, ընթացավ հույների ու հայերի դեմ պայքարելու նշանաբանով:

«Թուրքական ազգային շարժումը առաջ եկավ Մեծ Հայաստանի և Պոնտոսի հունական թագավորությունն ստեղծելու

9 Տե՛ս Վահան Տերյանի զեկուցագիրը Արևմտյան Հայաստանի մասին. «Жизнь национальностей», М., 1920, № 13. 15 июня.

դեմ», — գրում էր Ֆրանսիական թուրքաեր հրապարակախոսուհի Բերտա ժորժ-Գոլին¹⁰։

Ամփոփելով համաժողովի աշխատանքները, նրա նախագահն ու կազմակերպիչը՝ Մուստաֆա Քեմալը ընդգծում էր հենց այդ կողմը. «Մեր երկիրը գտնվում է երկու վտանգի միջև՝ հունական վտանգը և հայկական վտանգը»¹¹, կրկնելով այն, ինչ ինքը հիմնականն էր համարում էրզրումի համաժողովի նախօրյակին սուլթանին հասցեագրված հեռագրում։ «Ազգային շարժումը, — գրում էր Քեմալը, — ծայր առավ նվիրական հայրենիքն ու ազգը մասնատելու վտանգից փրկելու և հույների ու հայերի մտադրություններին շղջաբերելու նպատակով...»¹²։ «Քեմալը, — գրում է Պ. դյու Վեռն, — թուրքերին կոչում էր ազգային սրբազան պատերազմի՝ հայրենիքը հույներից ու հայերից փրկելու համար»¹³։

Էրզրումի համաժողովի որոշումներն առավել ընդգծված բնույթ ստացան և զարգացվեցին 1919 թ. սեպտեմբերի 4—11-ը կայացած Սըվասի համաժողովում, որը հրավիրվել էր «Անատոլիայի ու Ռումելիայի իրավունքների պաշտպանության» ընկերության կողմից։ Ի տարբերություն էրզրումի համաժողովի, Սըվասի համաժողովը հանդես էր գալիս ոչ միայն արևելյան վիլայեթների, այլև ընդհանրապես Օսմանյան կայսրության ողջ տերիտորիայի անձեռնմխելիության ու միասնականության նշանաբանով։ Իսկ հիմնականում Սըվասի համաժողովի ընդունած որոշումները կրկնում էին էրզրումի համաժողովի բոլոր գլխավոր սկզբունքները։ Այսպես Սըվասի համաժողովի կողմից հաստատված «հիմնական դրույթները» առաջին շորս կետերը գրեթե առանց փոփոխության կրկնում էին էրզրումի համաժողովի բանաձևի առաջին շորս հոդվածները այն տարբերությամբ, սակայն, որ հակահունական ու

հակահայկական տրամադրությունները արտահայտված էին այստեղ առավել որոշակի և վճռական ձևով։

«Մենք որոշել ենք հնարավոր բոլոր ուժերով մինչև արյան վերջին կաթիլը համատեղ պաշտպանել մեր հայրենիքը ամեն կարգի ներխուժումներից և, հաակապես, նրա տերիտորիայի վրա հունական կամ հայկական պետություն ստեղծելու ձրգտումներից».— ազդարարվում էր Սըվասի համաժողովի բանաձևի 2-րդ կետում¹⁴ (ընդգծումն իմն է— Ռ. Ս.)։

«Աստված մի արասցե, որ օտարերկրյա պետությունների ճնշման ներքո մենք ստիպված լինենք զիջելու մեր հայրենիքի գեթ մի թիզը, որովհետև դա կնշանակեր նրա բաժանման սկիզբը։ Իսկ եթե քաղաքական ինչ-որ նկատառումներով կամ միջազգային համաձայնագրերի հիման վրա մեր տերիտորիայի մի մասը խլվի հօգուտ դաշնակիցների՝ մենք այնուհետև կշարունակենք մեր զործունեությունը և անհապաղ կստեղծենք նոր կառավարություն՝ երկիրը հունական և հայկական կրունկից պաշտպանելու համար», — հաստատում էր նույն բանաձևի 4-րդ կետը¹⁵ (ընդգծումն իմն է— Ռ. Ս.)։

Սըվասի համաժողովը, ինչպես էրզրումինը, ընդունեց նաև Մանիֆեստ, որը նույնպես սկզբունքորեն կրկնում էր էրզրումի համաժողովի Մանիֆեստը¹⁶։

Վերջապես, Սըվասի համաժողովը ընդունել է մի փաստաթուղթ, որը խիստ կարևոր է քեմալական շարժման սկզբնավորման դրդապատճառները ճիշտ հասկանալու համար։ Դա համաժողովի հանձնախմբի անունից Մուստաֆա Քեմալի՝ 1919 թ. սեպտեմբերի 10-ի թվակիր հեռագիրն էր, ուղղված սուլթանին։

«Մենք խիստ հուզված ենք, — ասվում էր հիշյալ հեռագրում, — և մեր սրտերը, տակավին արյունաքամ երեկվա վերքերից, և ներթափանցված կրոնական ու լազգային ջերմ զգացումներով, վերստին խորապես խոցված են հետևյալ զեպքերից.

¹⁰ Berthe George-Gaulis, Le nationalisme turc, p. 94.

¹¹ Edgar Pech, op. cit., p. 80.

¹² Ali Fuat Cebesoy, Milli mücadele hatıraları, s. 97.

¹³ Paul du Vélou, op. cit., p. 105.

¹⁴ Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. 1, стр. 414.

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 415։

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 418—420։

1. Մեր թանկագին վիլայեթների տերիտորիայի, որի ազգաբնակչության 75—90 տոկոսը թուրքական է, առանց փոխհատուցման, ձրի հանձնումը նոր պետություններին, որոնք դեռ երեկ մեր տիրապետության տակ էին գտնվում:

2. Այն սարսափելի հալածանքները և դժբախտությունները, որոնց ենթարկվում են մեր եղբայրները և կրոնակիցները, որոնց պատերազմական վերքերը տակավին չեն ապաքինվել»¹⁷:

Այնուհետև հեռագրում նշվում էր, որ երկրի ոչ-մահմեդական հայրենակիցներին կապահովվեն համասար իրավունքներ՝ համաձայն Ղարաբի պահանջների, սակայն անհնար է «մեր վիլայեթների հողերի գեթ մեկ քիզը հանձնել Հայաստանին կամ որևէ այլ պետության»¹⁸ (ընդգծումն իմն է— Ռ. Ս.):

Սրվաաի համաժողովի կողմից հաստատված այս փաստաթուղթը ևս, ինչպես տեսնում ենք, բացառում էր Թուրքիայում բնակվող այլազգիների ինքնորոշման իրավունքը, թեև նույն համաժողովի ընդունած Մանիֆեստում շեշտվում էր, որ վրա է հասել «պատմական այն ժամը, երբ ժողովուրդներն իրենք են որոշում իրենց բախտը»¹⁹: Ինչ վերաբերում է վերը նշված այն պնդմանը, թե իբր 75-ից մինչև 90 տոկոս քուրճապան ազգաբնակչություն ունեցող մարզերը խլվում էին Թուրքիայից՝ հօգուտ օսմանյան նախկին հպատակ ժողովուրդների, ապա դա հեռու էր էրականությունից. ոչ մեկը այն վիլայեթներից, որոնք պետք է անջատվեին Թուրքիայից, չունեին թուրքական մեծամասնություն, ընդհակառակը, թուրքերի ընդհանուր թիվն այնտեղ, նախքան հայերի գանգվածային տեղահանությունն ու ջարդերը, գիշում էր այս վերջինների թիվին: Նույնիսկ մահմեդական ազգաբնակչությունն ամբողջությամբ վերցրած, որը ներկայացվում էր, որպես զուտ թուրքական, չի կազմել բնակչության 75—90 տոկոսը: Հայտնի է, որ նախքան I համաշխարհային պատերազմը, Կ. Պոլսի հայ

պատրիարքարանի 1912 թ. տվյալներով, Արևմտյան Հայաստանի վեց վիլայեթներում հայերը կազմում էին ազգաբնակչության 38,9 տոկոսը, իսկ թուրքերը՝ միայն 25,4 տոկոսը²⁰:

Այսպիսով, քեմալական շարժման ծրագրային բոլոր փաստաթղթերում, խեղաթյուրվելով պատմական ճշմարտությունը, փորձ էր արվում հաստատել Թուրքիայի «անվիճելի» իրավունքը այն տերիտորիաների նկատմամբ, որոնք Օսմանյան կայսրության փլուզումից հետո առաջացած բարենպաստ պայմաններում պետք է որ օգտվեին ինքնորոշման իրավունքից և փորձեին թոթափել սուլթանական բռնապետության դավաճող լուծը:

Նրզումի ու Սրվաաի համաժողովների որոշումներում և մանիֆեստներում, ինչպես նկատվեց, տեղ չէր գտել Օսմանյան կայսրության ամենաստվարաթիվ ժողովրդի՝ արաբների ճակատագրի հարցը: Այդ հարցը, ինչպես և Օսմանյան կայսրության կազմի մեջ մտնող բոլոր մյուս տերիտորիաների հարցը իր արտահայտությունը գտավ օսմանյան պառլամենտի կողմից 1920 թ. հունվարի 28-ին հռչակված «Ազգային ուխտի» մեջ, որն ամփոփում էր քեմալականների կողմից գլխավորվող ազգային պատերազմի հիմնական սկզբունքները: Հիշյալ փաստաթղթում ասված էր հետևյալը. «Օսմանյան պառլամենտի անդամները հաստատում են, որ կայսրության անկախությունը և ազգի ապագան կարող են ապահովվել պահպանելով հետևյալ սկզբունքները, որոնք դժուր են հնարավոր զոհաբերությունների առավելագույն չափը՝ արգարացի և տեհական խաղաղություն հաստատելու համար. այդ սկզբունքներից դուրս անհնարին է պահպանել օսմանյան համայնքի սուվերենությունն ու գոյությունը»:

1. Օսմանյան կայսրության այն տերիտորիաների ճակատագիրը, որոնք բնակեցված են բացառապես արաբական մեծամասնությամբ, և որոնք 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ի զինադադարի կնքման պահին գրավված են եղել թշնամական բա-

¹⁷ Maurice Pernot, op. cit., p. 313.

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 314:

¹⁹ Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. 1, стр. 419.

²⁰ Marcel Léart, La question arménienne à la lumière des documents, Paris, 1913, p. 60.

նակները կողմից, պետք է որոշել տեղական ազգաբնակչու-
թյան ազատ արտահայտված կամքի համաձայն: Մնացած
տերիտորիայի բոլոր մասերը, լինեն դրանք զինազորաբա-
զմված սահմանի այս թե այն կողմը, որոնք բնակեցված են
օսմանյան մահմեդական մեծամասնությամբ, որը կապված է
կրոնական ու ցեղային կապերով, ոգեշնչված է փոխադարձ
հարգանքի ու զոհաբերությունների ձգտումներով և լցված է
իր ազգային ու սոցիալական իրավունքները, ինչպես և տեղա-
կան պայմանները հարգելու վճռականությամբ, կազմում են
մի ամբողջություն, որը ոչ փաստական, ոչ էլ իրավական տե-
սակետից երեք բաժանման ենթակա լինել չի կարող:

2. Ինչ վերաբերում է երեք լիվաներին (Բաթումի, Կարսի
և Արդահանի նահանգներին — Ռ. Ս.), որոնք իրենց ազատա-
գրումից հետո հանրաքվեի միջոցով արդեն արտահայտվել են
մայր հայրենիքին միանալու օգտին, անհրաժեշտության դեպ-
քում կարելի է այդ վայրերում նոր ազատ հանրաքվե անց-
կացնել:

3. Արևմտյան Թրակիայի իրավական վիճակի որոշումը,
որի կարգավորումը կապվում էր Թուրքիայի հետ հաշտության
կնքման հետ, պետք է հիմնվի բնակչության ազատ արտա-
հայտված ցանկության վրա:

4. Կոստանդնուպոլսի՝ խալիֆի նստավայրի, սուլթանի
մայրաքաղաքի և Օսմանյան կայսրության կենտրոնի, ինչպես
նաև Մարմարա ծովի, անվտանգությունը պետք է ապահովվի
ամեն տեսակի ոտնձգություններից: Այս սկզբունքի պահպան-
ման դեպքում, հնարավոր կլինի մեր և շահագրգռված մյուս
տերությունների միջև ընդունել որոշում՝ նեղուցները՝ Բոսֆորը
և Դարդանեղը միջազգային առևտրի և հաղորդակցության հա-
մար բաց անելու վերաբերյալ:

5. Փոքրամասնությունների իրավունքները՝ Անտանտի
տերությունների, նրանց հակառակորդների և շահագրգռված
այլ տերությունների միջև կնքված համաձայնագրերի սահման-
ներում կճանաչվեն և կապահովվեն՝ պայմանով, որ նույնպիսի
իրավունքներ տրվեն հարևան երկրների մահմեդական ազ-
գաբնակչությանը:

6. Մեր ազգային ու տնտեսական զարգացումը հնարավոր
դարձնելու, առավել կարգավորված ու ժամանակակից վար-
չակարգի ստեղծումն ապահովելու, ինչպես նաև մեր առաջա-
դիմությունը երաշխավորելու համար անհրաժեշտ է, որ մյուս
պետությունների նման, անկախությունն ու լիարժեք ազատու-
թյունը դառնան մեր կյանքի և մեր գոյության գլխավոր հիմ-
քերը: Ուստի մենք դեմ ենք արտահայտվում բոլոր այն որո-
շումներին, որոնք կաշկանդում են մեր քաղաքական, իրավա-
կան, ֆինանսական և այլ զարգացումը:

Մեր պարտքերի կարգավորման պայմանները չպետք է
հակասեն վերոհիշյալ սկզբունքներին»²¹:

Քննենք «Ազգային ուխտի» մեջ ամփոփված քեմալական
ծրագիրն ըստ էության: Իրականու՞մ ի՞նչ էին նշանակում այն
«զոհաբերությունները», որոնց մասին խոսվում է հիշյալ
փաստաթղթում:

Արաբների ազատ ինքնորոշման իրավունքի ճանաչումը
ամենևին չէր վկայում այն մասին, որ Թուրքիայի ազգային-
ազատագրական շարժման ղեկավարները հռչակել էին ազ-
գերի ազատ ինքնորոշման սկզբունքը և առաջնորդվում էին
այդ սկզբունքով: «Ազգային ուխտի» առաջին կետում ուղղակի
ասված է, որ ինքնորոշման հնարավորություն կտրվի բացա-
ռապես արաբական մեծամասնությամբ բնակեցված այն տե-
րիտորիաներին, որոնք զինազորաբա-
զմման ժամանակ
գրավված էին թշնամական բանակների կողմից: Այդ թշնա-
մական բանակները, ինչպես հայտնի է, անգլիական զորքերն
էին, որոնք հիշյալ շրջանները գրավել էին՝ օգտագործելով
պատերազմի տարիներին հուժկու թափ ստացած արաբ ժո-
ղովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը Թուրքական բռու-
նատիրական լծի դեմ: Հենց այս երկու կարևորագույն իրա-
դարձությունները, այսինքն արաբական թերակղզում բնակվող
ցեղերի ու ժողովուրդների համընդհանուր զինված ապստամ-
բությունը և անգլիական հաղթական զորքերի առկայությունը

²¹ A. Mandelstam, La Société des Nations et les Puissances
devant le problème arménien. Paris, 1926, p. 126—127.

հաշվի առնելով էր, որ հեռառես ու զգաստ քաղաքագետ Մուստաֆա Քեմալը «Ազգային ուխտի» մեջ մտցրեց արաբների ինքնորոշման կետը, այլևի ճիշտ՝ համաձայնվեց արաբական երկրների «կորստյանը», գիտակցելով, որ չկար թուրքական այն ուժը, որը կարողանար հիշյալ հողամասերը պահել թուրքիայի կազմում: Քեմալական ղեկավարության այս քայլը միաժամանակ պատրանք էր ստեղծում, որ այդ շարժումը սկզբունքորեն դեմ չէ ազգերի ինքնորոշման իրավունքին, այլ ընդհակառակը, ճանաչում ու հարգում է այդ իրավունքը:

Արաբական երկրների ազատագրումը օսմանյան դարավոր լծից առաջադիմական երևույթ էր: Ճիշտ է, այդ երկրները, անջատվելով թուրքիայից, ընկան իմպերիալիստական տերությունների՝ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի մանդատային սիստեմի տակ, սակայն այդ պայմաններում էլ նրանք զարգացման որոշ հնարավորություն ստացան և ի վերջո հասան ազգային անկախության և ինքնուրույն պետականության հաստատմանը, մինչդեռ թուրքիայի կազմում մնացած ժողովուրդները, ինչպես օրինակ, 3 միլիոնանոց քուրդ ժողովուրդը՝ զրկված է մարդկային ամենատարրական իրավունքներից, չի ճանաչվում որպես ինքնուրույն ժողովուրդ և կանգնած է բռնի ասիմիլյացիայի ու ֆիզիկական ոչնչացման իրական վտանգի առջև:

«Ազգային ուխտի» 2-րդ կետը երեք սանջակների վերաբերյալ ուղղված էր հայ և վրաց ժողովուրդների պատմական անառարկելի իրավունքների դեմ: Այս կետի առկայությունը «անկախության պայքարի» ծրագրում վկայում էր քեմալական շարժման հետադիմական ազգային դիրքորոշման մասին, այն մասին, որ թուրքիայի նոր ղեկավարները փորձում էին հենվել Կարսի, Արդահանի ու Բաթումի մարզերում քաղաքական հանցագործ էնվեր փաշայի կազմակերպած «հանրաքվեի» վրա, որի իսկական իմաստն ու անցկացման մեթոդները մերկացվել էին Սովետական Ռուսաստանի կառավարության 1918 թ. սեպտեմբերի 20-ի նոտայում²²:

22 Տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. I, էջ 490—492:

«Ազգային ուխտի» 5-րդ կետը ևս վկայում էր, որ քեմալական ղեկավարները ազգային հարցում մտադիր են հետևել իրենց նախորդների վարած ազգային քաղաքականությանը՝ թուրքիայի կազմում մնացած փոքրամասնությունների իրավունքների ճանաչումն ու ապահովումը ենթարկելով հարևան երկրների մահմեդական ազգաբնակչության իրավունքների ճանաչմանը:

«Ազգային ուխտի» հետադիմական այս կողմերը իրենց կնիքը դրեցին քեմալականների կողմից զլխավորվող շարժման ամբողջ ընթացքի վրա: Եվ դա միանգամայն օրինաչափ էր, եթե նկատի ունենանք, որ էրզրումի ու Սըվասի համաժողովների և «Ազգային ուխտը» հռչակած Օսմանյան պառլամենտի պատգամավորների ճնշող մասը նախկին իթթիհատական գործիչներ էին, բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, խոշոր հողատեր-ավատատերեր, մահմեդական բարձր հոգևորականության ներկայացուցիչներ և այլն, որոնք թեև երգում էին տվել «չվերակենդանացնել «Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը»²³, սակայն իրենց գործելակերպով մի շարք հանգուցային հարցերում՝ բանվորական, ազգային և այլն, հավատարիմ մնացին իթթիհատականների քաղաքական գծին և նոր ձևերով շարունակեցին նրանց քաղաքականությունը: «Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցության մնացորդները խմբովին գնում էին միանալու Քեմալին, որը խելացիորեն օգտագործեց նրանց կազմակերպությունները»²⁴, — գրում էր վերը հիշատակված Բերտա Ժորժ-Գոլին «Թուրքական նացիոնալիզմը» վերնագրով իր գրքում:

Այս վերջին՝ ազգային հարցում քեմալական և երիտթուրքական քաղաքականության ներքին կապն ու նույնությունը իր դրսևորումը գտավ Կիլիկիայում 1919—1921 թթ. Անկարայի կառավարող շրջանների վարած քաղաքականության մեջ:

²³ Lord Kinross, op. cit., p. 187.

²⁴ Berthe Georges-Gaulis, Le nationalisme turc, p. 62.

**ԹՈՒՐԲ-ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
1919—1921 թթ.**

Թուրքիայի ազգային պատերազմի տարիներին Անկարայի կառավարության վարած արտաքին քաղաքականության մեջ առանձնահատուկ տեղ են գրավում նրա փոխհարաբերությունները Անտանտի երկրորդ խոշոր տերության՝ Ֆրանսիայի հետ: Վերջինիս քաղաքականությունը Թուրքիայի նկատմամբ խիստ տարբերվում էր Անտանտը ոգեշնչող տերության՝ Անգլիայի քաղաքականությունից: Այն ժամանակ, երբ անգլիական իմպերիալիզմը Մուղղոսի պայմանագրով Օսմանյան կայսրությունը ծնկի բերելուց անմիջապես հետո ձեռնամուխ եղավ նրա բաժանման գործին, ֆրանսիական իմպերիալիզմը, ընդհակառակը, հանդես էր գալիս Թուրքիայի մասնատման և պետական ինքնուրույնության վերացման դեմ: Դրա պատճառը ֆրանսիական մոնոպոլիստների ու դրամատերերի կենսական շահագրգռվածությունն էր թուրքական գործերում: Ֆրանսիական կապիտալը գերիշխող դիրք էր գրավում թուրքական տնտեսության մեջ: Օսմանյան պարաքի 60,31 տոկոսը (2.454.417.377 ֆրանկ) բաժին էր ընկնում Ֆրանսիային, մինչդեռ Անգլիային՝ միայն 14,19 տոկոսը (577.499.281 ֆրանկ) և Գերմանիային՝ 21,31 տոկոսը (867.583.506 ֆրանկ)¹: Օսմանյան պարաքի վարչությունում, որը ներկա-

յացնում էր վեց տերութունների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Իտալիայի, Բելգիայի ու Հոլանդիայի շահերը, ֆրանսիական ներկայացուցիչները գրավում էին գերիշխող դիրք²: Հիշյալ վարչությունը Կայսերական Օսմանյան բանկի հետ համատեղ ստեղծել էր հզոր մի ընկերություն՝ Օսմանյան կայսրության ծխախոտի ձեռնարկությունների վարչությունը (Régie des tabacs de l'Empire Ottoman), որի կապիտալի կեսը՝ 20 մլն ֆրանկ, գտնվում էր ֆրանսիական դրամատերերի ձեռքում: Մխախտի մենաշնորհը փաստորեն պատկանում էր ֆրանսիական կապիտալիստներին: Պատերազմին նախորդող տասնամյակում Ֆրանսիան, գործակցելով Գերմանիայի հետ, ձեռք էր բերել մի շարք երկաթուղիներ կառուցելու կոնցեսիաներ. Դամասկոս—Համա (683 կմ), Յաֆա—Երուսաղեմ (87 կմ), Մուղանյա—Բրուսա (41 կմ), Իզմիր—Կասաբա (701 կմ), Սալոնիկ—Կոստանդնուպոլիս (510 կմ) և դեպի Սև ծով ձգվող երկաթգծի մի հատվածը (35 կմ)³ 2.057 կմ ընդհանուր երկարությամբ: Հիշյալ երկաթուղիների շինարարության ու շահագործման մեջ ֆրանսիական կապիտալիստները ներդրել էին 550 մլն ֆրանկ³: Ֆրանսիան զգալի առավելություն ուներ իր գլխավոր մրցակիցների՝ Անգլիայի ու Գերմանիայի նկատմամբ մասնավոր ձեռնարկություններում ներդրած իր կապիտալներով, որոնք կազմում էին 830.856.000 ֆրանկ կամ 50,58 տոկոսը: Անգլիայինը և Գերմանիայինը համապատասխանորեն կազմում էին 235.818.675 ֆրանկ (14,36 տոկոս) և 575.903.000 (35,06 տոկոս)⁴: Օտարերկրյա մասնավոր ընկերությունների ներդրումները թուրքական ձեռնարկությունների մեջ պատերազմի նախօրյակին բաշխվում էին հետևյալ կերպ.

² Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր Բերտելոյի ավյալներով օսմանյան պարաքի 80 տոկոսն էր գտնվում ֆրանսիական ավանդատների ձեռքում: Տե՛ս *Ллойд Джордж, Правда о мирных договорах, том второй, М., 1957, էջ 402:*

³ Տե՛ս «Французские интересы в Турции», «Новый Восток», 1923, № 3, էջ 475—476:

⁴ „L'Asie française“, № 175, p. 180.

¹ „L'Asie française“, № 175, février-juillet 1919, p. 180; *Maurice Pernot, op. cit., p. 239.*

	Ֆրանսիա		Անգլիա		Գերմանիա	
	Ֆրանկ	%	Ֆրանկ	%	Ֆրանկ	%
Բանկեր	85.000.000	37,77	75.000.000	33,33	65.000.000	28,9
Երկաթուղիներ	512.784.000	46,83	114.693.675	10,49	466.078.000	42,61
Նավահանգիստներ և նավատարություններ	55.375.000	67,97	10.000.000	12,27	16.100.000	19,76
Զբոսայգի տնտեսություններ	33.000.000	88,65	—	—	4.225.000	11,35
Հանքեր	42.297.000	100	—	—	—	—
Այլ ձեռնարկություններ	102.400.000	62,82	36.125.000	22,15	24.500.000	13,03
Ընդամենը	830.856.000	50,58	235.818.675	14,36	575.703.000	35,06⁵

⁵ Նույն տեղում էջ 181:

Ինչպես երևում է բերված աղյուսակից, Ֆրանսիան բոլոր բնագավառներում էլ գերազանցում էր Անգլիային ու Գերմանիային, բայց որում երկաթուղիների ու նավահանգիստների կառուցման մեջ ներդրած իր կապիտալներով նա բացահայտ գերակշռություն ուներ Անգլիայի նկատմամբ, իսկ հանքարդյունաբերությունը ամբողջովին կենտրոնացած էր նրա ձեռքում: Եթե նկատի ունենանք, որ կալվերական Գերմանիան համաշխարհային պատերազմում պարտություն կրելով, զբրկվել էր իր բոլոր գաղութներից, ազդեցության ոլորտներից ու արտոնություններից, առավել հասկանալի կդառնա այն հետաքրքրությունն ու շահագրգռվածությունը, որ հանդես էին բերում ֆրանսիական կապիտալի ներկայացուցիչները թուրքական գործերում: Իրավացի էր Մուխթար փաշան (թուրքական նախկին դեսպանը Ռեուլինում), գրելով, որ «Ֆրանսիայի քաղաքականությունը թուրքիայի նկատմամբ պայմանավորված էր նրա դրամատիկների բուռն ցանկություններով»⁶:

Ֆրանսիական կապիտալիստների տնտեսական շահերի տեսակետից առանձին հետաքրքրություն էր ներկայացնում Կիլիկիան: Այս հարուստ երկրամասը մեծ հեռանկարներ էր խոստանում ֆրանսիական արդյունաբերության մի շարք ճյուղերի զարգացման համար: Արտակարգ բերրիությամբ աչքի ընկնող Կիլիկիայի հողը խիստ բարենպաստ էր գյուղատնտեսական բարձր կուլտուրաների աճեցման և, հատկապես, բամբակագործության զարգացման համար: Համաշխարհային պատերազմից առաջ մշակվող հողատարածությունները Կիլիկիայում կազմում էին 2.600.000 հեկտար⁷, Բամբակի մշակման և արտահանման շահավետության վրա առաջինը ուղարկություն էին դարձրել գերմանական ձեռնարկատերերը՝ 1903 թ. հիմնելով Գերմանա-լեանտական բամբակի ընկերությունը, որը կարճ ժամանակում իր ձեռքում էր կենտրոնացրել բամբակի ամբողջ արտահանությունը և հիմնել բամբա-

⁶ Տե՛ս Ю. А. Боев, Ближний Восток во внешней политике Франции (1898—1914), Киев, 1964, էջ 50—51:

⁷ Testis, op. cit., p. 81.

կազմի մի քանի խոշոր գործարաններ⁸։ Պատերազմից առաջ Ֆրանսիային չհաջողվեց կաշուն դիրքեր գրավել այս բնագավառում և ընդհանրապես Կիլիկիայի տնտեսության մեջ։ Այժմ, Գերմանիայի պարտության մրցակիցը դուրս էր գալիս հաշվից և իրական հնարավորություն էր ըստեղծվում Ֆրանսիայի հաստատման համար։ Կիլիկիայի տնտեսության ճանաչված մասնագետ ֆրանսիացի՝ Աշարի հաշվումներով, միայն Կիլիկիայի բամբակը բավական էր ֆրանսիական տեքստիլ արդյունաբերությունը անհրաժեշտ հումքով ապահովելու համար։ Նույն հեղինակի՝ հեռանկարային ծրագրերով, հացահատիկային կուլտուրաների արտադրանքը Կիլիկիայում 150 հազար տոննայից (1914 թ.) կարելի էր հասցընել 1.800.000 տոննայի⁹։ Ֆրանսիական մի այլ տնտեսագետ՝ Ժորժ Դեբոնը պետական գործիչների ու գործարար շրջանների տաշարությունն էր հրավիրում Կիլիկիայի տնտեսական մեծ հեռանկարների վրա։

«Կիլիկիայում շերմաշավը ցույց է տալիս ձմռանը 13 աստիճան, գարնանը՝ 21, ամռանը՝ 23 և աշնանը՝ 20 աստիճան, ինչպես Կորսիկայում։

Նվ մենք չպետք է դարմանանք, տեսնելով ամենուր ամենաօգտակար կուլտուրաների մշակումը՝ հացահատիկ, բամբակ, ծխախոտ, ձիթենի, անուշահոտ բույսեր, բուժիչ բույսերի տեսակներ, բունջուր, վալոնիա և այլն և այլն»¹⁰։

Ֆրանսիայի շահերը Թուրքիայում և, մասնավորապես, Կիլիկիայում, չէին սահմանափակվում, սակայն, սոսկ տնտեսական ու դրամական ոլորտներով, այլ ընդգրկում էին նաև քաղաքական ու մշակութային ազդեցության ոլորտները։ Ֆրանսիան եվրոպական առաջին տերությունն էր, որը տա-

⁸ Տե՛ս «Раздел Азиатской Турции», էջ 20։

⁹ Testis, op. cit., p. 81.

¹⁰ Georges Désbous, L'Avenir économique de la France dans le bassin méditerranéen oriental. „Le monde industriel, commercial et agricole“, série no. 1, 25 février 1920, p. 7. Կիլիկիայի տնտեսական շրջանակության մասին տե՛ս նաև P. Redan, op. cit., p. 114—128.

կավին 1535 թ. Բ. Դոան հետ կնքեց այն պայմանագրերը, որոնք հիմք դրեցին կապիտուլյացիաների ուժեղմին։ Սկսած այդ ժամանակներից, Ֆրանսիան հանդես գալով որպես Արևելքի բոլոր կաթոլիկների «խնամակալ ու պաշտպան», հետզհետե իր ազդեցությունն էր տարածում Օսմանյան կայսրությունում, հատկապես գրականության, գիտության ու մշակութային բնագավառներում։ Ֆրանսերենը դարձել էր երկրորդ լեզու մտավորականության համար։ Ֆրանսիան ուսումնական հաստատությունների լայն ցանց էր ստեղծել Թուրքիայում։ 1914 թ. վիճակագրական տվյալներով, Թուրքիայում ֆրանսիական դպրոցների ընդհանուր թիվը հասնում էր 500-ի, որոնցում սովորում էր 59.414 աշակերտ¹¹։

Զգալի թիվ էին կազմում ֆրանսիական հաստատությունները Կիլիկիայում։ Թեև համաշխարհային պատերազմի տարիներին փակված ֆրանսիական ոչ բոլոր դպրոցներն էին բացվել պատերազմից հետո, այնուհանդերձ, 1920 թ. մայիսին այստեղ գործում էին ֆրանսիական իշխանությունների պաշտոնական հովանավորության տակ գտնվող 90 դպրոց և 106 մասնավոր դպրոցներ¹²։

Ֆրանսիան իր ազդեցությունն էր տարածում նաև բարեգործական մի շարք հաստատությունների՝ հիվանդանոցների, պանսիոնատների, ծերանոցների, որբանոցների, դիսպանսերների և այլ հիմնարկների միջոցով, որոնք տարածված էին Կոստանդնուպոլսում և Անատոլիայի ու Կիլիկիայի գրեթե բոլոր խոշոր քաղաքներում¹³։

Թուրքիայի հանդեպ ֆրանսիական կառավարող շրջանների վարած քաղաքականության մեջ, տնտեսական, դրամական ու մշակութային գործոնների հետ մեկտեղ, ոչ նվազ կարևոր նշանակություն ուներ կրոնական գործոնը։ Որքան էլ արտաբուստ տարօրինակ թվա, անժխտելի է, սակայն, որ քրիստո-

¹¹ Տե՛ս Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. 1, Примечания, էջ 393։

¹² Testis, op. cit., p. 80.

¹³ Տե՛ս А. Mandelstam, նշվ. աշխ., էջ 145—146։

նեական Յրանսիան հանդես էր գալիս ոչ թե Արևելքի քրիստոնյաների պաշտպանությամբ, ինչպես հաճախ փորձում են ներկայացնել ֆրանսիական իմպերիալիզմի ջատագովները, այլ ընդհակառակը, ելնելով իր մերձավորարևելյան շահերից, նա որպես կանոն պաշտպանում էր մահմեդական բռնապետական կարգերը, տվյալ դեպքում՝ օսմանյան բռնատիրությունը՝ ընդդեմ հպատակ քրիստոնյա ժողովուրդների: Ուստի պատահական չպետք է համարել Յրանսիայի թուրքասիրական քաղաքականությունը և, միաժամանակ, սուլթանական կառավարության ու տիրապետող վերնախավի առանձնահատուկ վերաբերմունքը Յրանսիայի նկատմամբ:

Հայտնի է, որ 400 տարվա ընթացքում, չհաշված Նապոլեոն Բոնապարտի շրջանում առաջ եկած կարճատև հակամարտությունը, մինչև I համաշխարհային պատերազմը Թուրքիայի ու Յրանսիայի միջև գրեթե ոչ մի լուրջ բախում չի եղել և թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները ընթացել են բավականին խաղաղ, առանց քաղաքական խոր ճգնաժամների, և այն բազմապիսի արտոնությունները, որոնցից օգտվում էին ֆրանսիացիները Օսմանյան կայսրությունում, վերջիններս ձեռք էին բերել ոչ թե ուժի, այլ հմուտ դիվանագիտության և թուրքասիրական ճկուն քաղաքականության շնորհիվ: 19-րդ դարի վերջին, օրինակ, այդ թուրքասիրական քաղաքականությունը այնպիսի բնույթ ընդունեց, որ ֆրանսիական կառավարությունը բացահայտորեն հանդես եկավ «արյունոտ սուլթան» Աբդուլ Համիդի հայասպան ոճիրների պաշտպանությամբ, իսկ Յրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր Գաբրիել Հանուտոն վաստակեց «Հանուտո փաշա» տիտղոսը: Ճիշտ է, առաջին համաշխարհային պատերազմում Յրանսիան և Թուրքիան հանդես եկան իշնամական բանակներում, սակայն վերջին հանգամանքը մեծ դեր չխաղաց նրանց հարաբերությունների վատթարացման գործում: Եվ պատերազմի ավարտից հետո ֆրանսիական ազդեցիկ շրջաններում հաճախակի էին լսվում ձայներ հօգուտ թուրք-ֆրանսիական «վաղեմի բարեկամություն» վերականգնման ու ամրապնդման:

«Յրանսիան մահմեդականների կողմնակիցն է,— գրում էր հայտնի հրապարակախոս Ժակ Կայլերը:— Նա այդպիսին է ըստ ավանդության, իր մեծահոգի ձգտումներով և հանուն իր շահերի պաշտպանության...»

1914—1918 թթ. պատերազմը չխարխլեց այդ խորը և կայուն համերաշխության հիմքերը. Յրանսիան, առժամանակ թեքվելով դեպի անգլո-սաքսոնական իմպերիալիզմի ուղին, պարտավոր էր վերադառնալու Թուրքիայի հետ բարեկամությունը¹⁴:

Յրանսիական հայտնի լրագրող Միշել Պայատեսը, որը Պոլսում ֆրանսերեն հրատարակվող «Բոսֆոր» թերթի խմբագիրն էր, իր գրքում վերարտադրում է Յրանսիայի բարձրաստիճան զինվորականների հետ ունեցած զրույցները, որոնք արտացոլում էին Յրանսիայի թուրքասիրական շրջանների տրամադրությունները: Ահա նրանցից մեկի աներկիմաստ խոստովանությունը.

«...Մենք պետք է լինենք ամբողջովին և բացարձակորեն թուրքասեր, ես կասեի ավելին՝ թուրքամուլ... Լինենք խոհեմ և գործարար... Երաշխավորենք այդ մարդկանց ազգային անկախությունն ու տերիտորիալ ամբողջականությունը և մենք կզառնանք նրանց ամենահավատարիմ ու ամենանվիրական ընկերակիցները: Ի՞նչ ենք փնտրում այստեղ: Մի պատվա՞ր սուսական ու բրիտանական իմպերիալիզմի դեմ: Մեր հեղինակության պահպանում: Մեր առևտրի ազատ զարգացում: Մեր լեզվի տարածում: Մեր եկեղեցիների ու դպրոցների ճանաչում: Մեր դրամական շահերի ապահովում: Մենք այդ բոլորը կունենանք ֆրանս-թուրքական համագործակցության շնորհիվ...»¹⁵:

«Այս երկրում միայն թուրքերն են հետաքրքիր,— փորձում էր հավատացնել ֆրանսիացի մեկ ուրիշ զինվորական:— Հենվենք նրանց վրա և մենք կվերադարձնենք գերմանացիների կողմից հափշտակված մեր նախկին տեղը: Մենք կվարժեց-

¹⁴ Ж. Кайзер, Европа и новая Турция, стр. 55.

¹⁵ М. Paillarès, op. cit., p. 77—78.

նենք բանակը, կղեկավարենք վարչական գործը, դպրոցները, կվերահսկենք ֆինանսները: Մենք կներթափանցենք ու կըհիմնվենք բոլոր ասպարեզներում: Մենք ոչ միայն կկայունացնենք մեր բարոյական ազդեցությունը, այլև հսկայական նյութական օգուտներ կքաղենք: Անատոլիան իր ընդերքում հեքիաթային հարստություններ է պարունակում, որոնք ոչ ոք չի օգտագործել: Մենք հանքերի ու անտառների շահագործման կոնցեսիաներ կստանանք, և լիովին կփոխհատուցենք այն կորուստները, որ ունեցանք Արևելքում: Մենք կկառուցենք երկաթուղիներ, տրամվայի գծեր, նավահանգիստներ, ճանապարհներ՝ հանրային աշխատանքների մեջ ընտրելով այնպիսիները, որոնք առավել շահավետ են մեր արդյունաբերության համար: Մենք ոչ մի գնով չպետք է վտանգենք մեր շահերը՝ հայերի ու հույների գեղեցիկ աչքերի համար...»¹⁶:

Թուրքասիրական վաղեմի քաղաքականությունը վերադառնալու հարցը այդ տարիներին բազմիցս քննության առարկա է դարձել Ֆրանսիական պառլամենտում: «Հաճախ են կըրկընում, որ Ֆրանսիան մահմեդական տերություն է: Եվ դա ճշմարիտ է,— հայտարարում էր քաղաքական հայտնի գործիչ էդուար Սուլիեն: — Ֆրանսիան աշխարհի չորրորդ մահմեդական պետությունն է. Բրիտանական կայսրության կազմում կան 92 միլիոն մահմեդականներ, Հոլանդիան հաշվում է 36 միլիոն, Չինաստանը՝ 30 միլիոն, իսկ Ֆրանսիան՝ 23 միլիոն: Նա առաջ է Ռուսաստանից, որտեղ կան 19,1 միլիոն մահմեդականներ, և Թուրքիայից, որի կազմում աշխարհի 240 միլիոն մահմեդականներից ընդգրկված են ընդամենը 14 միլիոն 600 հազարը: Ֆրանսիան մահմեդական ազգ է... Ֆրանսիան մահմեդական մի երկիր է»¹⁷:

Նույն դիրքերից էր ելնում Ֆրանսիայի պրեմիեր-մինիստր Արիստիդ Բրիանը, երբ նա Ազգային ժողովի ամբիոնից կոչ էր անում վերադառնալ ֆրանս-թուրքական բարեկամությանը. «Ֆրանսիան մահմեդական տերություն է, և նա պետք է վերա-

կանգնի իր հին ավանդական քաղաքականությունը Թուրքիայի հանդեպ...»¹⁸: Ֆրանսիական հանրապետության պրեզիդենտ Ռ. Պուանկարեն նույնպես գտնում էր, որ «Ֆրանսիան մահմեդական մի մեծ պետություն է»¹⁹:

Ֆրանսիայի տիրապետող շրջանների թուրքասիրությունը, որը, ինչպես ցույց տրվեց, խարսխվում էր նրանց աներկբա տնտեսական, դրամական ու բարոյական շահերի վրա Թուրքիայում, կարևորագույն գործոններից մեկը դարձավ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո, արդեն 1919 թ. վերջին սկիզբ առած ֆրանսիական թուրքանպաստ անջատ քաղաքականության, թեև այն կիրառելիս, Ֆրանսիան միշտ էլ հանդիպում էր իր հզոր դաշնակցի, իսկ իրականում ախոջանի՝ Անգլիայի դիմադրությանը:

Բանը նրանումն է, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի հաղթական վախճանից հետո Ֆրանսիային առավել զբաղեցնում էին եվրոպական գործերը՝ պարտված գերմանացիներից պատերազմական տուգանքը ստանալու հարցը, Սաարի ավազանի հարցը, Հռենոսի հարցը և այլն: Սրանց համեմատությամբ մերձավորարևելյան հարցը ստորադաս դիրք էր գրավում: Բացի այդ, Ֆրանսիան, իր ռազմական բոլոր կարողությունները կենտրոնացնելով կալվերական Գերմանիայի դեմ, մերձավորարևելյան ճակատներում փաստորեն պատերազմ չէր մղել Թուրքիայի դեմ, և համաշխարհային պատերազմի վերջին նա Մերձավոր Արևելքում Անգլիայի համեմատ չնչին թիվով զորք ուներ, իսկ Միջերկրականի ջրերում ու նեղուցներում իշխում էր անգլիական նավատորմը: 1919 թ. նոյեմբերին Լեվանտում Անգլիան ուներ 34 հետևակային գումարտակ, 15 և կես հեծյալ գունդ, 13 հրետանային մարտկոց և ինժեներական զորքերի հինգ և կես գումարտակ:

Ֆրանսիական զորքերի ընդհանուր թիվը այդ նույն շրջա-

¹⁸ A. Mandelstam, op. cit., p. 195. Տե՛ս նաև „L'Asie française“, № 195, septembre-octobre 1921, էջ 380—384:

¹⁹ Տե՛ս Jules Laroche, Ambassadeur de France, Au Quai d'Orsay avec Briand et Poincaré 1913—1926. Paris, 1957, էջ 160:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 73:

¹⁷ René Puaux, op. cit., p. 17—18.

նում կազմում էր 13 հետևակային գումարտակ, հեծյալ 3 գունդ և հրետանային 4 մարտկոց²⁰։

Նշված երկու զլխավոր պատճառներով, այն է՝ եվրոպական գործերում Անգլիայի աջակցությունը ստանալու պահանջով և Մերձավոր Արևելքում անգլիական գործերի բացահայտ գերակշռությունը պետք է բացատրել այն փաստը, որ Ֆրանսիան հաճախ ստիպված էր լինում նկատելի զիջումներ անել Անգլիային, ի վնաս իր շահերի համաձայնվել վերանայելու պատերազմի տարիներին կնքված գաղտնի պայմանագրերը Թուրքիայի բաժանման վերաբերյալ, և նույնիսկ մասնակցություն ունենալ Թուրքիայի դեմ ձեռնարկված ռազմական գործողություններին։

Ինչպես ասվեց, ի տարբերություն Անգլիայի, Ֆրանսիան ամենևին շահագրգռված չէր Օսմանյան կայսրության փլուզմամբ և թուրքական պետականության վերացմամբ, որովհետև վերջին պարագայում նա կզրկվեր իր դրամական ու տնտեսական արտոնություններից։ «Միջերկրական ծովի շրջանում մեր ազգային բոլոր շահերից ես չգիտեմ առավել կարևորը, քան Օսմանյան կայսրության տերիտորիալ անձեռնմխելիության պահպանումը»²¹, — գրել է հայտնի արևելագետ Վ. Բերարը։

«Թուրքիայի մասնատումը, — գրել է հայտնի լրագրող է. Բերնիեն, — հավասարազոր է Մերձավոր Արևելքում ֆրանսիական ազդեցության ոչնչացմանը»²²։

Նվ եթե Ֆրանսիան, այնուհանդերձ, մասնակցում էր Օսմանյան կայսրության կազմի մեջ մտնող երկրների ու հողամասերի բաժանմանը, ապա սոսկ այն պատճառով, որ այդ բաժանումն անխուսափելի էր դառնում և նա, որպես իմպերիալիստական և գաղութային խոշոր տերություն, չէր կարող իր «բաժինը» չպահանջել։ Իսկ այդ բաժինը պահանջելիս Ֆրանսիան հանդիպում էր առավել հզոր իմպերիալիստական

տերություն՝ Անգլիայի դիմադրությունը, որը համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո, իր հզորությունից ու դիրքից օգտվելով, իր նախկին դաշնակցին հասկացնել էր տալիս, որ մտադիր չէ սրբությունը պահպանել պատերազմի տարիներին կնքված գաղտնի պայմանագրերի տառն ու ոգին։ Խախտումների սկիզբը դրվեց պատերազմից անմիջապես հետո, երբ Անգլիան, առաջինը գնահատելով Մոսուլի շրջանի ահռելի պոտենցիալ հնարավորությունները, 1918 թ. նոյեմբերի 2-ին իր գործերը մտցրեց այդ շրջանը, որը Սայքս-Պիկոյի գաղտնի պայմանագրով կազմելու էր Ֆրանսիայի ազդեցության գոտին։ Իսկ ղեկտեմբերին Լյոյդ Ջորջը հայտարարեց Կլեմանսոյին, որ Սայքս-Պիկոյի պայմանագրերը չի կարող ուժի մեջ մնալ, քանի որ նրա «մասնակիցներից» մեկը՝ Ռուսաստանը դուրս է եկել հաշվից։ Ու թեև Կլեմանսոն պնդում էր, որ այդ պայմանագրերը կնքվել է միայն Անգլիայի ու Ֆրանսիայի միջև, ուստի այն ուժի մեջ է, ի վերջո նա, կատարված փաստից ելնելով, ստիպված էր հօգուտ Անգլիայի հրաժարվել Մոսուլի վրայից և Պաղեստինի կառավարմանը մասնակցելուց։ Հետագայում, Կլեմանսոն, պաշտպանվելով այն հակառակորդներից, որոնք իրեն մեղադրում էին Մոսուլի նման հարուստ շրջանը ձեռքից բաց թողնելու մեջ, արդարանում էր ասելով.

«Այո, ես գիշեցի Մոսուլը, բայց նրանք մոռանում են, որ ես այն օգտագործեցի որպես խայծ՝ Կիլիկիան ստանալու համար, թեև մեր շատ լավ դաշնակիցներից ոմանք չէին ուզում, որ այն մեզ տրվի... Կիլիկիան եղել է և վերստին կարող է շատ հաճելի երկիր դառնալ... Կիլիկիան ու Ալեքսանդրիալը այնքան էլ վատ բաներ չեն»²³։

²³ *Sh'm Mustafa Kemal, Путь новой Турции*, т. III, Примечания, էջ 291։ Այս հայտարարությունը, իհարկե, չէր արտացոլում իրական պատկերը։ Տակավին Փարիզի հաշտության համաժողովում, Լյոյդ Ջորջի հետ ունեցած երկու հանդիպումների ժամանակ (1919 թ. մայիսի 21—22-ին) Կլեմանսոն խոստովանել էր, որ ինքը անգիտանալով էր համաձայնվել վիշել Մոսուլի վրայից։ «Եթե ես պատկերացում ունենայի Մոսուլի և Միջա-

²⁰ *Testis*, op. cit., p. 19.

²¹ *Sh'm Mustafa Kemal, Путь новой Турции*, г. 1. Предисловие, էջ XL:

²² „L'Europe nouvelle“, № 9, 28 février 1920, p. 342.

Սակայն Ֆրանսիային խոստացած տերիտորիաներն էլ Անգլիան հեշտությամբ չէր զիջում իր դաշնակիցին: Հետպատերազմյան տարիներին հրապարակված անգլիական պաշտոնական փաստաթղթերից երևում է, թե ինչպիսի սուր կամ խուլ պայքար է ծավալվել այդ հարցում Անտանտի զույգ դաշնակիցների միջև: Այսպես, Փարիզի հաշտության համաժողովում, հինգ մեծ տերությունների պատվիրակությունների ղեկավարների հանդիպման ժամանակ (1919 թ. հուլիսի 18-ին) Կլեմանսոն բողոքում էր այն բանի դեմ, որ զորավար Ալենբիկն, առաջնորդվելով իր կառավարությունից ստացած հրահանգներով, «հանդես է գալիս թուրքիայում, որպես անգլիական զինվորական, և ոչ թե որպես դաշնակից զորքերի զլխավոր հրամանատար: Նրա գործողություններն իրենց հետևանքներով ուղղված են ֆրանսիական շահերի դեմ... Նա հրաժարվում է թույլ տալ ֆրանսիական զորքերին մտնել Սիրիա...»²⁴: Իսկ Սիրիան ֆրանսիական իմպերիալիստների ծրագրերում գրավում էր առավել կարևոր տեղ, քան Կիլիկիան: Ճիշտ է, իր տնտեսական նշանակությամբ և զարգացման հեռանկարներով Սիրիան զիջում էր Կիլիկիային, սակայն նա չափազանց կարևոր ստրատեգիական դիրք էր զբաղում, գտնվելով եվրոպական խոշոր տերությունները իրենց արևելյան գաղութներին կապող ճանապարհների կենտրոնում: Միաժամանակ, Սիրիան իր աշխարհագրական դիրքով միջնորդ առևտրի դեր էր կատարում Եգիպտոսի, Արաբիայի, Միջագետքի ու Փոքր Ասիայի միջև: Ֆրանսիան տակավին 19-րդ դ. 40-ական թվականներից առանձնահատուկ շահեր էր ձեռք բերել Սիրիայում: Ֆրանսիական ներթափանցման կարևորագույն միջոցներից մեկը երկաթուղային շինարարությունն էր: Համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Ֆրանսիան իր

գետքի կարևորության մասին, ես չի համաձայնվի դրանք զիջել ձեռք բերելու անհրաժեշտ էր Սիրիայի գետքի զիջումը կհանգեցնի հսկայական տերիտորիայի կորուստին, ես կմերժեի ձեռք այդ հարցում»: Տե՛ս Ж. Кайзер, Европа и новая Турция, էջ 125:

²⁴ „Documents on British Foreign Policy 1919—1939“, First Series, vol. I, London, 1947, p. 134.

ձեռքում էր պահում 788 կմ երկարության երկաթուղային ցանց, երկրի բոլոր երկաթուղիների մոտ 40 տոկոսը: Ֆինանսավորում էր այդ երկաթուղիները Փարիզի հայտնի «Régie Générale des chemins de fer» ընկերությունը: Ֆրանսիական երկաթգծերը իրար էին կապում Սիրիայի գլխավոր կենտրոնները՝ Հալեպը, Համան, Հոմսը և Գամասկոսը՝ Բեյրութում ու Տրիպոլիում դուրս գալով դեպի ծով: Այդ գծերը կարևոր էին նաև այն տեսակետից, որ նրանք Բաղդադի երկաթուղու մի ճյուղը կապում էին Եգիպտոսի երկաթուղիների հետ: Ֆրանսիայի շահագրգռվածությունը այս հարցում այնքան մեծ էր, որ նա պատերազմի նախօրյակին, 1914 թ. փետրվարին, Գերմանիայի հետ կնքեց պայմանագիր, որով նա հրաժարվում էր երկաթուղային շինարարությունից Կիլիկիայում, ինչպես նաև «Deutsche Bank»-ին վաճառեց Բաղդադի երկաթուղու իր ակցիաները (հիմնական կապիտալի 30 տոկոսը), միայն այն բանի դիմաց, որ Գերմանիան հրաժարվեր երկաթուղային շինարարությունից Սիրիայում²⁵:

Մեծ էր նաև Ֆրանսիայի քաղաքական ու մշակութային ազդեցությունը Սիրիայում:

Եվ ահա, պատերազմի ավարտից հետ, երբ թվում էր, որ ֆրանսիական կապիտալիստներին կհաջողվի առավել ամրապնդել իրենց տնտեսական ու քաղաքական դիրքերը այդ երկրում, անգլիական իմպերիալիզմն այստեղ էլ հնարավոր բոլոր միջոցներով պայքարում էր իր դաշնակից-մրցակցի անմիջական շահերի դեմ:

Սակայն անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիստական հակամարտությամբ չէր սահմանափակվում «Օսմանյան ժառանգության» շուրջ ծավալված կատաղի պայքարը: Ցարական Ռուսաստանի, Գերմանիայի ու Ավստրո-Հունգարիայի փոխարեն այդ պայքարի մեջ պատերազմից հետո ներգրավվել էին Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, որոնք իրենց քաղաքականությամբ նույնպես լուրջ անհանգստություն էին պատճա-

²⁵ «Раздел Азиатской Турции», Предисловие, стр. 19—20.

ուում ֆրանսիական կապիտալի շահերին: ԱՄՆ-ի իմպերիալիստական շրջանների կողմից սուղծված Քինգի-Քրեյնի հանձնաժողովը, 1919 թ. հունիս-հուլիսին պաշտոնապես հետազոտելով Սիրիան, Փարիզի հաշտության համաժողովին ներկայացրած իր զեկուցագրում առաջարկում էր Ստամբուլի ու Անատոլիայի (Կիլիկիայի հետ միասին) հետ մեկտեղ Սիրիայի մանդատը ևս հանձնել Միացյալ Նահանգներին:

Ֆրանսիական շահերի դեմ ուղղված այս ծրագրերը մեծ դժգոհություն առաջացրին Ֆրանսիայի դադութատիական քաղաքականության պաշտպանների մոտ և նրանց լսափողը հանդիսացող մամուլի էջերում: Հայտնի լրագրող Պերտինաքսը «Echo de Paris» թերթում պահանջում էր, որ «Ֆրանսիան իր ավանդական ազդեցությունը հնարավորին չափ պահպանելու համար իր ջանքերը կենտրոնացնի Սիրիայի ու Կիլիկիայի վրա, որտեղ ֆրանսիական իրավունքները ճանաչվել են Անգլիայի հետ 1916 թ. կնքված պայմանագրով»²⁶:

Կլեմանսոյի կառավարության կողմից թույլ տրված «զիջումների» քննադատությամբ հանդես էին գալիս մի շարք այլ երևելի լրագրողներ ու քաղաքական մեկնաբաններ՝ Օգյուստ Գովենք, Հ. Ռ. Սավարին և այլն: Վերջինս «Վպահպանե՞նք մենք մեր ժառանգությունն Արևելքում» խորագրով հոդվածում գրել է. «Ֆրանսիան, որն այնքան նշանակալից նյութական ու բարոյական շահեր ունի Արևելքում, և որի լեզուն օգտագործվում էր ամենուրեք՝ Օսմանյան կայսրությունում, շուտով կիմանա շափն այն կորուստների, որ նա ունեցել է՝ մնալով անտարբեր, այն դեպքում, երբ մյուսները գործել են խելքով ու մեթոդով... Ֆրանսիական փորձառու հասարակական կարծիքը, — զգուշացնում էր նա, — չի հրաժարվի այն ամենից, ինչը մասն է կազմել մեր փառավոր ու թանկագին ժառանգության: Ֆրանսիան չի բավարարվի Սիրիայի ծովեզրյա մասով: Նա

չի ընդունում ընկույզն առանց կձեպի, նա ուզում է Գամա-կոսն ու Հալեպը»²⁷:

Սակայն հեշտ չէր «կձեպով ընկույզ» ստանալ Անգլիայի նման մի ախոյանից, թեև Ֆրանսիան համառորեն շարունակում էր պայքարը: Իրավացի է պրոֆ. Ի. Մ. Լեմինը, Մերձավոր Արևելքի բաժանման համար մղված անգլո-ֆրանսիական պայքարը դասելով «հետպատերազմյան պատմության ամենակեղտոտ էջերի» շարքը²⁸: Այդ պայքարում բրիտանական իմպերիալիզմի հետապնդած հիմնական նպատակն էր Ֆրանսիային կանգնեցնել կատարված փաստի առջև նեղուցների գոտում և Անատոլիայում: Այդ էր պատճառը, որ անգլիական ներկայացուցիչները Փարիզի հաշտության համաժողովում ամեն կերպ ձգձգում էին թուրքական հարցի քննարկումը: «Շաբաթների ու ամիսների ընթացքում, — գրել է Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստրության աշխատակից լորդ Ե. Պերսին, — մենք արգելակում էինք թուրքական հարցի ոչ միայն լուծումը, այլև նրա քննարկումը հաշտության համաժողովում: Թեև այդ հարցը համաժողովում քննարկվող հարցերից առավել ինտենսիվ մշակված հարցն էր, դա միակն էր, որի մասին բրիտանական պատվիրակությանը նույնիսկ արգելված էր հիշատակել համաժողովի առաջին 4—5 ամիսներին...»²⁹:

Ֆրանսիական դիվանագիտությունը, իր հերթին, 1919 թ. վերջին առաջին լուրջ փորձն արեց իր «թուրքական գործերը» կարգավորել Անգլիայից անջատ համաձայնության գալով Սըվասում ստեղծված ներկայացուցչական կոմիտեի հետ: Այդ նպատակով Սիրիայում և Կիլիկիայում ֆրանսիական զերագույն կոմիսար Ժորժ Պիկոն 1919 թ. դեկտեմբերին երկու սպաների ուղեկցությամբ ուղևորվում է Սըվաս և հանդի-

²⁷ „Démocratie nouvelle“, 15.4. 1919.

²⁸ И. М. Лемин, Внешняя политика Великобритании от Версаля до Локарно, 1919—1925, М., 1947, стр. 184.

²⁹ Տե՛ս Մուսթաֆա Կեմալ, Путь новой Турции, т. I, Предисловие, էջ XLVII:

²⁶ Տե՛ս „Documents on British Foreign Policy 1919—1939“, First Series, vol. IV. London, 1952, էջ 309:

պումներ ունենում հիշյալ կոմիտեի նախագահ Մուստաֆա Քեմալի հետ: Պիկոյի ուղևորության նպատակներից մեկն էր «հենց ազգայնականների պարագլուխ Մուստաֆա Քեմալ փաշայի բերանից ստույգ տեղեկությունն ստանալ»³⁰: Վիլիկիայի, Փոքր Հայքի ու Քուրդստանի նկատմամբ նրանց ունեցած հավակնությունների մասին»³⁰:

Ֆրանսիական դիվանագետի այցը Քեմալին ժամանակին մեծ ազդուկ հանեց եվրոպական մամուլում: Անգլիական թերթերը մեղադրում էին «ղաշնակից Ֆրանսիային» նրա ուխտագրուժ, անջատ քայլերի համար, իսկ ֆրանսիական մամուլը քննարկման առարկա էր դարձրել այն հարցը, թե արդյո՞ք ժորժ Պիկոն իր անձնական նախաձեռնությամբ էր կատարել այդ ուղևորությունը, թե՞ Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստրության հանձնարարությամբ: Այս հարցին հակասական և իրարամերժ պատասխաններ են տալիս նաև ֆրանսիական պատմաբաններն ու նախկին ղինվորական գործիչները: Այսպես, Միշել Պայառեսը անուղղակի ձևով գտնում է, որ ժորժ Պիկոյի ուղևորությունը Սրվաս համաձայնեցված չէր Քե դ'Օրսեի (Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստրության—Ռ. Ս.) հետ, որովհետև Կոստանդնուպոլսում ֆրանսիական գերագույն կոմիսար Դեֆրանսը հավանություն չէր տվել այդ քայլին, դիտելով այն որպես մի ձեռնարկում, որը «կարող էր ֆրանսիացիներին արատավորել սուլթանի աչքում, ինչպես նաև դուր չգալ անգլիացիներին, որոնք հայտարարել էին, որ ճանաչում են միայն կայսերական (սուլթանի—Ռ. Ս.) կառավարությունը»³¹:

Ըստ էության նույն կարծիքն է հայտնում գնդապետ Բրեմոնը, շեշտելով միայն այն հանգամանքը, որ Պիկոյի տեսակցությունը Քեմալի հետ «հավանության չարժանացավ ո՛չ Բեյրութում, ո՛չ էլ Կոստանդնուպոլսում»³²:

³⁰ R. de Gontaut-Biron, op. cit., p. 333.

³¹ M. Paillarès, op. cit., pp. 108—109.

³² E. Brémont, op. cit., p. 36.

Ֆրանսիական պատմաբան Ժան Պիշոնը ևս գրեթե նման մի գնահատական է տալիս, գրելով հետևյալը. «Պ. Ֆրանսուա ժորժ Պիկոն, որին Բեյրութում փոխարինել էր զորավար Գուրոն, ցանկացավ փորձ անել բանակցելու քեմալականների հետ: Նա ուղևորվեց Սրվաս և այնտեղ ղեկավարների 5-ին ու 6-ին հանդիպումներ ունեցավ Մուստաֆա Քեմալի հետ»³³ (ընդգծումն իմն է— Ռ. Ս.): Սակայն, հեղինակը փաստորեն հերքում է իր վերոհիշյալ գնահատականը, Պիկոյի բանակցությունները համարելով «մի պատասխան Կոստանդնուպոլսի օրինական կառավարության հետ անգլիացիների կնքած սեպտեմբերի 12-ի գաղտնի համաձայնագրին և այն զրույցներին, որ ամերիկյան գեներալ Հարբորդը ունեցել էր Մուստաֆա Քեմալի հետ Սրվասում, սեպտեմբերի 20-ին»³⁴: Նման պարագայում, հասկանալի է, ժորժ Պիկոն չէր կարող գործել միանգամայն ինքնուրույն, առանց իր քայլերը կառավարության հետ համաձայնեցնելու, ինչպես որ անձնական նախաձեռնության արդյունք չէին վերը հիշատակված Հարբորդի բանակցությունները և անգլիական գեներալ Ալենբերի բանակցությունները սուլթանական կառավարության հետ:

Ֆրանսիական հեղինակներից Գոնտո-Բիրոնը ևս Սրվասի բանակցությունները կապում է Պիկոյի անձնական նախաձեռնության հետ, այն տարբերությամբ, սակայն, որ նա մի փոքր այլ մեկնաբանություն է տալիս վերջինիս հետապնդած նպատակներին, գրելով, որ ժորժ Պիկոն մտադրություն ուներ ֆրանսիական կառավարությանը պատկերացում տալ քեմալականների ծրագրերի մասին և ջանալ «կնքել մի համաձայնագիր, որը վերջ կտար սիրիական հուզումներին»³⁵:

Անգլիական հեղինակներից այս հարցին անդրադարձել է լորդ Կինրոսը, որը, ի տարբերություն ֆրանսիական հեղինակների, մատնանշում է այն հանգամանքը, որ ժորժ Պիկոն Քե-

³³ J. Pichon, op. cit., p. 203.

³⁴ Նույն տեղում:

³⁵ R. de Gontaut-Biron, op. cit., p. 333.

մալին ներկայանում է որպես «Ֆրանսիական կառավարության ներկայացուցիչ», և որ «վերջինս նրան ընդունել է որպես հենց այդպիսին», և նրանք հանգամանորեն քննարկել են իրենց համատեղ ցանկությունը՝ վերադառնալ ֆրանս-թուրքական բարեկամությունը³⁶:

Պիկոյի ուղևորության շարժառիթներին և Քեմալի հետ ունեցած նրա հանդիպումներին առավել հանգամանորեն անդրադարձել է թուրք հայտնի գործիչ, Մոսկվայում քեմալական կառավարության առաջին ղեկավար Ալի Ֆուաթ Զեքեսոյը՝ «Ազգային-ազատագրական պայքարի հուշերում»: Վերջինիս բերած փաստերը վկայում են, որ Մուստաֆա Քեմալը և իր համախոհները նախօրոք տեղյակ են եղել Պիկոյի Սըվաս գալու մտադրությանը: Այդ ժամանակ Կեսարիայում գտնվող Ալի Ֆուաթ փաշան Սըվասից՝ ներկայացուցչական խորհրդից ըստանում է մի հեռագիր, որտեղ ասված էր, որ Սիրիայի ֆրանսիական ներկայացուցիչ ժորժ Պիկոն Բեքիր Սամի բեյի³⁷ միջոցով ցանկություն է հայտնել շփման մեջ մտնել ներկայացուցչական խորհրդի հետ և վերջինիս կողմից հավաստիանալով, որ Սըվասում իրեն գոհունակությամբ կընդունեն, ինքնաշարժով մեկնել է Սըվաս: «Ինչպիսիք է, — ասված է հիշյալ հեռագրում, — դուրին դարձնել նրա ուղևորությունը և հնարավորության դեպքում իմանալ ուղևորության պատճառը և այդ մասին տեղեկացնել ներկայացուցչական խորհրդին նրա ժամանելուց առաջ³⁸:

Դեկտեմբերի 6-ին³⁹ Պիկոն հասնում է Կեսարիա և անմիջապես հանդիպում ու «անկեղծ զրույցներ» ունենում Ալի

³⁶ Lord Kinross, op. cit., p. 203.

³⁷ Բեքիր Սամի բեյը Անկարայի կառավարության արտաքին գործերի մինիստրն էր: Մինչ այդ նա մի քանի տարի Բեյրութի կուսակալն էր և հենց այնտեղ էր մտերմացել ֆրանսիական հյուպատոս ժորժ Պիկոյի հետ: Տե՛ս Ali Fuat Cebesoy, Milli mücadele hatıraları, էջ 268:

³⁸ Ali Fuat Cebesoy, op. cit., p. 268.

³⁹ Ֆրանսիական հեղինակների տեղեկության համաձայն, ժորժ Պիկոն արգեն դեկտեմբերի 5-ին Սըվասում էր: R. de Gontaut-Biron, op. cit., p. 338; J. Pichon, op. cit., p. 203.

Ֆուաթ փաշայի հետ: Պիկոն վերջինիս հայտնում է, որ Ֆրանսիայում շուտով տեղի է ունենալու մինիստրների կազմի փոփոխություն, որի հետևանքով պրեմիեր մինիստրի պաշտոնը գրավելու է Բրիանը և որ «ամեն ինչ փոխվելու է»: Ապա ավելացնում է. «Ինչպես պարոն Բրիանի, այնպես էլ ֆրանսիական ազգի քաղաքականությունն է՝ հնարավորություն ստեղծել, որպեսզի Միջին Արևելքում, թուրքական մեծամասնություն կազմող հատվածում, հիմնով ուժեղ և անկախ թուրքական պետություն»⁴⁰: Այնուհետև, ֆրանսիական դիվանագետը հավաստիացնում է Ալի Ֆուաթին, որ այդ նպատակի համար Ֆրանսիան կձեռնարկի բոլոր հնարավոր միջոցները: Միաժամանակ Պիկոն հույս է հայտնում, որ Կիլիկիայում սկսված արյունահեղ ընդհարումները կկասեցվեն, քանի որ այդ են պահանջում երկու կողմերի շահերը: «Անկախ Թուրքիայի ու Ֆրանսիայի ապագա քաղաքականությունը, — հայտարարում է նա, — չպետք է վտանգի ենթարկվի նման շարժումների պատճառով»⁴¹:

Պիկոյի հետ ունեցած իր զրույցների ամփոփումը Ալի Ֆուաթը ծածկագրով հաղորդում է Սըվաս՝ ներկայացուցչական խորհրդին⁴²:

Ֆրանսիական դիվանագետի հայտնած կարծիքներից դժվար չէ եզրակացնել, որ դրանք մասնավոր անձի հայտարարություններ չէին, այլ այս կամ այն կերպ արտացոլում էին ֆրանսիական ղեկավար շրջանների ձգտումը՝ անջատ համաձայնության հասնել Թուրքիայում իրական իշխանությամբ օժտված միակ կառավարության՝ քեմալականների կողմից զլխավորվող ներկայացուցչական խորհրդի հետ: Այդ բանը հաստատեցին նաև Պիկոյի հանդիպումները անձամբ Մուստաֆա Քեմալի հետ:

Ինչպես տեսանք, Քեմալը դիվանագիտական համություն հանդես բերելով, նախապես տեղեկացել էր ֆրանսիական

⁴⁰ Ali Fuat Cebesoy, op. cit., pp. 268—269.

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 269:

⁴² Նույն տեղում:

ներկայացուցչի հետամտած նպատակներին և վերջինիս Արվասում դիմավորեց «կազմ-պատրաստ»: Քեմալի ու Պիկոյի միջև տեղի ունեցած զրույցներին, որոնք տեղեցին երկու օր, ներկա էին՝ Բեքիր Սամի բեյը, նախկին ծովային մինիստր Հուսեին Ռուսֆ բեյը և ԱՄՆ-ում թուրքական նախկին-դեսպան Ահմեդ Ռուստեմ բեյը⁴³: Ալի Ֆուաթը, վկայակոչելով հիշյալ գործիչների պատմածները, հետևյալ հետաքրքիր մանրամասներն է հաղորդում այդ հանդիպման մասին:

Ժամանելով Արվաս, Ժորժ Պիկոն ներկայացուցչական խորհրդին թողնում է իր այցեառմանը, որն անմիջապես հանձնվում է Քեմալին: Վերջինս տեսնելով, որ այցեառման վրա գրված է՝ «Ֆրանսիական կառավարության ներկայացուցիչ Սիրիայում և Հայաստանում», լուր է ուղարկում Պիկոյին, որ ինքը «չի կարող ընդունել մի անձնավորության, որը եկել է, որպես Ֆրանսիայի հայաստանյան ներկայացուցիչ»: Տեղեկանալով այդ մասին, Պիկոն անձամբ գնում է ներկայացուցչական խորհրդի շենքը և հայտնում, որ ինքը հանդիսանում է Երևանում հաստատված հայկական կառավարության ներկայացուցիչը, և «որևէ կապ կամ հարաբերություն չունի այն պետության հետ, որը մտադրվում են հիմնել այդ կառավարության սահմաններից դուրս»⁴⁴: Միայն Պիկոյի լիազորությունների այս «ճշգրտումից» հետո է, որ Մուստաֆա Քեմալը ընդունում է նրան:

Հանդիպման սկզբում Պիկոն Քեմալին հայտնում է Ալի Ֆուաթի հետ զրույցի ժամանակ արտահայտած այն կարծիքը, որ շուտով Ֆրանսիայի կառավարության կազմում տեղի կունենան փոփոխություններ, մասնավորապես, նոր կառավարությունը կվիսավորի Բրիտանը, և որ «նոր կառավարության» քաղաքականությունը ամբողջովին կպաշտպանի թուրքական ազգային քաղաքականությունը»⁴⁵:

⁴³ Ali Fuat Cebesoy, op. cit., p. 269.

⁴⁴ Նույն տեղում:

⁴⁵ Նույն տեղում:

Քեմալ-Պիկո հանդիպման, նրանց երկօրյա խոսակցությունների մանրամասները մեզ չեն հասել, սակայն Ֆրանսիական պատմաբան Գոնտո-Բիրոնը նշում է, որ «Ֆրանսիային ու թուրքիային հետաքրքրող բոլոր հիմնական հարցերը քննարկվել և որոշվել են»⁴⁶ նրանց կողմից, իսկ Ալի Ֆուաթը տեղեկացնում է, որ «երկար վիճաբանություններից հետո փաշայի (Քեմալի— Ռ. Ս.) և Պիկոյի միջև գոյացել է կատարյալ համաձայնություն թուրքական, արաբական և հայկական հարցերի շուրջ»⁴⁷:

Առավել հանգամանալից քննարկման առարկա է դարձել Կիլիկիայի սահմանների հարցը: Քեմալը հենց սկզբից վճռականորեն հայտարարել է, որ թուրքիան ճանաչելու է Մուզրոսի զինադադարով գծված սահմանները միայն, հետևաբար նա չի ճանաչելու Կիլիկիայի այն իրավիճակը, որ հատուկ հողվածով համաձայնվել էին նախատեսել օսմանյան պատվիրակները՝ անդլիական ծովակալ Կալտորպի թելադրանքով: «Եթե օսմանյան կառավարությունները, ամբողջովին կախման մեջ գրտնըվելով Անգլիայից, չեն բողոքել Կիլիկիայի գրավման դեմ, — հայտարարել է Մ. Քեմալը, — ազգայնականները դրան հակառակ, երբեք չեն դադարել դրա դեմ բողոքելուց»: Նա ասել է Պիկոյին, որ ազգայնականները կհամաձայնվեն «զիջել» միայն Ջեզիրեն, Իրաքը և Սիրիան, բայց երբեք չեն հրաժարվի Կիլիկիայից՝ իրենց մարմնի մի մասից»⁴⁸:

«Արվասում ունեցած զրույցների ժամանակ, — գրում էր

⁴⁶ R. de Gontaut-Biron, op. cit., p. 338. Իր մի այլ գրքում հիշյալ հեղինակը նշում է, որ Քեմալը Պիկոյին խոստացել էր Կիլիկիան պարպելու դեմ «Ֆրանսիային, միայն Ֆրանսիային թուրքիայում տալ մի տեսակ տնտեսական մանդատ»: *St' u Comte R. de Gontaut-Biron et Le Révérend. D'Angora à Lausanne. Les étapes d'une déchéance. Paris, 1924, էջ 12:*

⁴⁷ Ali Fuat Cebesoy, op. cit., pp. 269—270.

⁴⁸ R. de Gontaut-Biron, op. cit., p. 338. Այս առիթով Ռուսֆ-բեյը հայտարարում է, որ «Բարձր Դուան կողմից ճանաչված Երևանյան հանրապետությունը բավարար մի հանգրվան է հայերի համար»: *St' u նույն տեղում:*

վերը հիշատակված ֆրանսիական լրագրող է. Բերնիեն,—
պ. Պիկոյին մատնանշվեցին այն լուրջ դժվարությունները,
որոնց մենք կհանդիպեինք, եթե ցանկանայինք հետևել մեր
նախկին վարվելակերպին»⁴⁹:

Մյուս հարցը, որը վիճաբանությունների նյութ է եղել
հիշյալ բանակցությունների ժամանակ, դա ազգային փոքրա-
մասնությունների հարցն էր: Մուստաֆա Քեմալը համառորեն
պաշտպանել է այդ առթիվ էրզրումի համաժողովի կողմից ըն-
դունված որոշումները, մինչդեռ ժորժ Պիկոն փոքրամասնու-
թյունների անվտանգության ու ապահովության նոր երաշխիք-
ներ է պահանջել՝ վկայակոչելով Կիլիկիայի բնակչության,
հատկապես փոքրամասնությունների հանդեպ Ֆրանսիայի
պարտավորությունները: Այդ հարցի քննարկման ժամանակ
Քեմալը վերստին հանդես բերելով դիվանագիտական հմտու-
թյուն, կարողանում է շփոթության մեջ գցել ֆրանսիացի դիվա-
նագետին, նրա մոտ ստեղծելով պատրանք «Թուրքական ազգա-
յին բանակների» առկայության մասին: Հավատարիվ երևակա-
յական այդ բանակների գոյությունը, Պիկոն խնդրում է Քեմա-
լին «անհապաղ հրամայել դեպի Կիլիկիա առաջացող ազգային
բանակներին կանգ առնել իրենց գտնված վայրում»: Պիկոյի
այս պահանջը Քեմալը մերժում է այնպիսի մի տեսքով, որ
նույնիսկ նրա զինակիցները (Ռաուֆ բեյը, Բեքիր Սամի բեյը,
Ահմեդ Ռուստեմ բեյը) մի պահ հավատում են այդ բանին և
անգամ զարմանում Քեմալի զաղտնապահության վրա, որն
իրենցից թաքցրել էր «Թուրքական ազգային բանակների» առ-
կայության փաստը⁵⁰:

Քեմալ-Պիկո տեսակցության ժամանակ մշակվում է հա-
մաձայնության նախագիծ, որով Ֆրանսիան.

1. «Վերագործնում էր Կիլիկիան Թուրքիային, որը, սա-
կայն, ճանաչում էր Ֆրանսիայի իրավունքը տեղական վար-
չության և փոքրամասնությունների հովանավորության հար-
ցերում:

⁴⁹ „L'Europe nouvelle“, № 9, 28 février 1920, p. 342.

⁵⁰ Ali Fuat Cebesoy, op. cit., p. 270; Lord Kinross, op. cit., p. 203.

2. Երաշխավորում էր Թուրքիայի անբաժանելիությունը՝
ընդդեմ Անգլիայի, Հունաստանի և Իտալիայի»⁵¹:

Ամփոփելով Քեմալի ու Պիկոյի հանդիպման արդյունքնե-
րը, պետք է ասել, որ թեև ֆրանսիական դիվանագետը իր կա-
ռավարության կողմից լիազորված չէր պաշտոնական բանակ-
ցություններ վարելու, սակայն այդ հանդիպումը իր դրական
հետևանքներն ունեցավ քեմալականների համար և բացասա-
կան հետևանքներ Ֆրանսիայի քաղաքականության, ավելի
ճիշտ՝ Կիլիկիայի հայ ազգաբնակչության համար: Ֆրանսիա-
կան պատմաբանների մեծ մասը, Պիկոյի ուղևորությանը մո-
տենալով բացառապես Ֆրանսիայի շահերը Թուրքիայում ապա-
հովելու տեսանկյունից, դրական գնահատական է տալիս դրան
և աստիճանաբար նշում, որ համաձայնություն չկայացավ
«Պայմանագրի նախագիծը,— գրում է Ժակ Կայզերը,—
Ֆրանսիային ապահովում էր զգալի իրավունքներ Կիլիկիա-
յում ու Անատոլիայի որոշ նահանգներում և խաղաղություն
հաստատում Կիլիկիայի սահմաններին»⁵²:

«Միանգամայն որոշակի է,— գրում է Ժան Պիշոնը,— որ
եթե ժորժ Պիկոյի բանակցությունները արդյունքի հասնեին,
մենք անօգուտ կերպով չէինք զոհաբերի Կիլիկիայում մեր
զինվորներին և մեր դրամը»⁵³: Միայն Պիեռ Ռեդանն է իրա-
վացիորեն նշում, որ «ժորժ Պիկոյի ուղևորությունը Սըվաս՝
Մուստաֆա Քեմալի մոտ, բարձրացրեց վերջինիս արժեքը:
Գյուղերում լուր տարածվեց, որ ֆրանսիացիները քեմալա-
կանների ահից ստիպված են լքել Կիլիկիան և հունվարի 21-ին
Մարաշը հարձակման ենթարկվեց»⁵⁴:

Ժորժ Պիկոյի ուղևորությունը, ինչպես նշվեց, անհանգրս-
տություն ու դժգոհություն առաջ բերեց անգլիական դեկավար
շրջաններում, որպես անմիջականորեն անգլիական քաղաքա-
կանությանը հակադրվող անջատ մի քայլ: «Այդ գործողու-

⁵¹ P. du Véou, op. cit., p. 107.

⁵² Ж. Кайзер, Европа и новая Турция, стр. 27.

⁵³ J. Pichon, op. cit., p. 203.

⁵⁴ P. Redan, op. cit., p. 93. Տե՛ս նաև Lord Kinross, նշվ. աշխ.,
էջ 103:

թյունը,— գրում էր անգլիական գործակալը լորդ Քերզոնին,— լույս է սփռում այն հաղորդման վրա, որ Ֆրանսիական քաղաքականությունը Մերձավոր Արևելքում ներկայումս ուղղված է բրիտանական ազդեցության ու շահերի դեմ»⁵⁵։ Իսկ անգլիական գերագույն կոմիսար Ռոբեկը նույն Քերզոնին ուղարկած 1919 թ. դեկտեմբերի 12-ի թվակիր նամակում ընդգծում էր, որ Ֆրանսիացիներից շատերը, այդ թվում պաշտոնական դիրք գրավող անձինք, համակրում են ազգայնական շարժմանը և ցանկանում, որ թուրքական հարցը լուծվի բարեհաջող, «այն հիմքի վրա, որը կազմում է ազգայնականների ծրագրի գլխավոր կետը, այսինքն՝ անբաժան թուրքիայի պահպանումը»⁵⁶։ Ու թեև Պիկոյի հանդիպումները Քեմալի հետ հավանություն չգտան Ֆրանսիայի կառավարական շրջաններում, որոնք տակավին շահագրգռված լինելով գերմանական ռեպարացիաներում, չէին կարող վերջնականապես դժուկել իրենց նախկին դաշնակցի՝ Անգլիայի հետ, վերջինս որոշում է վճռական քայլի դիմել թուրքիայի բաժանման հարցը արագ վախճանի հասցնելու համար։ 1920 թ. մարտի 16-ի գիշերը անգլիական զորքերը ափ հանվեցին Ստամբուլում։ Քաղաքը պաշտոնապես հայտարարվեց գրավված անգլիացիների կողմից, որոնք ցրեցին օսմանյան պառլամենտը, պատգամավորների մեծ մասին աքսորեցին Մալթա կղզին, իսկ սուլթանին ու նրա կառավարությունը, որը նորից գլխավորեց անգլիասեր Դամադ Ֆերիդ փաշան, ստիպեցին բացահայտորեն հանդես գալ անատոլիական շարժման դեմ։ Շեյխ ուլ—Իսլամը քեմալական շարժումը հայտարարեց «խռովություն սուլթանի դեմ», իսկ ինքը՝ Քեմալ փաշան համարվեց հանցագործ։

Անգլիայի այս գործողությունները նոր թափ հաղորդեցին քեմալական շարժմանը, իսկ օսմանյան պառլամենտի ցրումը արագացրեց Քեմալի մտահղացման իրականացումը՝ Անատոլիայում նոր պառլամենտի հրավիրումը։ 1920 թ. ապրիլի

⁵⁵ „Documents on British Foreign Policy 1919—1939“, First series, vol. IV, p. 560.

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 587։

23-ին Անկարայում բացվեց թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը, որի մի զգալի մասը կազմեցին օսմանյան պառլամենտի այն պատգամավորները, որոնց հաջողվել էր խույս տալ ձերբակալությունից կամ փախչել Մալթայի աքսորից։ Ազգային ժողովն իր ձեռքում կենտրոնացրեց ինչպես օրինադրական, այնպես էլ գործադիր իշխանությունները, իր գործողությունների հիմքում դնելով 1920 թ. հունվարի 28-ին օսմանյան պառլամենտի կողմից ընդունված «Ազգային ուխտը»։ Միաժամանակ ժողովը որոշում կայացրեց, որ Ստամբուլի գրավման օրից՝ մարտի 16-ից հետո սուլթանի և կառավարության արձակած հրամանները ենթակա չեն կատարման Անկարայի կառավարության կողմից։

Մինչ Անկարայում ստեղծված նոր կառավարությունը համախմբում էր երկրի բոլոր ուժերը Անտանտի տերությունների դեմ պայքարն առավել կազմակերպված մղելու համար, այս վերջինները հենց այդ օրերին որոշում էին Օսմանյան կայսրության մեջ մտնող երկրամասերի «վերջնական» բաժանման հարցը։ 1920 թ. ապրիլի 19—26-ը Սան-Ռեմոյում հրավիրված դաշնակիցների կոնֆերանսը մշակեց թուրքիայի հետ կնքվելիք հաշտության պայմանագրի նախագիծը⁵⁷։ Անգլիան ստանում էր Պաղեստինի և Իրաքի կառավարման մանդատը, իսկ Ֆրանսիան՝ Սիրիայի և Լիբանանի մանդատը։ Միաժամանակ Անգլիան համաձայնվում էր, որ Կիլիկիան միացվեր Սիրիային։ Այս վերջին «գիշումը» Անգլիայի կողմից իրական ոչ մի արժեք չունեց, որովհետև նրան քաջ հայտնի էր, որ Ֆրանսիական զորքերը չեն կարողանա իրենց ձեռքում պահել Կիլիկիան, մինչդեռ Ֆրանսիան Անգլիային էր գիշում ստրատեգիական մեծ կարևորություն ունեցող և նավթի պաշարներով հարուստ Մոսուլի շրջանը, որի դիմաց ապրիլի 24-ին ստորագրված անգլո-ֆրանսիական համաձայնագրով նա

⁵⁷ Կոնֆերանսի նիստերի սղագրությունը և պայմանագրի նախագծի տրիվ տեքստը տես „Documents on British Foreign Policy 1919—1939“ First series, vol. VIII, London, 1958, pp. 20—26, 35—113.

ապագայում ստանալու էր Մոսկուի նավթի հանույթի 25 տոկոսը:

Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսը նշանավորում էր անգլիական դիվանագիտության հաղթանակը Ֆրանսիայի նկատմամբ Մերձավոր Արևելքում: Դրա պատճառը, ինչպես նախկինում, Ֆրանսիայի կախվածությունն էր Անգլիայից եվրոպական գործերում: Վերը հիշատակված ժակ Կայզերը նշում է, որ այդ շրջանում ֆրանսիական ամբողջ արտաքին քաղաքականությունը դեմ էր առել հետևյալ տանջալից երկրնորանքին. Անգլիային գործողությունների ազատություն տալ Արևելքում՝ Հոնոսի վրա աջակցություն ստանալու հույսով կամ հակադրել Անգլիային Արևելքում և այդպիսով մեկուսացված մնալ Գերմանիային դեմ-հանդիման: Ֆրանսիայի առաջին ներկայացուցիչ Միլերանը գերադասեց զիջել անգլիական պահանջներին Արևելքում՝ Հոնոսի վրա անգլիական դաշնակիցների հնարավոր աջակցությունը ձեռք բերելու համար»⁵⁸:

Դաշնակիցների կողմից Սան-Ռեմոյում մշակված պայմանագրի նախագիծը, սակայն, չընդունվեց սուլթանական կառավարության կողմից: Նախագծի «քննարկմանը» մասնակցելու նպատակով 1920 թ. մայիսի 11-ին Փարիզ ժամանած թուրքական պատվիրակությունը, Թեվֆիկ փաշայի գլխավորությամբ, առաջարկվեց առանց քննարկման ստորագրել պայմանագիրը: Պատվիրակությունը հրաժարվեց պայմանագիր կնքել վերը թվարկված պայմաններով և մեկնեց Կ. Պոլիս իր հետ տանելով պայմանագրի նախագիծը:

Տեսնելով, որ անգամ Անտանտից կախված Կ. Պոլսի կառավարությունը չի համարձակվում տերիտորիալ զիջումներ նախատեսնող պայմանագիր կնքել դաշնակից պետությունների հետ, ֆրանսիական դիվանագիտությունը Անկարայի կառավարության հետ համաձայնության գալու և Կիլիկիայում ռազմական գործողությունները դադարեցնելու նոր փորձ արեց: Քեմալականների հետ լիզու գտնելու» մյուս պատճառն

58 Ж. Кайзер, Европа и новая Турция, стр. 29.

այն էր, որ Ֆրանսիան այդ ժամանակ լուրջ դժվարությունների էր հանդիպել իրեն «հանձնված» երկրում՝ Սիրիայում, որի բնակչությունը, տակավին չազատագրված օսմանյան լծից, չէր ցանկանում մի նոր լծի տակ ընկնել⁵⁹:

Վերջապես քեմալականների հետ «հաշտվելու» անհրաժեշտությունը թելադրվում էր Կիլիկիայի մի շարք քաղաքներում նրանց ձեռք բերած որոշակի ռազմական հաջողություններով⁶⁰: Պետք է ավելացնել նաև, որ քեմալականների կողմից մղված պրոպագանդի շնորհիվ «թրքական ուժին առասպելական չափ տված ու մինչև կես միլիոն կանոնավոր զինվորի քանակին բարձրացրած էին»⁶¹: Գրեթե բոլոր ֆրանսիական թերթերն այդ ժամանակ պահանջում էին անմիջապես պարպել Կիլիկիան⁶²:

1920 թ. մայիսի սկզբին ֆրանսիացիները փորձ են անում կապեր հաստատելու և բանակցությունների մեջ մտնելու Անկարայի ղեկավար շրջանների հետ: Այդ նպատակով Ստամբուլից Անկարա է մեկնում մի բարձրաստիճան զինվորական և մի քաղաքական գործիչ: Բանակցությունները, որոնցում որպես միջնորդ հանդես էր գալիս Վանի նախկին երեսփոխան Հայդար բեյը, այդ ժամանակ շոշափելի արդյունքի չհանգեցրին⁶³: Ավելի ուշ Փարիզում անգլիական դեսպան Գրեհեմը հեռագրում էր Քերզոնին, որ պրեմիեր-մինիստրի հետ իր ունեցած տեսակցության ժամանակ վերջինս խոստովանել էր, որ «ֆրանսիական զորքերը վերին աստիճանի վտանգավոր դրության մեջ էին գտնվում. մի գումարտակ Բիրեջիկում լրիվ

59 Ֆրանսիական հեղինակներից Ժան-Պիեռ Ալեմը գտնում է, որ ժամանակավոր զինադադարի հիմնական շարժառիթն էր ֆրանսիական ուժերն ուղղել Էմիր Ֆեյսալի դեմ և շախչախել նրան: Տե՛ս J. P. Alem, նշվ. աշխ., էջ 64:

60 Lord Kinross, op. cit., p. 204.

61 Տե՛ս Վ. Լ. Խապետեբեան, Օրագրություն ուղևորության եվրոպա Սահակ Բ. Կաթողիկոսին Կիլիկիոյ, Հալեպ, 1928, էջ 13:

62 Տե՛ս նույն տեղում:

63 M. Kemaly, Путь новой Турции, т. 3, стр. 87.

շրջապատման մեջ էր ընկել, և Գուրոն հայտնել էր, որ չի կարող օգնություն հասցնել... Ստեղծված իրադրության պայմաններում որևէ այլ ընտրություն հնարավոր չէր անել»⁶⁴, Մալխիսի վերջերին Անկարա է գալիս Բեյրութում ֆրանսիական գերագույն կոմիսարիատի գլխավոր քարտուղար Ռոբեր դը Քեի գլխավորած միսիան, որի հետ Մուստաֆա Քեմալը «երկար ու ծանր բանակցություններից հետո» մալխիսի 30-ին կընքում է զինադադար 20 օրով⁶⁵:

Անկարայում ստորագրված զինադադարի պայմանագիրը նախատեսնում էր.

1. Առաջին 10 օրվա ընթացքում ֆրանսիական և մահմեդական բոլոր բանաարկյալների, ռազմական թե քաղաքական, փոխանակում:

2. Ֆրանսիական զորքերի նահանջը մինչև Մերսին—Ադանա—Իսլահիե երկաթգիծը. Սսի, Պոզանթիի, Այնթապի, ինչպես նաև երկաթգծից հյուսիս ընկած քաղաքների պարպում:

3. Թշնամական բոլոր գործողությունների դադարեցում՝ մալխիսի 30-ի կեսգիշերից հաշված⁶⁶:

Վերևում ասվեց քեմալականների հետ համաձայնության հասնելու ֆրանսիացիների դրդապատճառների մասին: Ինչ վերաբերում է Անկարայի կառավարության հետապնդած նպատակներին, այդ մասին Քեմալը իր 1927 թ. հայտնի ճառում հետևյալն է ասել. «Ամենից առաջ ես ուզում էի Ադանայի գոտում և Ադանայի ճակատում գտնվող ազգային ուժերի վերակառուցում անցկացնել... Բացի դրանից, ես ի նկատի ունեի քաղաքական շահը, որն այդ պահին մեզ համար խիստ կարեւոր էր. Ազգային մեծ ժողովը և նրա կառավարությունը չէին ճանաչվել Անտանտի տերությունների կողմից, ընդհակառա-

կը, երկրի ու ազգի ապագային վերաբերող հարցերի շուրջ այդ տերությունները բանակցում էին Դամադ Ֆերիդ փաշայի կառավարության հետ Ստամբուլում: Եվ այն փաստը, որ ֆրանսիացիները շրջանցելով Ստամբուլի կառավարությունը, մեզ հետ բանակցությունների մեջ են մտնում և համաձայնագիր ստորագրում, ինչ հարցի վերաբերյալ էլ դա լինի, այդ ժամանակ մեզ համար քաղաքական խիստ հաջողություն էր... Այդ բանակցություններից ես այն տպավորությունը ստացա, որ ֆրանսիացիները պատրաստ են իրենց զորքերը հանել Ադանայի մարզից»⁶⁷:

Մալխիսի 30-ի զինադադարը, իսկապես, նշանակալից հաջողություն էր քեմալականների համար, մինչդեռ ֆրանսիացիները ոչ միայն որևէ շոշափելի օգուտ չբաղեցին դրանից, այլև կրեցին բարոյական մեծ պարտություն, որն իր հերթին Ֆրանսիային ռազմական նոր անհաջողություններ բերեց Կիլիկիայում: «Զինադադարի հրապարակումը,— խոստովանում է Պիեռ Ռըզանը,— կատարյալ հեղաբեկում առաջ բերեց Կիլիկիայի ազգաբնակչության մեջ: Մինչ այդ մենք կողմնակիցներ ունեինք, իսկ մալխիսի վերջից սկսած մի համընդհանուր դայրույթ ու դժգոհություն ծայր առավ, տատանվողները, որոնք տակավին կարծում էին, թե ֆրանսիական ուժերը կգան հզորացնելու վիլայեթում առկա զորքերը, լրիվ կորցրեցին վստահությունը մեր զենքի հանդեպ...»⁶⁸:

Կիլիկիայում ֆրանսիական վարչական վերահսկողության ղեկավար գնդապետ Բրեմոնը ևս խոստովանում է, որ զինադադարը «հիասթափություն առաջ բերեց», ֆրանսիացիներից վանեց և քեմալականներին հարել պարտադրեց այն թուրքերին, որոնք հավատ էին ընծայում ֆրանս-թուրքական բարեկամությանը: Միաժամանակ, նա մատնանշում է, որ Մուստաֆա Քեմալի լայն խոստումները՝ վերջ դնելու թշնամանքին, նույնպես չիրականացան⁶⁹:

⁶⁴ „Documents on British Foreign Policy 1919—1939“, First series, vol. XIII, London, 1963, p. 80.

⁶⁵ E. Brémond, op. cit., p. 53; Paul Bernard, Six mois en Cilicie, p. 40.

⁶⁶ P. du Véou, op. cit., p. 219; P. Redan, op. cit., p. 101.

⁶⁷ М. Кемаль, Путь новой Турции, т. 3, стр. 87—88.

⁶⁸ P. Redan, op. cit., p. 101.

⁶⁹ E. Brémond, op. cit., pp. 54—55.

Սակայն ֆրանս-քեմալական զինադադարից առավել տուժեցին կիլիկիահայերը: Եթե ժորժ Պիկոյի ուղևորությունը Սըվաս հանգեցրեց քեմալական ուժերի համախմբմանը, ֆրանսիական զորքերի նահանջին և դրա հետևանքով Մարաշի շուրջ 12 հազար հայերի զարհուրելի կոտորածին (այդ մասին հաջորդ գլխում), ապա Ռոբեր դը Քեի առաքելությունը Անկարա, վերստին դրսևորելով Ֆրանսիայի դիրքերի թուլությունը Կիլիկիայում և ֆրանսիական դիվանագիտության տատանումները, խրախուսեց ազգայնական այն ուժերին Կիլիկիայում, որոնք, ղեկավարվելով Անկարայից եկող հրահանգներով, հարմար պահի էին սպասում հայերի դեմ խժժուկություններ ձեռնարկելու համար: Հասկանալի է, որ ֆրանսիացիների հեռանալուց հետո հայերն այլևս չէին կարող մնալ իրենց հարազատ վայրերում, ստիպված էին նահանջելու ֆրանսիական զորքի հետ մեկտեղ: Այդ ձևով հայությունից դատարկվեց հինավուրց Սիսը՝ Կիլիկիայի հայ կաթողիկոսի աթոռանիստ քաղաքը: Զինադադարի համաձայն ֆրանսիական կայազորը 1920 թ. հունիսի սկզբին թողեց քաղաքը իր հետ տանելով 7500 հայ փախստականների, որոնք հունիսի 7-ին ժամանեցին Ադանա կապիտան Քայարդայի գորասյան ուղեկցությամբ⁷⁰: «Այդ մարդիկ,— գրում է գնդապետ Բրեմոնը,— ավերված, խաբված, դայրացած այն բանից, որ ստիպված են լքել Փոքր Հայքի մայրաքաղաքը, կաթողիկոսի նստավայրը, գալիս էին անկարգության տարր դառնալու Ադանա քաղաքում, որտեղ տեղավորվում էին մեծ դժվարությամբ, և բազմապատկում օրեցօր սաստկացող սովը»⁷¹:

Ֆրանս-քեմալական զինադադարը նոր դժգոհություն առաջ բերեց ոչ միայն Կիլիկիայում, այլև Ֆրանսիայում: Պարզամեկտամ սուր բանավեճեր էին զնում ֆրանսիական զորքերի Կիլիկիայում մնալու նպատակահարմարության և հե-

ռանկարների շուրջ: Կառավարական շրջաններում նույնպես լուրջ տարաձայնություններ կային «Թուրքական հարցում» Ֆրանսիայի վարած քաղաքականության շուրջ: Զինվորական կուսակցությունը մարշալ Ֆոշի գլխավորությամբ պահանջում էր առավել խիստ «միջոցների դիմել» Ֆրանսիայի հեղինակությունը փրկելու համար: Միլերանի կառավարությունը «առժամանակ» ստիպված էր հաշվի նստել «աջերի» գրաված դիրքի հետ: Ի վերջո Ֆրանսիան 1920 թ. հունիսի 21-ին Բուլոնում կայացած Անտանտի Գերագույն խորհրդի նիստին հանդես գալով Անգլիայի հետ համատեղ, միացավ Անատոլիայում հունական հարձակում ձեռնարկելու վերաբերյալ որոշմանը, իսկ 1920 թ. օգոստոսի 10-ին դաշնակից մյուս պետությունների հետ մեկտեղ Սերում հաշտության պայմանագիր կնքեց Թուրքիայի հետ:

Սերի պայմանագիրը ստորագրվեց մի կողմից Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Ճապոնիայի, Հայաստանի, Բելգիայի, Հեջազի, Լեհաստանի, Հունաստանի, Ռումինիայի, Պորտուգալիայի, Չեխոսլովակիայի, Հարավսլավիայի, մյուս կողմից Թուրքիայի միջև:

Սերի պայմանագրով Արևելյան Թրակիան Ադրիանապոլսի հետ, Գալիպոլիի ամբողջ թերակղզին, ինչպես և Իզմիր քաղաքը իր մերձակայքով տրվում էին Հունաստանին: Կոստանդնուպոլիսը մնում էր թուրքերի ձեռքում, սակայն, 36-րդ հոդվածի համաձայն, եթե Թուրքիան հրաժարվեր պայմանագրի որոշումները կատարելուց, մասնավորապես փոքրամասնությունների էթնիկական, կրոնական ու լեզվական իրավունքները հարգելուց, դաշնակից տերություններին իրավունք էր վերապահվում փոփոխել իրենց նախորդ որոշումը: Նեղուցների գոտին նույնպես մնում էր թուրքական իրավասության ներքո, սակայն լրիվ ապառազմականացվում էր և դրվում հատուկ միջազգային կազմակերպության՝ «Նեղուցների հանձնաժողովի» վերահսկողության տակ:

Միլերան, Լիբանանը, Իրաքը և Պաղեստինը անջատվում էին Օսմանյան կայսրությունից և հանձնվում մանդատային

⁷⁰ P. du Vêou, op. cit., p. 222. Մանրամասն տե՛ս Միսաֆ Քելեշեան, Սիւ-Մատեան, Պեյրութ, 1949, էջ 622—627:

⁷¹ E. Brémont, op. cit., p. 55.

կառավարմանը (հոդված 94—95): Թուրքիան պարտավորվում էր ճանաչել որպես ինքնուրույն պետությունների Հեջազի թագավորությունը (հոդված 98) և Հայաստանը՝ Տրապիզոնի, էրզրումի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների սահմաններում: Թուրքիայի ու Հայաստանի սահմանը հիշյալ տերիտորիայի շրջանակներում որոշվելու էր համաձայն ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վիլսոնի միջնորդ վճռի (հոդված 88—89):

62-րդ հոդվածով նախատեսվում էր տեղական ինքնավարություն քրդաբնակ այն շրջանների համար, որոնք կընկնեին ապագա Հայաստանի հարավային սահմաններից հարավ և Թուրքիայի ու Սիրիայի և Իրաքի սահմանից հյուսիս: Վերջնական տերիտորիան որոշելու էր բրիտանական, ֆրանսիական և իտալական կառավարությունների կողմից նշանակված ներկայացուցիչների հանձնաժողովը, որի որոշումները պարտադիր էին լինելու Թուրքիայի համար (հոդված 63): Եթե պայմանագիրը ուժի մեջ մտնելուց մեկ տարի հետո, 62-րդ հոդվածում նշված մարզերի քուրդ ազգաբնակչությունը դիմեր Ազգերի Լիգայի խորհրդին, և եթե խորհուրդը պտներ, որ այդ բնակչությունը ընդունակ է անկախություն, Թուրքիան պարտավորվում էր հրաժարվել այդ մարզերի նկատմամբ ունեցած բոլոր իրավունքներից (հոդված 64):

Պայմանագրի առանձին բաժնում խոսվում էր Թուրքիայի ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների մասին: 141-րդ հոդվածով Թուրքիան պարտավորվում էր ապահովել երկրի «բոլոր բնակիչների կյանքի ու ազատության լիակատար պաշտպանությունը, անկախ ծագումից, ազգությունից, լեզվից, ցեղից կամ կրոնից»: Այդ տեսակետից կարևոր նշանակություն ուներ հաջորդ, 142-րդ հոդվածը, որտեղ ասված էր հետևյալը.

«Ի նկատի ունենալով, որ 1914 թվականի նոյեմբերի 1-ից հետո Թուրքիայում իշխող տեոորիստական ռեժիմի պայմաններում իսլամի դավանանքի ընդունումը չէր կարող տեղի ունենալ նորմալ կարգով, այդ ժամանակից ի վեր կատարված դավանափոխությունը չի ճանաչվում, իսկ յուրաքանչյուր անձ,

որը մինչև 1914 թ. նոյեմբերի 1-ը մահմեդական չի եղել, դիտվելու է, որպես այդպիսին մնացած...»

Պատերազմի ժամանակ Թուրքիայում կատարվող գաղափարախոսությունների հետևանքով մարդկանց պատճառած շարիքը առավել լայն շափով ուղղելու համար, օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում էր ամեն կերպ տրամադրել իր և օսմանյան իշխանությունների օժանդակությունը՝ փնտրելու և ազատելու ամեն ցեղի ու կրոնի բոլոր մարդկանց, ովքեր անհայտացել, առևանգվել, երկրի խորքն են քշվել կամ ազատությունից զրկվել 1914 թ. նոյեմբերի 1-ից հետո...»⁷²:

Սերի պայմանագիրը ստրկացուցիչ պայմանագիր էր Թուրքիայի համար, որը, առանց հանրաքվեի, կորցնում էր Իզմիրի մարզը, զրկվում Արևելյան Թրակիայից՝ Ադրիանապոլսի հետ մեկտեղ, Գարդանելի եվրոպական ափից և Գալլիպոլիական ամբողջ թերակղզուց: Կապիտուլյացիաների ռեժիմը ոչ միայն վերականգնվում էր Անտանտի տերությունների կողմից, այլև տարածվում դաշնակից այն տերությունների վրա, որոնք մինչև համաշխարհային պատերազմը չէին օգտրվում այդ իրավունքից (հոդված 261): Թուրքական ֆինանսների կարգավորման համար ստեղծված ֆինանսական հանձնաժողովում, որի կազմի մեջ մտնում էին Ֆրանսիայի, Բրիտանական կայսրության, Իտալիայի և Թուրքիայի ներկայացուցիչները, վերջինս խորհրդակցական ձայն ուներ միայն (հոդված 231): Այդ նույն հանձնաժողովին իրավունք էր վերապահվում իր լիակատար վերահսկողությանը ենթարկել Թուրքիայի ամբողջ տնտեսությունը և այլն:

Պետք է նշել, սակայն, որ Օսմանյան կայսրության կեղեքված ժողովուրդներին՝ արաբների, հայերի, քրդերի ազգային ինքնուրույնությունը ու անկախ պետականության հարցի արծարծումը Սերի պայմանագրում մի քայլ առաջ էր այդ ժո-

72 Մանրամասն տե՛ս «Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне». Полный перевод с французского текста под ред. проф. Ю. В. Клочникова и проф. А. В. Сабанина, М., 1927, էջ 15—45:

ղովուրդների ազատագրության և ինքնուրույն պետության ստեղծման ճանապարհին: Ճիշտ է, ազատագրվելով թուրքական դարավոր լծից, այդ ժողովուրդները ընկնելու էին կախման մեջ Արևմուտքի իմպերիալիստական խոշոր տերություններից, սակայն պատմության ընթացքը և, մասնավորապես, Օսմանյան կայսրությունից անջատված արաբական երկրների պատմական զարգացումը ցույց տվեցին, որ առավել դյուրին է և իրական ազատագրվել Արևմուտքի իմպերիալիստական տերությունների լծից, քան թուրքական (լինի դա սուլթանական, իթթիհատական, թե քեմալական) դարավոր լծից:

Դառնանք Ֆրանսիայի առնչությանը Սևրի-հաշտության պայմանագրին: Ինչպես երևում է պայմանագրի հոդվածներից, Ֆրանսիան առանձնապես մեծ բան շահում: Ֆինանսական վերահսկողությունը, որտեղ Ֆրանսիան մինչ պատերազմը գերակշռող դիրք ուներ, նա այժմ պետք է իրականացնեք Անգլիայի և Իտալիայի հետ համատեղ, Նեղուցներում Ֆրանսիան ստորագրա դիրք էր գրավելու Անգլիայի համեմատ, իսկ Արևմտյան Հայաստանի, Քուրդստանի ու Իզմիրի անջատումով զրկվելու էր տնտեսական ու դրամական հսկայական շահույթներից: Եթե այս բոլորին ավելացնենք Ֆրանսիայի պարտավորությունը՝ Կիլիկիան վերադարձնելու թուրքիային, ապա լիովին հասկանալի կդառնա այն դժգոհությունը, որ Սևրի պայմանագրի ստորագրումը առաջ բերեց Ֆրանսիայի ազդեցիկ քաղաքական շրջաններում ու Ֆրանսիական մամուլում:

«Ֆրանսիայում Սևրի պայմանագիրը ուժեղ դիմադրության հանդիպեց այն շրջաններում,— գրել է Պայատեթը,— որոնք այն տարօրինակ կարծիքին են, թե հանրապետությունը (Ֆրանսիան— Ռ. Ս.) մահմեդական մի տերություն է»⁷³: Պայմանագրի տակ Ֆրանսիական ներկայացուցիչների ստորագրության թանաքը դեռ չչորացած, այդ նույն մարդիկ սկսեցին հանդես գալ Սևրից հրաժարվելու այլազան առաջարկներով, իսկ արտաքին գործերի մինիստրության լսափողը հանդիսա-

ցող «Տան» թերթը «չէր դադարում կոչ անելուց շեղյալ հայտարարել պայմանագիրը»⁷⁴:

«Թուրքական պայմանագիրը,— գրել է Պուանկարեն,— ստորագրվեց Սևրում՝ ճենապակու գործարանի գտնվելու վայրում... Եվ նա ինքը փխրուն իր է, գուցե և ջարդված սափոր: Մի դիպչեք նրան: Արդեն վերջին բուպինն Հոդոս կղզու ապագա ճակատագրի հարցում Հունաստանի ու Իտալիայի հակադիր տեսակետները քիչ մնաց խափանեին ամբողջ գործը: Բազմիցս հայտարարված ստորագրության արարողությունը անընդհատ հետաձգվում էր: Այն վերջապես տեղի ունեցավ հոգնածության ու անտարբերության միջուկորտում, և ուշադիր դիտորդներից մի քանիսը միայն, ոչ առանց մեկամաղձության, նկատեցին, որ դրանով սրբագործվում էր Ֆրանսիական ազդեցության խիստ թուլացումը Արևելքում»⁷⁵:

Պայմանագրի վավերացումը լուրջ դիմադրության հանդիպեց Ֆրանսիայի Ազգային ժողովում և Սենատում:

«Առաջին իսկ ժամից,— խոստովանում էր մինիստրների խորհրդի նախագահ Ա. Բրիանը,— պառլամենտը հանդես բերեց իր բացասական վերաբերմունքը Սևրի պայմանագրի վավերացման հարցում: Եվ ես մեր դաշնակիցներին պարզորոշ ասացի, որ չպետք է հույս դնել Ֆրանսիական պառլամենտի վրա՝ վավերացնելու համար Սևրի պայմանագիրը այն տեսքով, ինչպիսին որ նա կա, որովհետև նա ուժեղ կերպով ոտնահարում է Ֆրանսիական ավանդույթները, խիստ հակազդրվում է մեր շահերին ինչպես ներկա պահին, այնպես էլ ապագայի տեսանկյունից, և որ անհրաժեշտ է վերստին ուսումնասիրել և փոփոխել այն...»⁷⁶:

Սևրի պայմանագիրը վերանայելու կողմնակիցները ելնում էին քեմալականներին ոչ մեծ զիջումներ անելու գնով

⁷⁴ Նույն տեղում:

⁷⁵ Տե՛ս «Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне», էջ XVIII:

⁷⁶ „L'Asie française“, № 194, juillet-août 1921, p. 312—313.

⁷³ M. Paillarès, op. cit., p. 190.

նրանց հակասովետական խմբավորման մեջ ընդգրկելու ձրգտումներին: 1920 թ. ամռան ամիսներին Անկարայի կառավարության արտաքին քաղաքական դիրքերը զգալիորեն ամրապնդվել էին շնորհիվ Սովետական Ռուսաստանի հետ հաստատված դիվանագիտական հարաբերությունների: Սերի պայմանագրի ստորագրման ժամանակ և դրանից հետո Մոսկվայում էր գտնվում թուրքական պատվիրակությունը Բեքիր Սամի բեյի գլխավորությամբ, որը օգոստոսի 24-ին նախնական պայմանագիր ստորագրեց ՌՍՖՍՀ կառավարության հետ: Յրանսիական դիվանագիտությունը, սովետա-թուրքական հետագա մերձեցումը կանխելու համար, փորձ է անում քեմալական Թուրքիային դուրս բերել Սովետական Ռուսաստանի դեմ՝ օգտագործելով տերիտորիալ հարցերում նրանց միջև ծագած տարաձայնությունները: Յրանսիական զորավար զբուրգոնը, Կոստանդնուպոլսի գրավման կորպուսի նախկին հրամանատարը, առաջարկում էր Թուրքիային վերադարձնել Իզմիրը ու Թրակիան՝ նրան Յրանսիայի կողմը գրավելու համար:

«Ես կարծում եմ, — գրել է նա, — որ դա այնքան էլ թանկ վճար չէր լինի աշխարհի միակ բանակին, որը ներկայումս կարող է հանդես գալ բոլշևիկների դեմ»⁷⁷:

Սերից հրաժարվելու անհրաժեշտության մասին գրում էին բոլոր ազդեցիկ ֆրանսիական թերթերը: Սովետա-լեհական պատերազմում և Վրանդելի դեմ երիտասարդ Սովետական Ռուսաստանի տարած վճռական հաղթանակներից հետո ֆրանսիական մամուլն առավել մեծ անհանգստությամբ էր գրում այն մասին, որ Անտանտի տերությունների անհեռատես քաղաքականությունը քեմալականներին նետում է բոլշևիկների դիրքը՝ նրանց դեմ դուրս բերելու փոխարեն: «Անհրաժեշտ է, — գրել է «Տան» թերթը 1921 թ. հունվարի 24-ին, — որ Անտառլիան դադարի բոլշևիկացման ենթարկվելուց, իսկ այդ բանը հնարավոր կդառնա Սերի պայմանագիրը վերանայելուց հետո միայն»⁷⁸: Իսկ «Վիկտուար» թերթը առաջարկում

էր ընդունել Քեմալի բոլոր պայմանները, որովհետև «Ասիայում ռուսական բոլշևիզմի լավագույն պատվարը ազգայնական Թուրքիայի հետ համաձայնության գալն է»: «Թուրքական բանակը, — ասված է նույն հոդվածում, — կկասեցնի բոլշևիզմը ամբողջ Ասիայում և որպես դրա սկիզբը կազատագրի Բաքվի նավթաբեր հորերը»⁷⁹:

Միաժամանակ, ֆրանսիական դիվանագիտությունը ծրագրում էր քեմալականների հետ մերձեցումն օգտագործել Մերձավոր Արևելքում Անգլիայի դիրքերը և ազդեցությունը թուլացնելու նպատակով, օգտագործելով նաև Սերից հետո հատկապես անգլիական իմպերիալիզմի դեմ ծայր առած դժգոհությունն ու զայրույթը: Յրանսիական պատմաբան Տեստին մատնանշում է, որ Սերից հետո քեմալականների վերաբերմունքը ֆրանսիացիների հանդեպ միանգամայն խաղաղասիրական էր, որովհետև Կիլիկիան թողնվում էր Թուրքիային և վերջինիս հիմնական երկյուղը Յրանսիայի մտադրությունների հանդեպ ցրվել էր, մինչդեռ Անգլիան շարունակում էր տեք ու անօրինություն անել Կոստանդնուպոլսում՝ առավել զրգոնելով թուրքերին⁸⁰:

1920 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին կայացած Լոնդոնի երկրորդ կոնֆերանսում և 1921 թ. հունվարին Փարիզում գումարված Անտանտի Գերագույն խորհրդի նիստում Սերի պայմանագիրը հետագա քննարկման առարկա դարձավ: Յրանսիան վերստին հանդես եկավ այն մասնակի փոփոխությունների ենթարկելու պահանջով: Մասնավորապես, Լոնդոնում, երեք տերությունների՝ Մեծ Բրիտանիայի, Յրանսիայի և Իտալիայի կառավարության ղեկավարների հանդիպման ժամանակ, 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին, Լեյզբ բացորոշ հայտարարեց, որ Մերձավոր Արևելքում ստեղծված նոր իրադրության պայմաններում լավագույն կուրսը պայմանագիրն իր ամբողջությամբ

77 «Вестник НКВД», 1921, № 1—2, стр. 23.

78 „Le Temps“, 24.1. 1921.

79 Տ՛հ «Известия», 19. 2. 1921.

80 Testis, op. cit., p. 45.

մեջ պահպանելով հանդերձ նրա առանձին կողմերի «բարեփոխումն է»⁸¹։

Իրա տակ, Ֆրանսիայի պրեմիեր-մինիստրը ամենից առաջ հասկանում էր Իզմիրի շրջանի վերադարձը Քուրքիային. «Աևրի պայմանագրի այն հոդվածները, որոնցով Թուրքիայից վերցվում են նրա առավել զեզեցիկ տիրույթներից մի քանիսը, խորապես վիրավորել են թուրքերի ազգային հպարտությունը, և քանի զեռ Իզմիրը մնում է հույների ձեռքում, չի կարող խաղաղություն լինել Փոքր Ասիայում»⁸²։

Ի վերջո, Ֆրանսիային հաջողվում է հասնել այն բանին, որ ընդունվում է որոշում Աևրի պայմանագիրը մասնակի փոփոխությունների ենթարկելու և այդ նպատակով կոնդոնում գաշնակից տիրությունների կոնֆերանս հրավիրելու մասին։

Կոնֆերանսին հրավիրվում էին Հունաստանի և Թուրքիայի ներկայացուցիչները, ըստ որում վերջինիս թուլյատրվում էր հանդես գալ երկու պատվիրակությունով՝ Կ. Պոլսի կառավարության և Անկարայի կառավարության։ Մեծ վեզիր Թեվֆիկ փաշայի բոլոր ջանքերը՝ միացյալ մի պատվիրակություն ուղարկելու կոնդոն, ապարդյուն անցան։ Այդ առթիվ նրա և Մուստաֆա Քեմալի միջև տեղի ունեցած նամակագրության ընթացքում⁸³ վերջինս վճռակաևորեն պահանջում էր, որ միայն Անկարայի Ազգային մեծ ժողովի պատվիրակները մեկնեն կոնդոն, որպես ամբողջ Թուրքիայի միակ օրինական ներկայացուցիչներ⁸⁴։ Համաձայնություն չկայացալ և Անկարայի կառավարությունը կազմեց առանձին պատվիրակություն՝ ար-

⁸¹ „Documents on British Foreign Policy 1919—1939“, First series, vol. VIII, p. 842. Տե՛ս նաև M. S. Anderson, The Eastern Question 1777—1923. A study in international relations, London, 1966, էջ 369։

⁸² „Documents on British Foreign Policy 1919—1939“, First series, vol. VIII, p. 843.

⁸³ Տե՛ս M. Кемаль, Путь новой Турции, т. 3, էջ 177—199։

⁸⁴ Տե՛ս La guerre de l'indépendance turque. Publié par la Direction Générale de la presse au Ministère de l'intérieur. Ankara, 1937, էջ 52—53։

տաքին գործերի մինիստր Բեքիր Սամի-բեյի գլխավորությամբ, որը պետք է մեկներ կոնդոն և մասնակցեր կոնֆերանսին՝ հատուկ հրավեր ստանալու դեպքում միայն⁸⁵։ Քեմալականները վստահ էին, որ նման հրավեր կատարվել, ուստի և, ժամանակ շահելու նպատակով, պատվիրակությունը Ազալիա քաղաքի վրայով ուղևորվում է Հոռոմ, որտեղ և Խալիայի արտաքին գործերի մինիստր Սֆորջան պաշտոնապես հայտնում է, որ Անկարայի կառավարության պատվիրակությունը հրավիրվում է կոնդոնի կոնֆերանսին։

1921 թ. փետրվարի 21-ին բացված կոնդոնի կոնֆերանսում սուլթանի ներկայացուցիչները, որոնք «անխոս դերասանների դեր էին կատարում»⁸⁶, ձուլվեցին քեմալական պատվիրակությանը և Ռեշիդ փաշան Կ. Պոլսի պատվիրակության անունից պաշտոնապես հայտարարեց, որ Բեքիր Սամի բեյը լիազորվում է արտահայտելու թուրքական տեսակետը⁸⁷։ Փետրվարի 27-ին թուրքական միացյալ պատվիրակությունը ներկայացրեց իր պահանջները.

1. Եվրոպական մասում 1913 թ. սեպտեմբերի 16-ի թուրք-բուլղարական պայմանագրով գծված սահմանի վերականգնում, այսինքն ամբողջ Արևելյան Թրակիան վերադարձնել Թուրքիային։

2. Թուրքիայի հարավային սահմանները պետք է անցնեն այն գծով, որը բաժանում է նրան արաբական մեծամասնությամբ բնակեցված շրջաններից։ Այդ գիծը կորոշվի Թուրքիայի և շահազրգոված կողմի միջև կնքված համաձայնագրով։ Այդ գծից հյուսիս ընկած վայրերը, որոնք բնակեցված են թուրքերով, ինչպես և Կիլիկիան, պետք է պարպվեն օտար զորքերից և վերադարձվեն Թուրքիային։

3. Թուրքիայի արևելյան սահմանը պետք է անցնի թուրքապարսկական սահմանագծով և Թուրքիայի ու Հայաստանի միջև կնքված պայմանագրի (Ալեքսանդրապոլի—Ռ. Ս.) համաձայն։

⁸⁵ M. Кемаль, Путь новой Турции, т. III, стр. 200.

⁸⁶ M. Paillarès, op. cit., p. 206.

⁸⁷ „L'Asie française“, Mars 1921, p. 90.

4. Իզմիրը և Փոքր Ասիայի բոլոր այն տերիտորիաները, որոնք գրավված են հույների կողմից, պետք է վերադարձվեն Թուրքիային:

5. Նեղուցներում ազատ նավարկության սկզբունքի հաստատում, այն հաշվով, սակայն, որ ապահովվի Կ. Պոլսի կատարյալ անվտանգությունը և Թուրքիայի սուվերենությունը:

6. Փոքրամասնությունների, նրանց կրոնի և լեզվի պաշտպանությունը կապահովվի նույն կարգով, ինչ-որ նախատեսված է Սեն-ժերմենի, Նեյիի և Տրիանոնի պայմանագրերով:

7. Օսմանյան սուվերենության հարգումը:

8. Ռազմական և ծովային ուժերի շափը որոշելիս հաշվի առնել երկրի սահմանների տարածվածությունը, ինչպես և հարևան երկրների քաղաքական վիճակը, դրան համապատասխանորեն ապահովելու համար ներքին կարգ ու կանոնը և սահմանների անվտանգությունը:

9. Թուրքիայի ֆինանսական ու տնտեսական անկախության ճանաչում՝ կապիտուլյացիաների ուժիմը լրիվ վերացնելու և երկրի համակողմանի զարգացումն ապահովելու միջոցով⁸⁸:

Թուրքական, իսկ ավելի ճիշտ Անկարայի պատվիրակության կողմից ներկայացված հաշտության ծրագիրը ըստ էության արտահայտում էր «Ազգային ուխտի» բոլոր հիմնական սկզբունքները, այսինքն այն չէր ճանաչում հայերի ու քրդերի ինքնորոշման իրավունքը, օրինականացնում էր Կարսի մարզի և Ալեքսանդրապոլի նահանգի զավթումը քեմալականների կողմից և ոչ մի լուրջ երաշխիքներ չէր ապահովում Թուրքիայի ազգային փոքրամասնություններին:

Փետրվարի 26-ի նիստում դաշնակից տերությունները մերժեցին Թուրքական առաջարկները և անցան կոնֆերանսի մյուս՝ ռեպարացիոն հարցի քննարկմանը: Միաժամանակ, Անտանտի գլխավոր տերությունները՝ Անգլիան ու Ֆրանսիան,

⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 90—91:

ատեղծված ընդմիջումը օգտագործեցին Թուրքական պատվիրակության ղեկավար Բեքիր Սամի բեյի հետ անջատ բանակցություններ վարելու համար:

Անգլիական դիվանագիտության հետապնդած նպատակն էր քեմալականներին աննշան զիջումներ անելով համաձայնության գալ նրանց հետ և օգտագործել իրենց հակասովետական ծրագրերում: Բեքիր Սամի բեյը ընդառաջ էր գնացել Ղույզ Ջորջին, և նրա հետ ունեցած գաղտնի գրույցների ժամանակ առաջարկել էր Թուրքիան ընդգրկել հակասովետական խմբավորման մեջ՝ նրան միացնելով Հյուսիսային Կովկասի լեռնականներին և այդպիսով ստեղծելով բուֆերային ֆեդերալ պետություն Արևմուտքի և Սովետական Ռուսաստանի միջև⁸⁹: Սակայն բանակցությունների գաղտնիքը անսպասելիորեն հայտնի դարձավ և հրապարակվեց մամուլում, և Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը ստիպված էր Բեքիր Սամի բեյին ազատել արտաքին գործերի մինիստրի պաշտոնից⁹⁰:

Ինչ վերաբերում է Ֆրանսիայի քաղաքականությանը, այն լոնդոնի կոնֆերանսում երկու հիմնական նպատակ էր հետապնդում. 1. ամեն կերպ խանգարել սովետա-Թուրքական քա-

⁸⁹ Մանրամասն տե՛ս Halide Edip, The Turkish Ordeal, London, 1928, էջ 255:

⁹⁰ Մեր կարծիքով, սխալվում են այն Թուրքագետները, որոնք Ղույզ-Ջորջի հետ ունեցած Բեքիր Սամի բեյի գաղտնի գրույցները դիտում են սոսկ որպես վերջինիս անձնական նախաձեռնության հետևանք: Իրականում, սակայն, գործը մի փոքր այլ բնույթ էր կրում: Բեքիր Սամի բեյի պատվիրակությունը Անկարա վերադարձավ Ինոնյու գյուղի մոտ 1921 թ. մարտի 31-ին քեմալական զորքերի տարած երկրորդ հաղթանակից հետո և հենց այդ հանգամանքը փոփոխություն առաջ բերեց Անկարայի կառավարության դիրքում՝ նրան դարձնելով առավել անհանդուրժող: Հայտնի է, որ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը Բեքիր Սամիին լիազորություններից զրկեց այդ հաղթանակից, և միաժամանակ այն բանից հետո, երբ հայտնի դարձավ, որ Անտանտի տերությունները չեն համաձայնվում բավարարել Թուրքերի հիմնական պահանջները: Ուշադրություն արժանի է նաև այն փաստը, որ մի քանի ամիս հետո, 1921 թ. օգոստոսին, Բեքիր Սամի բեյը Քեմալի կողմից նորից ուղարկվեց Եվրոպա՝ Անտանտի պետությունների հետ համաձայնության գալու համար հող նախապատրաստելու նպատակով:

դաքական մերձեցմանը, 2. անջատ համաձայնության գալ քե-
մայականների հետ, նրանց օգտագործելով միաժամանակ
Անգլիայի դեմ: Վերջին խնդրում ֆրանսիական դիվանագի-
տությունը որոշակի հաջողության հասավ. 1921 թ. մարտի 9-ին
Բեքեր Սամի բեյը և Բրիանը ստորագրեցին ֆրանս-թուրքա-
կան քաղաքական, ռազմական ու տնտեսական համաձայնա-
գիր հետևյալ պայմաններով.

1. Թշնամական գործողությունների դադարեցում և ռազ-
մագերիների փոխանակում.

2. Զինված բնակչության և հրոսակների զինաթափում՝
ֆրանսիական և թուրքական հրամանատարության համա-
ձայնությամբ.

3. Ոստիկանական ուժերի ստեղծում (արդեն ստեղծված
ժանդարմերիայի օգտագործմամբ)՝ թուրքական հրամանա-
տարության ներքո, ընդգրկելով նաև թուրքական կառավարու-
թյան տրամադրության տակ գրված ֆրանսիական սպաներին.

4. Ֆրանսիական ու թուրքական հրամանատարության
համաձայնությամբ մեկ ամսվա ընթացքում (թշնամական
գործողությունները դադարեցնելուց հետո) ազատել պատե-
րազմող կողմերի գրաված այն տերիտորիան, որն ընկած էր
Սևրի պայմանագրով գծված սահմանից հյուսիս: Թուրքական
զորքերը հեռանում են առաջինը և 6 օր հետո գրավում են
ֆրանսիական զորքերի կողմից էվալուացված տերիտորիան.

Ժամանակավոր բնույթի միջոցներ կձեռնարկվեն կապ-
ված այն տերիտորիաների էվալուացման հետ, որոնք Սևրի
պայմանագրով տրվել էին Սիրիային և որոնք ներկա համա-
ձայնագրով, նրանց էթնիկական բնույթից ելնելով, վերստին
մատցվում են թուրքական պետության կազմի մեջ:

Երկարատև պատերազմական վիճակի և դրանից առաջա-
ցած խորը ցնցումների հետևանքով ֆրանսիական զորքերը
աստիճանաբար հեռանում են՝ ֆրանսիական ու թուրքական
իշխանությունների կողմից սահմանված պայմանների համա-
ձայն: Այդ նպատակով նրանք ստեղծում են հանձնաժողով
հետևյալ ընդհանուր հիմքերի վրա. իսկական խաղաղեցում,

Եվրասիա և Ալեքսանդրեաթի ծոցի երկաթուղային հաղորդակ-
ցության ապահովում՝ ներառյալ Ամանուսի արհեստական կա-
ռույցների և Զարաբուսի կամրջի վերականգնումը, հրոսակ-
ների կողմից ռանձգությունների առկայության դեպքում պա-
հակախմբի պահպանում, Ուրֆայի միջադեպի⁹¹ մեղավոր ան-
ձանց պատժում.

5. Լիակատար քաղաքական ներում և Կիլիկիայի վարչա-
կան կազմի պահպանում իրենց պաշտոններում.

6. Պարտավորություն՝ պաշտպանել էթնիկական փոք-
րամասնությունները, նրանց երաշխավորել բացարձակ իրա-
վահավասարություն ամեն տեսակետից և արդարացի կերպով
հաշվի առնել բնակչության թվական հարաբերությունը խառը
ազգաբնակչություն ունեցող մարզերում ժանդարմերիայի ու
տեղական վարչության կազմավորման ժամանակ հավասա-
րակշռությունը պահպանելու համար:

7. Ֆրանս-թուրքական տնտեսական համագործակցու-
թյուն՝ առաջնության իրավունք տալով այն կոնցեսիաներին,
որոնք տրվելու են Կիլիկիայի ֆրանսիական զորքերի կողմից
պարպված շրջանների, ինչպես նաև Մամուրեթ-ուլ-Ազիզի,
Դիարբեքիրի և Սրվասի վիլայեթների տնտեսական օգտա-
գործման նպատակով, այն շահով, սակայն, որքան որ այդ
բանը չէր իրագործվի անմիջականորեն օսմանյան կառավա-
րության կամ օսմանյան քաղաքացիների կողմից ազգային
կապիտալների օգնությամբ:

Կոնցեսիա ֆրանսիական խմբին Արգանա-Մազեեի հան-
քերը շահագործելու համար:

Կոնցեսիաները, որոնք նախատեսվում են մենաշնորհ
կամ արտոնություն, շահագործվելու են օսմանյան օրենքի
համաձայն ստեղծված ընկերությունների կողմից:

Օսմանյան և ֆրանսիական կապիտալների առավելա-
զույնս հնարավոր միավորում (որոնք կարող են հասնել օս-
մանյան կապիտալի 50 տոկոսին):

⁹¹ Խոսքը ֆրանսիական կալազորի ոչնչացման մասին է: Այդ մասին
տե՛ս հաջորդ գլխում:

8. Թուրքական ու սիրիական մարզերի միջև մաքսային պատշաճ կարգի հաստատում:

9. Ֆրանսիական դպրոցական ու բժշկական հաստատությունների ու բարեգործական հիմնարկների պահպանում:

10. Ֆրանսիական կառավարությունը հատուկ վարչական տեժիմ կհաստատի Ալեքսանդրեոսի նահանգի համար, որտեղ լքնակչությունը խառը կազմ ունի. նա պարտավորվում է թուրքական ցեղին պատկանող բնակիչներին հատկացնել ամեն տեսակի արտոնություններ իրենց մշակույթը զարգացնելու և թուրքերեն խոսելու, որն այստեղ պաշտոնական բնույթ կկրի, այն շափով, ինչ շափով արաբերենը և ֆրանսերենը.

11. Կիլիկյան դարպասների և սիրիական սահմանի միջև ընկած Բաղդադի երկաթուղու հատվածի հանձնումը ֆրանսիական խմբին.

12. Թուրքիայի ու Սիրիայի միջև սահմանը կսկսվի Ալեքսանդրեոսի ծոցում, Պարամից անմիջապես հարավ ընկած մասում ընտրված կետից, այնուհետև կընթանա հիմնականում ուղիղ գծով դեպի Մեյդան էկբսը (երկաթուղային կայարանն ու վայրը մնում են Սիրիայի կազմում): Այնտեղից սահմանը կթեքվի դեպի հարավ-արևելք այն հաշվով, որ Մարսուվա վայրը թողնվի Սիրիային, իսկ Կարծաբա վայրը, ինչպես և Քիլիս քաղաքը՝ Թուրքիային: Այնուհետև սահմանագիծը կհասնի երկաթուղուն Չոբանբեյ կայարանի մոտ, կանցնի Բաղդադի երկաթուղագծով մինչև Նիսիբին և կհասնի երկաթգծի ոլորանին Ազեկիսից դեպի հյուսիս և կանցնի Եփրատ գետով մինչև Ջեզիրե իբն-Օմար:

Թուրքական մաքսատների գիծը կսահմանվի ճանապարհից դեպի հյուսիս, իսկ ֆրանսիական մաքսատներինը՝ ճանապարհից հարավ»:

Համաձայնագրին կցված հավելվածում ասված է, որ մինչև պայմանավորվող կողմերի միջև ընդհանուր համաձայնագիր կնքվի ռազմական գործողությունները կղաղարեցվեն Կիլիկիայի ճակատում և Թուրքիայի ու Սիրիայի սահմանների վրա՝ հենց որ համապատասխան հրամաններ տրվեն զորքե-

րին ֆրանսիական ու Անկարայի իշխանությունների կողմից, սակայն ոչ ուշ քան մեկ շաբաթվա ընթացքում:

Համաձայնագիրը կնքվում էր, առանց նրա տեղականությունը որոշելու. ռազմական գործողությունները կարող էին վերսկսվել թե՛ այս թե՛ այն կողմից՝ մեկ ամիս շուտ պաշտոնապես տեղեկացնելով համաձայնագրից հրաժարվելու մասին⁹²:

Ֆրանս-թուրքական համաձայնագիրը, ինչպես երևում է նրա բովանդակությունից, Սևրի պայմանագրի համեմատությամբ, նախատեսում էր տերիտորիալ զգալի փոփոխություններ հօգուտ Թուրքիայի, սակայն, միաժամանակ մի շարք տնտեսական արտոնություններ Ֆրանսիային, արտոնություններ, որոնք, անկասկած, խախտելու էին թուրքական սուվերենությունը: «Համաձայնագիրը ճանաչում էր Ֆրանսիայի ազդեցության գոտի, մինչդեռ «Ազգային ուխտը» նման ոչ մի բան չէր հանդուրժում»⁹³, այդ պատճառով էլ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը հրաժարվեց վավերացնել Բեքիր Սամիթի ստորագրած փաստաթուղթը, և վերջինիս ստիպեց հրաժարական տալ:

Սակայն անկախ դրանից, Ֆրանսիան ինքը, ռեպարացիոն հարցում Անգլիայի աջակցությունն ստանալու համար, ստիպված եղավ վերջինիս հետ մեկտեղ մարտի 12-ին թուրքական ու հունական պատվիրակությանն առաջարկել նոր պայմաններ, որոնք նկատելիորեն տարբերվում էին հենց նոր ստորագրված ֆրանս-թուրքական համաձայնագրի հողվածներից:

1. Նեղուցների ապառազմականացում.

2. Կ. Պոլսի էվակուացիա դաշնակիցների կողմից.

3. Թուրքերի մասնակցությունը Նեղուցների վերահսկողությանը, Թուրքիան, ինչպես ղլխավոր տերությունները, կունենա երկու ներկայացուցիչ Նեղուցների հանձնաժողովում.

⁹² «Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях», ч. III, вып. 1, М., 1929, стр. 82—84; М. Paillarès, op. cit., pp. 348—352.

⁹³ „La guerre de l'indépendance turque“, p. 60.

4. Ֆինանսական հանձնաժողովում Թուրքիան կունենառ յշ թե խորհրդակցական, այլ վճռական ձայն.

5. Թուրքական զինված ուժերը կարող են ունենալ 75.000 մարդ, որից 30.000 զինվորներ և 45.000 ժանդարմներ.

6. Իզմիրի ամբողջ շրջանը, բացի բուն քաղաքից, կազատվի հունական զորքերից: Իզմիրի նավահանգիստը ազատ կհայտարարվի բոլոր երկրների առևտրի համար: Սուլթանի սուլթանությունը ամբողջ վիլայեթի նկատմամբ կպահպանվի, սակայն այն կկարգավորվի ինքնավարության սեփմի համաձայն, Ազգերի կիզայի կողմից նշանակված քրիստոնյա նահանգապետի կողմից: Հինգ տարի հետո ստեղծված վարչակարգը կարող է վերափոխության ենթարկվել, եթե կողմերից մեկը զիմի Ազգերի կալիսն.

7. Թրակիայի ստատուսը չի փոփոխվում. հույները մնում են այն տերիտորիայում, որը նրանց է անցել Սևրի պայմանագրի համաձայն.

8. Թուրքիայի արևելյան սահմաններում հայերին ապահովվում է «Ազգային օջախ», որի սահմանները կորոշի Ազգերի կիզայի կողմից նշանակված հանձնաժողովը.

9. Քուրդստանը կօգտվի տեղական ինքնավարության սեփմից որոշակի երաշխիքներով քրդերին ու ասորա-քաղղեացիներին.

10. Թուրքիան կընդունվի Ազգերի կիզա⁹⁴:

Դաշնակից տերությունների այս նոր առաջարկները Սևրի համեմատությամբ մի շարք զիջումներ էին պարունակում, ուստի և չէին կարող բավարարել հույներին, իսկ Թուրքերին այդ առաջարկները՝ հատու չէին այն պատճառով, որ դրանք հակասում էին «Ազգային ուխտին», մինչդեռ Անկարայի պատվիրակությունը Լոնդոնի կոնֆերանսին մասնակցություն ունեցավ միայն «Ազգային ուխտի» սկզբունքների վրա հիմնված պայմանագիր ստորագրելու նպատակով⁹⁵: Մարտի 12-ին

երկու պատվիրակություններն էլ՝ հունական և Թուրքական, մերժեցին վերը թվարկված պայմանները: Լոնդոնի կոնֆերանսը անփառունակ վախճան ունեցավ:

Լոնդոնի կոնֆերանսից հետո Թուրք-Ֆրանսիական հարաբերությունները «սառնուկյան» մի կարճատև շրջան ապրեցին: Երբ Անկարայի Ազգային ժողովը 1921 թ. մայիսի 3-ին չեղյալ հայտարարեց Ֆրանս-Թուրքական համաձայնագիրը: Այնուհետև սկսվում է փոխադարձ այցելությունների և դիվանագիտական զոնդաժի մի շրջան, որն ի վերջո հանգեցրեց 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ի Անկարայի պայմանագրին:

Ամփոփելով Թուրք-Ֆրանսիական դիվանագիտական հարաբերությունների զարգացումը 1919 թ. վերջից մինչև 1921 թ. Լոնդոնի կոնֆերանսը, կարելի է հետևյալ եզրակացություններն անել.

Ֆրանսիայի քաղաքականությունը Թուրքիայի նկատմամբ պայմանավորված էր նրա տնտեսական, դրամական ու քաղաքական առանձնահատուկ շահերով, որոնք պահանջում էին Թուրքիայի պետական ինքնուրույնության և տերիտորիալ ամբողջականության պահպանում: Ուստի Ֆրանսիայի քաղաքականությունն ուղղված էր Թուրքիայի հետ անջատ համաձայնության գալուն՝ այդ շահերն ապահովելու համար:

Ֆրանսիական դիվանագիտությունը Թուրքիայի հետ մերձեցումը ձգտում էր օգտագործել նաև հակասովետական նպատակներով, որպեսզի քեմալականներին դուրս բերի Սովետական Ռուսաստանի դեմ և Թուրքական զենքի միջոցով խանգարի սովետական կարգերի հաստատմանը Անդրկովկասում:

Ֆրանսիական կառավարող շրջանների Թուրքասիրական քաղաքականությունը, սակայն, հանդիպում էր Ֆրանսիայի դաշնակցի, իսկ իրականում արտոյանի՝ Անգլիայի դիմադրությանը, որն ամենևին շահագրգռված չէր Օսմանյան կայսրության պահպանմամբ, այլ, ընդհակառակը, ձգտում էր բաժանբաժան անել այն՝ առավել հարուստ հողամասերը իր ազդեցությանը ենթարկելու համար:

Մերձավոր Արևելքում գերիշխելու համար ծավալված

⁹⁴ A. Mandelstam, op. cit., p. 184—185.

⁹⁵ Кемаль Ататюрк, Избранные речи и выступления, стр. 227.

պայքարում Ֆրանսիան հաճախ ստիպված էր լինում իր դիրքերը զիջել Անգլիային: Դրա պատճառը Ֆրանսիայի կախվածությունն էր Անգլիայից եվրոպական գործերում և վերջինիս ռազմական բացահայտ գերակշռությունը՝ Մերձավոր Արևելքի շրջանում:

Ստիպված լինելով իր քաղաքականությունը համաձայնեցնել, իսկ հաճախ ենթարկել Անգլիայի քաղաքականությանը, Ֆրանսիան Սան-Ռեմոյում և ապա Սևրում հանդես է գալիս նրա հետ համատեղ, դրանով իսկ կրելով դիվանագիտական խոշոր պարտություն իր մերձավորարևելյան քաղաքականության մեջ:

Ֆրանսիական դիվանագիտության տատանումները շատ թանկ նստեցին Կիլիկիայի ազգաբնակչությանը և, հատկապես, Մեծ եղեռնը վերապրած հայերին, որոնք, Ֆրանսիայի հովանավորությունը ապավինելով, վերադարձել էին Կիլիկիա՝ իրենց հայրենի օջախները:

Օգտագործելով Ֆրանսիայի անկայուն դիրքը, անգլոֆրանսիական սուր հակասությունները, Անկարայի ղեկավար շրջանները, հաստատուն և վճռական քաղաքականություն կիրառելով ձեռք բերեցին ռազմական ու դիվանագիտական հաջողություններ, որոնք հող նախապատրաստեցին 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ի ֆրանս-թուրքական պայմանագրի ստորագրման համար:

Գ Լ ՈՒ Ե Ե Ր Ր ՈՐ Դ

ԻՐԱՂԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ 1919—1921 ԹԹ.

Կիլիկիան ընկած է Միջերկրական ծովի հյուսիս-արևելյան ափերին, զբաղեցնելով մի տարածություն, որի բնական սահմաններն են՝ հյուսիսից և արևմուտքից Տավրոսի լեռները, հարավից՝ Միջերկրական ծովը, իսկ արևելքից՝ Ամանոսի լեռնաշղթան: Կիլիկիան սովորաբար բաժանում են երկու մասի՝ Լեռնային Կիլիկիա, որն ընդգրկում է հյուսիսային և հյուսիսարևելյան շրջանները և Դաշտային Կիլիկիա, որի մեջ մտնում են հարավային շրջանները: Որպես երկրամաս Կիլիկիան հիշատակվում է մեր թվականից շատ առաջ: Հազարամյակների ընթացքում նրա տերիտորիայով անցել են եգիպտական, ասորական, պարսիկ, մակեդոնացի, հռոմեացի, մոնղոլ, սելջուկ և արաբ նվաճողները: Մ. թ. XI դարի ընթացքում, երբ Կիլիկիան գտնվում էր Բյուզանդական կայսրության տիրապետության տակ, պատմական Հայաստանից հարյուր հազարավոր հայեր տեղափոխվում են Կիլիկիա և բյուզանդացիների դեմ մաքառելով 1080 թվականին հաստատում այնտեղ իրենց տիրապետությունը իշխան Ռուբենի գլխավորությամբ: Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը իր գոյությունը պահպանեց շուրջ 300 տարի՝ 1080-ից մինչև 1375 թվականը¹: 1487 թվականին Կիլիկիան նվաճվեց օսմանյան թուրքերի կողմից, որոնց տի-

¹ Մանրամասն տե՛ս պրոֆ. Գ. Միխայլյանի «История Киликийского армянского государства» մեծարժեք աշխատությունը:

քապետութիւնը, սակայն, կայուն ու տևական չէր: 1640—1865 թթ. ամբողջ Կիլիկիայում իշխանութիւնը գտնվում էր ավշարական ծագում ունեցող գողան-օղլուների ձեռքում, որոնց կախումը սուլթանական կառավարութիւնից. սոսկ անվանական էր²: Միայն 1865 թ. վերջինիս հաջողվում է բնաջնջել կամ Կիլիկիայից վտարել Գողան-օղլու ցեղապետներին:

Օսմանյան կայսրութիւն 1864 թ. վարչական բաժանման համաձայն Կիլիկիան կազմում էր Ադանայի կուսակալութիւնը՝ Ադանա, Մերսին, Ջերեկ-Բերեքեթ, Գողան (Սիս) և Իշիլ (Սելեվքե) հինգ գավառներով: Կիլիկիայի անբաժան մասը կազմող Մարաշի սանջաքը 1880 թվականից մտնում էր Հալեպի նահանգի մեջ³:

Կիլիկիայի ազգաբնակչութիւնը, Օսմանյան կայսրութիւն մշտա երկրամասերի համեմատութեամբ, առավել բազմազգ ու խաչաբաղա էր: Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը Կիլիկիայում բնակվում էին հայեր, հույներ, թուրքեր, ասորիներ, քրդեր, թուրքմեններ⁴, արաբներ, պարսիկներ, չերքեզներ, քրիստոնյա սիրիացիներ, թաթարներ, չեչեններ, կղզւրբաշներ, անասորիներ, գնչուներ, մարոնիտներ և այլն: Թվարկված ժողովուրդներն ու ցեղերը, ինչ խոսք, ներկայացված էին իրարից խիստ տարբեր թվական կազմով: Հայերն, օրինակ, 1880-ական թվականներից սկսած, միշտ էլ հարաքերական մեծամասնութիւն են կազմել Կիլիկիայում: 1894—96 թթ. սուլթանական կառավարութիւն, իսկ 1909 թ. ապրիլին երիտթուրքերի կողմից կազմակերպված ջարդերից հետո էլ հայերի թիվը Կիլիկիայում ավելի էր, քան թուրքերինը, արաբներինը կամ քրդերինը, առանձին վերցրած: Նա-

² Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Պ. Պաղտյան, նշվ. աշխ., էջ 507—524:

³ Իր. Հ. Գալուստյան, նշվ. աշխ., էջ 4:

⁴ Հիմնականում վաշկատուն ցեղեր, որոնցից մի քանիսը, օրինակ, Պողան և Հայուկ ցեղերը, հայկական ծագում ունեին: Տե՛ս Վ. Մ. Քրիսեան, Հայկական Կիլիկիա, Նիւ Յորք, 1919, էջ 32:

խապատերազմյան տարիներին հայոց թվի վերաբերյալ տարբեր հեղինակների կողմից բերված տվյալներից առավել համոզիչ և իրականութեանը մոտ է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի 1912 թ. պատրաստած վիճակագրութիւնը, որի համաձայն հայ ազգաբնակչութիւնը Ադանայի վիլայեթում, Մարաշի սանջաքում, ինչպես նաև Այնթապի կազմում կազմում էր 407 հազար⁵: Եթե այս թվից հանենք Այնթապում բնակվող հայերի թիվը՝ 30 հազար⁶, ապա կստացվի, որ հայերի ընդհանուր թիվը Կիլիկիայում առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին անցնում էր 350 հազարից: Կ. Բասմաճյանի տվյալներով, 1914 թ. հայերի թիվը Կիլիկիայում հասնում էր 380 հազարի, այսինքն ամբողջ ազգաբնակչութեան (875.604 մարդ) 43,4 տոկոսը⁷:

Մեծ եղեռնի տարիներին Արևմտյան Հայաստանից, ինչպես նաև Անատոլիայի տարբեր վայրերից քշված հայութեան հետ մեկտեղ տարագրութեան ու ջարդերի միջով անցան նաև կիլիկիահայերը՝ Միրիայի ու Միջագետքի անապատներում թողնելով տասնյակ հազարավոր անմեղ զոհերի ոսկորները: Իրենց ազգայնամոլ ու ցեղասպան քաղաքականութեամբ երիտթուրքական կառավարողներին հաջողվեց կիսով չափ նվազեցնել Կիլիկիայի հայութեան թիվը, սակայն այդ շրջանում նրանք չհասան իրենց նպատակին՝ Կիլիկիան մաքրել հայ ազգաբնակչութեանից և ստեղծել թուրքական կայուն մեծամասնութիւն: Պատերազմից հետո էլ հայերն իրենց թվով գերազանցում էին թուրքերին:

Պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո իթթիհատական վայրագութիւններից զերծ մնացած տասնյակ հազարավոր կիլիկիահայեր վերադարձան իրենց հայրենի օջախները:

1919 թ. վերջին Կիլիկիայում, Ֆրանսիական վարչական վերահսկողութեան ղեկավար գնդապետ Բրեմոնի տվյալներով,

⁵ Տե՛ս Marcel Léart, նշվ. աշխ., էջ 62:

⁶ Kevork A. Sarafian, A briefer history of Aintab. San-Francisco, California, 1957, p. 11.

⁷ K. J. Basmadjian, La Cilicie. Son passé et son avenir. Paris, 1919, p. 6.

հայերի թիվը կազմում էր 120 հազար⁸: Փարիզի Հայ Ազգային պատվիրակության տվյալներով, այդ նույն ժամանակ Կիլիկիայում կային 130 հազար հայեր⁹:

Ֆրանսիացի պատմաբան Պոլ դյու Վեոն, հիմնվելով Սիրիայում ու Կիլիկիայում ֆրանսիական Գերագույն կոմիսարիատի 1920 թ. տվյալների վրա, տալիս է Կիլիկիայի ազգաբնակչության հետևյալ պատկերը¹⁰.

հայեր	120.000
արաբ-անսարիներ	100.000
բրդեր և կրղելբաշներ	30.000
հույներ	28.000
թուրքեր	20.000
չերքեզներ	15.000
ասորիներ և քաղղեացիներ	5.000

Ինչպես տեսնում ենք, թուրքերը բնակչության տասը տոկոսին էլ չէին հասնում: Սակայն այս թվերը, ինչպես և վերը բերված Բրեմոնի տվյալները, վերաբերում էին միայն Ադանայի վիլայեթին, որը ֆրանսիական հեղինակները, հետևելով Օսմանյան կառավարության կողմից անցկացված արհեստական վարչական բաժանմանը, նույնացնում են Կիլիկիայի հետ: Մինչդեռ, ինչպես նշվեց, Մարաշի սանջաքը ևս կազմում է Կիլիկիայի անբաժան մասը: Մարաշի սանջաքի բնակչության ընդհանուր թիվը գրականության մեջ բերվում է ըստ կրոնական պատկանելության, ավելի ճիշտ ըստ երկու դավանանքի՝ մահմեդականներ և քրիստոնյաներ: Սովետական, ֆրանսիական, թուրք կամ սփյուռքահայ հեղինակներից և ոչ մեկի մոտ չենք հանդիպում ամփոփ տեղեկությունների Մարաշի սանջաքի ազգաբնակչության կազմի վերաբերյալ, ըստ

ազգային պատկանելության: Թուրք հեղինակները, հասկանալի պատճառներով, շրջանցում են Կիլիկիայի ազգաբնակչության թվի հարցը, կամ, հետևելով բնակչությունը բացառապես կրոնական սկզբունքով բաժանելու օսմանյան հին քաղաքականությանը, հարցը քննում են մահմեդականներ-քրիստոնյաներ կամ նույնիսկ մահմեդականներ-հայեր սկզբունքով: Սակայն անհասկանալի է, երբ սովետական որոշ թուրքագետներ (Ֆիլիպենկո, էֆենդիևա, Ժելտյակով) նույնպես շրջանցում են հարցը, խուսափում այն ըստ էության քննելուց: Վերջին հեղինակն, օրինակ, օգտագործելով հանդերձ Պոլ դյու Վեոնի վերը բերված թվերը, չի մեջբերում դրանք, այլ նշում է միայն այն փաստը, որ «1920 թ. Կիլիկիան (ի նկատի ունի միայն Ադանայի վիլայեթը—Ռ. Ս.) ուներ 315 հազար բնակիչ, ըստ որում քրիստոնյաները կազմում էին 150 հազար, իսկ մահմեդականները՝ 165 հազար»¹¹, կարծես հիշեցնելու համար, որ մահմեդականները թվական գերակշռություն ունեին քրիստոնյաների նկատմամբ:

Ինչ վերաբերում է Մարաշի սանջաքի հայ ազգաբնակչության թվին, ապա այն հասնում էր մոտ 30 հազարի: Այսպիսով, 1920 թ. սկզբին, Մարաշի ջարդի նախօրյակին, հայերի թիվն էր՝ Ադանայի վիլայեթում՝ 120 հազար, Մարաշի սանջաքում՝ մոտ 30 հազար, ընդամենը ամբողջ Կիլիկիայում՝ 150 հազար¹²:

Ինչ վերաբերում է թուրքերի թվին Մարաշի սանջաքում, ապա, ինչպես ասվեց, այդ մասին գրականության մեջ տեղեկություններ չեն բերվում: Պիեռ Ռեդանի տվյալները՝ 136 հազար մահմեդականներ (30 հազար Մարաշում, 106 հազար սանջաքի մնացած մասերում)¹³, թուրքերի թվում հաշվում են նաև բրդերին, արաբ-անսարիներին, չերքեզներին և այլն: Այսպիսով, Մարաշի սանջաքում թուրքերի թիվը առավելա-

⁸ E. Brémond, op. cit., p. 12.

⁹ The Pre-War population of Cilicia, London, 1920, p. 4.

¹⁰ Paul du Véou, op. cit., p. 47.

¹¹ Տե՛ս «Ученые записки ЛГУ», серия вост. наук, вып. 14, էջ 33:

¹² Մ. Դավիթ-բեկի տվյալներով հայերի թիվը անցնում էր 160 հազարից: Տե՛ս «La question de Cilicie...», էջ 110:

¹³ Pierre Redan, op. cit., p. 16.

գույնը կարող էր լինել 80 հազար, իսկ Ադանայի վերջնական բնակավայրերի հետ միասին՝ 100 հազար:

Այսպիսով, ի մի բերելով բոլոր տվյալները, կարելի է եզրակացնել, որ 1920 թ. սկզբին Կիլիկիայի ազգաբնակչության թիվը հասնում էր մոտ 500 հազարի,¹⁴ որից.

հայեր	150—160,000
արաբ-անասարիներ	120,000
թուրքեր	100,000

մնացած 120 հազարը՝ քրդեր, թուրքմեններ, հույներ, ասորիներ, քրիստոնյա սիրիացիներ և այլն:

Ինչ վերաբերում է Կիլիկիայի ազգաբնակչության կազմին՝ կրոնական պատկանելության տեսակետից, ապա մասնաճեղականների թիվը հասնում էր մոտ 260 հազարի (50 տոկոսից ավելի), իսկ քրիստոնյաներինը՝ 220 հազարի (40—42 տոկոս), մինչդեռ նույնիսկ սուլթանական պաշտոնական վիճակագրության տվյալներով I համաշխարհային պատերազմից առաջ, նախքան հայերի տեղահանությունն ու զանգվածային ջարդերը, քրիստոնյաները գերակշռություն ունեին մասնաճեղականների նկատմամբ: Այսպես, օսմանյան կառավարության հսկողությամբ հրատարակվող «Արևելյան տարեգրքի» (Annuaire oriental) 1912 թ. տվյալների համաձայն Ադանայի վիլայեթում հաշվվում էին քրիստոնյաներ՝ 215 հազար, մասնաճեղականներ՝ 185 հազար¹⁶:

Ահա այդպիսին էր Կիլիկիան իր ազգաբնակչության կազմով 1919 թվականին, երբ նա գրավվեց անդլիական, ապա ֆրանսիական զորքերի կողմից:

Ինչպես վերը նշվեց, Սայքս-Պիկոյի պայմանագրով Կիլիկիան մտնում էր ֆրանսիայի ազդեցության գոտու մեջ, սա-

¹⁴ Տե՛ս նաև E. Jung, La révolte arabe, II, Paris, 1925, էջ 152:

¹⁵ Տե՛ս նաև «Вестник НКВД», 1921, № 3—4, стр. 47:

¹⁶ Տե՛ս Pierre Redan, նշվ. աշխ., էջ 15: E. Brémond, նշվ. աշխ., էջ 4: „La question de Cilicie...“, էջ 109: Paul du Vélou, նշվ. աշխ., էջ 47:

կայն Մուզրոսի զինազարի ստորագրման պահին վերջինս Մերձավոր Արևելքում բավարար չավով զորքեր չունեի Կիլիկիայի ռազմական գրավումն իրականացնելու համար: Բեյրութում տեղաբաշխված ֆրանսիական բրիգադը, ինչպես խոստովանում է զնդապետ Բրեմոնը, «շատ թույլ էր և նրան ֆրանսիայից որևէ համալրում չէր սպասում»¹⁷, թեև անդլիական 21-րդ կորպուսի հրամանատարը 1918 թ. դեկտեմբերի 5-ին ֆրանսիական գեներալ Համբլենին իրավունք էր վերապահել «գրավել Կիլիկիան, եթե զորքերի թիվը և վիճակը նրան թույլ են տալիս այդ բանն անելու»¹⁸: Այդ էր պատճառը, որ առաջինը Կիլիկիա մտնելու առաջադրանքը հանձնարարվեց երեք հայկական զոմարտակից բաղկացած Արևելյան լեգեոնին, որն ափ էր իջել Ալեքսանդրետում 1918 թ. նոյեմբերի 28-ին¹⁹:

Արևելյան լեգեոնը, որը 1918 թ. դեկտեմբերին վերանվանվեց Հայկական լեգեոնի²⁰, կազմավորվել էր 1916 թ. նոյեմբերի 26-ին, որպես օսմանյան հպատակներից կամավոր սկզբունքներով հավաքագրված օժանդակ զորք²¹: Հայ կամավորներից Լեգեոն ստեղծելու զաղափարը տվել էր Հայ Ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուպար փաշան. 1916 թ. հոկտեմբերին Լոնդոնի ֆրանսիական դեսպանատանը հանդիպում ունենալով արգեն հիշատակված Ժորժ Պիկոյի հետ, նա վերջինիս Մարկ Սայքսի ներկայությամբ առաջարկել էր հայ կամավորներ ընդգրկել որևէ առանձին միավորման մեջ, բացառապես հայկական հողամասերը թուրքական տիրա-

¹⁷ E. Brémond, op. cit., p. 10:

¹⁸ Pierre Redan, op. cit., p. 74:

¹⁹ H. Torossian, Histoire de l'Arménie et du peuple arménien, Paris, 1957, p. 153:

²⁰ Մանրամասն տե՛ս Տիգրան Յ. Պոյանեան, Հայկական Լեգեոնը, Ուոթերթաուն, Մէս., 1965, էջ 174—177:

²¹ Commandant Benoist d'Azy, L'Origine de la Légion d'Orient. Extrait de la Revue Diplomatique, Janvier-mars 1939, p. 11:

պետութիւնից ազատագրելու նպատակով²²: Պիկոն գտնում է այդ առաջարկը միանգամայն հասկանալի ու բնական, և կողմերը համաձայնութեան են գալիս հետեւյալում.

1. Կամավորները չեն մասնակցի պատերազմին ոչ Ֆրանսիայում, ոչ էլ Եվրոպայի որևէ այլ ճակատում, այլ կօգտագործվեն բացառապես Ասիական թուրքիայում ափ հանվելու նպատակով: Նրանք կկռվեն իրենց դարավոր թշնամու դեմ՝ հայրենի հողերը ազատագրելու համար:

2. Ֆրանսիան պարտավորվում է, դաշնակիցների հալթանակից հետո, ինքնավարութուն տալ Կիլիկիային, որը կղրվի նրա հովանավորութեան տակ:

3. Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստրութեան միջոցով Պողոս Նուպար փաշան Եգիպտոս՝ իր որդուն ուղարկելու է հետեւյալ ծածկագիր հեռագիրը.

«Առաքել բեյ Նուպարին. Կահիրե, 27 հոկտեմբերի 1916 թ.

Հաստատում եմ կամավորների հարցի վերաբերյալ հոկտեմբերի 6-ին ուղարկած նամակս, որից հետո ստացել եմ պաշտոնական երաշխավորութուն այն մասին, որ դաշնակիցների հաղթանակից հետո մեր ազգային բաղձանքները բավարարութուն կստանան: Հանձնարարում եմ քեզ միջոցներ ձեռնարկել՝ հնարավորին շափ մեծ թվով կամավորներ քաջացրելու և հավաքագրելը դյուրացնելու համար, ղեկավարվե-

²² Սիյուրա հայ հեղինակներից Արամ Թյուրապյանը վիճարկում է գրականութեան մեջ գերիշխող այս կարծիքը, գտնելով, որ Լեզեոնի ստեղծման դաջափարը բխում էր ոչ թե Փարիզի Հայ Ազգային պատվիրակութունից, այլ Եգիպտոսի հայ ազգային շրջանակներից: «Եգիպտոսի ազգային գործիչները,—գրում է նա,—երբ կլսեն թե Ֆրանսա Կիլիկիան գրավելու նպատակ ունի, կգիմեն տեղվույն ֆրանսական հյուպատոսին և հայ կամավորական խումբերը կազմելու առաջարկը մեջտեղ կդնեն իբր ֆրանսական զինվորական ուժերու օժանդակ: Բնականաբար հյուպատոսը անմիջապես կհաղորդի այս կարեւոր առաջարկը Փարիզ արտաքին գործոց նախարարութեան: Պողոս Փաշա Նուպար կկանչվի արտաքին գործոց նախարարութեան և միայն այն ժամանակ տեղյակ կըլլա այսպիսի առաջարկի մը գոյութեան...»: Արամ Թյուրապեան, Հայ ժողովուրդի դատաստանին առջև, Մարտի, 1925, էջ 8:

լով իմ վերոհիշյալ նամակում մատնանշված զգուշավորութեամբ և ուրիշ զգուշ քայլերով, որոնք անհրաժեշտ կհամարվեն: Վերագրանում եմ Փարիզ:

Նուպար»²³:

Այնուհետև, Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստրութեան և Հայ Ազգային պատվիրակութեան միջև գոյացած որոշման համաձայն, ֆրանսիական շորս սպաներից բաղկացած մի առաքելութուն է ուղարկվում Եգիպտոս գնդապետ Ռոմիոյի զխավորութեամբ: Վերջինս 1916 թ. նոյեմբերին ժամանելով Կահիրե, հանդիպումներ ու զրույցներ է ունենում հայ ազգայնական տարբեր կազմակերպութունների ու առանձին գործիչների հետ՝ Լեզեոնի հավաքագրման ու կազմակերպական ձևավորման հարցերի շուրջ: Ի վերջո, Ռոմիոյի և Եգիպտոսի Հայ Ազգային Միութեան միջև համաձայնութուն է կայացվում այն մասին, որ

1. Արևելյան լեզեոնը նպատակ է ունենալու աջակցել հայերին, ազատագրելու Կիլիկիան և այգպիսով նոր հնարավորութուն ստեղծելու ազգային ձգտումների իրականացման համար:

2. Հայ լեզեոնականները կովելու են միայն թուրքերի դեմ և միմիայն Կիլիկիայում:

3. Հայկական լեզեոնը կկազմի ապագա հայկական բանակի կորիզը Կիլիկիայում²⁴:

Այս համաձայնութեան հիման վրա ֆրանսիական կառավարութեան 1916 թ. նոյեմբերի 26-ի հրահանգով ստեղծվում է Արևելյան լեզեոնը²⁵:

Պետք է ստել, որ հայ կամավորների հավաքագրումը, լեզեոն ստեղծելու նպատակով, մեծ խանդավառութուն առաջ բերեց Եգիպտոսում, Եվրոպայի ու Ամերիկայի հայաշատ գա-

²³ Michel Paillarès, op. cit., p. 322; Paul du Véou, op. cit., p. 59—60.

²⁴ V. V., Pour mieux connaître les Arméniens du Liban et de la Syrie, Beyrouth, 1931, p. 23; Michel Paillarès, op. cit., p. 323.

²⁵ Տե՛ս Commandant Benoist-d'Azay, նշվ. աշխ., էջ 11—12:

դովաներում: Մեծ եղեռնից մազապուրծ հայ գաղթականները պատերազմին նախորդող տարիներին իրենց հայրենիքը՝ Արևմտյան Հայաստանը թողած հազարավոր հայ վտարանդիներ, հայրենի հողը օսմանյան դարավոր լծից ազատագրելու բուն ձգտումով տարված եկան լրացնելու լեգեոնական շարքերը: Հատկանշական է, որ Արևելյան լեգեոնի կորիզը կազմեցին Պորտ-Սաիդում ժամանակավոր ապաստան գտած քաջարի մուսալիսցիները (այդ թվում նաև Մուսա լեռան հերոսական ինքնապաշտպանության ղեկավարներից մեկը՝ Եսայի Յաղուբյանը), որոնցից մոտ 600 հոգի շտապեցին զինվորագրվել լեգեոնին՝ ստեղծելով մի առանձին վաշտ: Մրանց հետևեցին մոտ 300 եգիպտահայեր, թուրքական բանակում ծառայած 236 հայ զորիներ²⁶: Երկրորդ վաշտը կազմեցին ամերիկահայ կամավորական խմբերը²⁷: Վեց-յոթ ամիս հետո հայ լեգեոնականների թիվը հասավ արդեն հազարի²⁸, իսկ դրանից էլ մեկ տարի հետո՝ 1918 թ. կեսերին Արևելյան լեգեոնն իր շարքերում հաշվում էր 5500 զինվոր, որից միայն 400 հոգի սիրիացիներ էին, մնացած 5100-ը՝ հայեր²⁹: Արևելյան լեգեոնի ղեկավարներից մեկի՝ ֆրանսիական սպա Բընուա դ'Ազիի տղվայունքով, լեգեոնի զինվորների ընդհանուր թիվն էր 5.662 մարդ³⁰: Իր կազմավորման օրից մինչև 1918 թ. մայիսը Արևելյան լեգեոնը տեղաբաշխված էր Կիպրոս կղզում, որը լեգեոնականների մարզադաշտն էր դարձել: 1918 թ. մայիսին լեգեոնը փոխադրվում է Իսմաիլիա, ուր մնում է մինչև հուլիսի 12-ը, այնուհետև մեկնում Մեջդել, որտեղ նրան միանում են

²⁶ *Aram Turabian, L'eternelle victime de la diplomatie européenne. Paris, 1928, p. 88.*

²⁷ Ս. Ք. Մալխազուհի, *Ամերիկահայ կամավորները և իրենց հաղթանակը. «Արագած», թիվ 12, 12 ապրիլ 1919, էջ 172:*

²⁸ Տիգրան Պոյաբեան, *նշվ. աշխ.*, էջ 26: *Michel Paillarès, op. cit., p. 323.*

²⁹ Սարգիս Պողոսեան, *Թրքահայ սպայի մը օրագիրը, Բ. հատոր, Փարիզ, 1947, էջ 133:*

³⁰ *Commandant Benoist d'Azy, op. cit., p. 10—11.*

մոտ 250 սիրիացի կամավորներ՝ Պաղեստինի ռազմաճակատի ընդհանուր հրամանատար Ալենքիի կողմից նախապատրաստվող հարձակմանը մասնակցելու համար³¹:

Համաշխարհային պատերազմը մոտենում էր իր վախճանին, երբ հայ լեգեոնականները, շուրջ երկամյա սպասումներից հետո, Պաղեստինում կռվի մեջ մտան թուրքական բանակի դեմ³², 1918 թ. սեպտեմբերի 19-ին տեղի ունեցած Արաքայի (Պաղեստին) հայտնի ճակատամարտում հայ զինվորները փառքով պսակեցին իրենց՝ հերոսական դիմադրությունը մեծապես նպաստելով թշնամու դեմ տարած հաղթանակին: Երկու տասնյակից ավելի հայ լեգեոնականներ հերոսի մահով ընկան Արարայի բարձունքում:

«Հայկական լեգեոնը ապացուցեց, — հեռագրում էր Փարիզ ֆրանսիացի կապիտան Կուլոնդրը, — որ նա ընդունակ է արիաբար կանգնել ամենամահացու կրակի տակ անգամ»³³:

Հայ լեգեոնականների դերը Արարայի ճակատամարտում ձեռք բերած հաղթանակի գործում ըստ արժանվույն գնահատեց նաև մարշալ Ալենքիս, 1918 թ. հոկտեմբերի 12-ին Հայ Ազգային պատվիրակությանը ուղարկած հեռագրում նշելով հետևյալը.

«Հպարտ եմ հրամանատարությունս տակ հայկական զորամաս ունենալուս համար: Նրանք կովեցին փայլուն կերպով և մեծ բաժին ունեցան հաղթանակում»³⁴:

Արարայի ճակատամարտից հետո Արևելյան լեգեոնը Ալենքիի բանակի կազմում առաջանալով դեպի հյուսիս, հոկտեմբերի 20-ին մտնում է Բելյուլթ, ուր նրան միանում է Կիպրոսից ժամանած պահեստի 4-րդ վաշտը: Լեգեոնին են զինվորագրվում նաև Սիրիա տարագրված հայերը, կազմելով

³¹ *Տե՛ս Տիգրան Պոյաբեան, նշվ. աշխ., էջ 103—107:*

³² Սխալվում է ն. էֆենդիեան գրելով, թե «Հայկական լեգեոնը շօտագործվեց պատերազմի ժամանակ»: *Տես Խ. Յ. Эфендиева, նշվ. աշխ., էջ 79:*

³³ *Commandant Benoist d'Azy, op. cit., p. 17.*

³⁴ *Տե՛ս The Lausanne Treaty, Turkey and Armenia, New York, 1926, էջ 141—142:*

առանձին 3-րդ վաշտը³⁵։ Նոր կամավորների հոսքը լեզեոն ընդհատվեց 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Քուրքիայի հետ կնքված զինադադարով։ Նոյեմբերի վերջին հաջ լեզեոնականների մի մասը Բելյուսթից ֆրանսիական նավերով փոխադրվում է Ալեքսանդրետ, իսկ մյուս մասը անգլիական նավերով դեկտեմբերի կեսերին մեկնում է Մերսին։ 1918 թ. դեկտեմբերի 17—19-ին Հայկական լեզեոնի զինվորները ոտք դրեցին իրենց բաղձալի Կիլիկիան³⁶։

Ինչպիսի՞ն էր իրադրությունը Կիլիկիայում։

Հիմնվելով Մուղրոսի պայմանագրի 16-րդ հոդվածի վրա, որի համաձայն թուրքական զորքերը պետք է գուրս բերվեին Կիլիկիայից, անգլիական գլխավոր շտաբը սահմանել էր Կիլիկիայի էվակուացիան հետևյալ ժամկետները.

Գեկտեմբերի 13-ին թուրքական զորքերը պետք է պարպեին Ջեյհունից արևելք ընկած տարածությունը. դեկտեմբերի 17-ին՝ Սեյհունից արևելք և Ադանա—Տարսոն գծից հյուսիս ընկած տարածությունը. դեկտեմբերի 21-ին՝ մինչև Բոզանթի ընկած տարածությունը³⁷։

Թուրքական 2-րդ և 7-րդ բանակների մնացորդները նահանջում էին Ադանայի ուղղությամբ՝ իրենց հետ տանելով ամբողջ զենքն ու ռազմամթերքը, որը Ադանայում նրանք վաճառում էին մահմեդական ազգաբնակչությանը։ Այդպիսով, մոտ 25 հազար հրացան անցնում է Ադանայի և շրջակա գյուղերի մահմեդականների ձեռքը³⁸։ Թուրքական զորքերի նահանջը վերահսկում էր Մերձավոր Արևելքում ֆրանսիական զորքերի հրամանատար գեներալ Համբլենը՝ երեք գումարտակ հայ լեզեոնականների գլուխն անցած։ Հայկական լեզեոնի առաջին գումարտակը, որը, ինչպես ասվեց, ափ էր իջել Ալեքսանդրետ-

տում, գրավում է Իսլահիեն (1 վաշտ), Քոփրակ Կալեն (1 վաշտ) և Դորթ-Յուլը (գումարտակի մնացած մասը)։ Մյուս երկու գումարտակները, որոնք Բելյուսթից ժամանել էին Մերսին, տեղաբաշխվում են Ադանայում (2-րդ գումարտակը, գնդապետ Ռոմիոյի հրամանատարությամբ), Մերսինում (1 վաշտ), Բոզանթիում (1 վաշտ) և Տարսոնում (3-րդ գումարտակի մնացած մասը)³⁹։ Հայկական այս ուժերը, հասկանալի է, խիստ անբավարար էին Կիլիկիայի ռազմական գրավումն իրականացնելու համար, և ֆրանսիական հրամանատարությունը ստիպված է լինում համաձայնվել, որ անգլիական զորքեր ուղարկվեն Կիլիկիա։ Դաշնակից զորքերի ընդհանուր հրամանատար Ալենբերն ցամաքային 19-րդ բրիգադը (հնդկական) գեներալ Լեսլիի հրամանատարությամբ ուղարկում է Կիլիկիա։ 1919 թ. փետրվարի 15-ին Լեսլին ժամանում է Ադանա։ Նրա գլխավորած զորամասի կազմում կային 3 հնդկական զունդ, 1 անգլիական զունդ և հնդկական 6-րդ հեծյալ զունդը գնդացրային մի ջոկատով։ Բացի դրանից, մոտ 6 հազար հնդիկներ, զինված և աշխատանքային գումարտակներում համախմբված, գրավում են Տավրոսի և Ամանոսի թունելները⁴⁰։ Այսպիսով, զինվորական ամբողջ իշխանությունը Կիլիկիայում կենտրոնացվում է անգլիական հրամանատարության ձեռքում, որը շարունակվում է մինչև 1919 թ. նոյեմբերը՝ անգլիական զորքերի փոխարինումը ֆրանսիականով։

Ինչ վերաբերում է վարչական իշխանությանը, ապա այն Մուղրոսի զինադադարից հետո մինչև 1919 թ. փետրվարի 7-ը շարունակում էր մնալ թուրք պաշտոնյաների ձեռքում։ Սրանք իրենց տրամադրության տակ ունեին 3 հազար հոգուց բաղկացած ժանդարմական մի զունդ, կովկասյան ճակատի թուրքական դիվիզիաներից մեկի նախկին հրամանատար գնդապետ Հաշիմ բեյի գլխավորությամբ։ Հիշյալ զունդն ամբողջովին հավաքագրված էր պատերազմին մասնակցած թուրք զին-

³⁵ Մարգիս Պոլոսեան, Թրքահայ սպայի մը օրագիրը, Բ հատոր, էջ 134։

³⁶ Քոստա Լուսինեան (Կամատր) Հայկական լեզեոնի Կիլիկիա մուտքը. Տես Սուրէն Պարթեան, Արարա։ Հայկական լեզեոնը։ Բ տպագրութիւն, Իզմիր, 1919, էջ 108—109։

³⁷ E. Brémond, op. cit., p. 6.

³⁸ R. de Gontaut-Byron, op. cit., p. 215; Paul du Véou, op. cit., p. 64.

³⁹ E. Brémond, op. cit., p. 6—7; Pierre Redan, op. cit., p. 74—75.

⁴⁰ E. Brémond, op. cit., p. 10.

վորներից, որոնց նահանջող օսմանյան բանակները ժանդարմերիա ստեղծելու պատրվակով թողել էին Կիլիկիայում⁴¹:

1919 թ. հունվարի վերջերից, ֆրանսիական և բրիտանական կառավարությունների միջև գոյացած համաձայնությունում, Կիլիկիայի վարչական վերահսկողությունը հանձնվում է ֆրանսիական սպաներին, որոնք, սակայն, ենթարկվում էին անգլիական զորավար Ալենբերին: Հունվարի 23-ին գնդապետ Բրեմոնը ֆրանսիական վեց սպաների ուղեկցությամբ ժամանում է Հայֆա՝ Ալենբերի նստավայրը և վերջինիս կողմից նշանակվում «Հյուսիսային գոտու» (Աղանջի վիլայեթը, բացի Սելեֆքեի կազայից) վարչական վերահսկողության ղեկավար: Հիշյալ գոտուց արևելք ընկած շրջանները՝ Մարաշը, Այնթապը, Ուրֆան, ինչպես և Հալեպը, կազմում էին առանձին մի շրջան և գրվում անգլիական «Հեծյալ անապատային կորպուսի» («Desert Mounted Corps») վարչական վերահսկողության տակ⁴²:

1919 թ. փետրվարի 1-ին գնդապետ Բրեմոնը գալիս է Աղանա և անցնում իր պարտականություններին:

Այդ նույն ժամանակ Սիրիայում և Հայաստանում ֆրանսիական Գերագույն կոմիսար Ժորժ-Պիկոն Սիրիայում ու Միջագետքում գտնվող հայ տարագրյալներին կոչ է անում վերադառնալ Կիլիկիա⁴³: Ավելի քան 150 հազար հայեր⁴⁴ (որոնց զերակշռող մասը 1915-ին Կիլիկիայից բռնազաղթվածներն էին), արձագանքելով այդ կոչին և հավատարմով Բրեմոնի այն հայտարարությանը, թե «Մեր ցանկությունն է, որ հայերը տեր դառնան իրենց երկրին: Մենք պիտի առաջնորդենք զիրենք, մինչև որ անոնք աճին, մեծնան և սկսին ինքզինքնին կառավարելու գործին մեջ հաջողիլ, այն ատեն մնաք բարով պիտի

⁴¹ E. Brémond, op. cit., p. 7; R. de Gontaut-Byron, op. cit., p. 215.

⁴² Pierre Redan, op. cit., p. 76—77; E. Brémond, op. cit., p. 8—9.

⁴³ Michel Paillarès, op. cit., p. 188.

⁴⁴ H. Thorossian, op. cit., p. 153; Jean-Pierre Alem, op. cit., p. 66.

ըսենք և հեռանանք»⁴⁵, 1919 թ. ընթացքում գալիս հաստատվում են իրենց հարազատ վայրերում: Գնդապետ Բրեմոնի սովյալներով 1919 թ. վերջին Կիլիկիա վերագործած հայերը տեղաբաշխված էին հետևյալ վայրերում. Աղանայում՝ 60 հազար, Հաճընում՝ 8 հազար, Հասան-Բեյլիում՝ 1000, Գորթ-Յոլում՝ 12 հազար, Օսմանիեում և շրջակայքում՝ 1000, Միսիսում՝ 1200—1500, Արգոլումում՝ 1000, Նաշարլիում՝ 1000, Ինչիրլիքում՝ 1200, Տարսոնում՝ 3—4 հազար, Մերսինում՝ 2—3 հազար⁴⁶: Բացի դրանից, 50 հազարից ավելի հայեր եկել հաստատվել էին Մարաշում, Զեյթունում, Այնթապում (որը նույնպես մտնում էր գրավված տերիտորիաների մեջ) և շրջակա գյուղերում⁴⁷:

Հայերի վերագառնալուց հետո Կիլիկիայում խիստ լարված իրադրություն ստեղծվեց: Ֆրանսիական վարչական իշխանությունները հայերին Կիլիկիա «հրավիրելուց» հետո լուրջ միջոցներ չէին ձեռնարկում նրանց անվտանգությունն ապահովելու համար, թեև քաջ հայտնի էր, որ «թուրքերը զինված էին, իսկ հայերը՝ ոչ»⁴⁸: Վերն ասվեց, որ նահանջող թուրքական բանակներն Աղանայում և նրա շրջակայքում մահմեդականներին էին փոխանցել 25 հազար հրացան: Բացի դրանից, թուրք ազգաբնակչության ձեռքն էին անցել մեծ քանակությամբ գնդացիներ⁴⁹: 1919 թ. մայիսի 1-ին գնդապետ Բրեմոնի կողմից արձակված զինվորական հրամանը մահմեդա-

⁴⁵ Տե՛ս Կարապետ Իզմիրլեան, Հայ ժողովուրդի քաղաքական ճակատագիրը անցեալին և ներկայիս (քննական տեսություն), Պէլրութ, 1964, էջ 210: Ավելի ուշ՝ 1919 թ. սեպտեմբերին, նման մի սին խոստումով հանդես եկավ զորավար Գուրոն: «Կիլիկիան հայուն դարավոր հայրենիքն է, Կիլիկիան ազատագրվեցավ հայ կամավորներու թափած արյամբ և ուստի Կիլիկիան հայուն պիտի ըլլա»: Տե՛ս Անդրանիկ Կեճեճեան, Սոցիալ-Դեմոկրատ հնչակեան կուսակցությունը և Կիլիկեան ինքնավարութեան արթը, Պէլրութ, 1958, էջ 280:

⁴⁶ E. Brémond, op. cit., p. 11—12.

⁴⁷ Paul du Véou, op. cit., p. 91.

⁴⁸ E. Brémond, op. cit., p. 17; R. de Gontaut-Byron, op. cit., p. 215.

⁴⁹ Տե՛ս «Կիլիկիա», 19 մարտի 1919 թ.:

կան ազգաբնակչության, մասնավորապես թուրքերի կողմից, չէր կատարվում: Ավելին, մահմեդական հոգևորականությունը կոչ էր անում թուրք ազգաբնակչությանը զենքերը չհանձնել, ասելով, որ «ամոթ է իսլամության հնազանդիլ:»⁴⁹ Միայն շնչին քանակությամբ սպառազինություն (որի մեծ մասը սառը զենք էր) է հաջողվում ստանալ Երանցից: Կիլիկիայում Հայ Ազգային պատվիրակության լիազոր ներկայացուցիչ Մ. Տամատյանը 1919 թ. հուլիսի 30-ին Կ. Պոլսի Զավեն պատրիարքին տեղեկացնում էր, որ «թուրքերը իրենց զենքերուն հարյուրին մեկը ոչինչ տոկոսը հանձնած են իշխանություններուն, ամբողջ երկրին մեջ ամենուրեք զենքի-և-նազմամթերքի թաքստոցներ ունին, և այդ զենքերը ի հարկին մեզի դեմ գործածելու, քրիստոնեից ընդհանուր ջարդ կազմակերպելու համար ունին գաղտնի դավադրական կազմակերպություն...»⁵⁰:

Զինահավաքման մասին հրամանն, այդպիսով, կատարվում էր առավելապես քրիստոնյա ազգաբնակչության կողմից: Ստացվում էր նույն պատկերը, ինչ որ սուլթանական բռնատիրության ողջ ժամանակաշրջանում, երբ քրիստոնյա «գյաւ-վուրները» զենք կրելու իրավունք չունեին, իսկ մահմեդականները ոտքից գլուխ զինված էին:

Ահա նման պայմաններում զնդապետ Բրեմոնը 1919 թ. ապրիլի 6-ին հրապարակում է մի կարգադրություն՝ տարագիր հայերի գույքի վերադարձի մասին: Համաձայն այդ հրահանգի, կիլիկիահայերի 1915 թ. բռնագաղթից հետո թուրքական իշխանությունների կողմից բռնագրավված և տեղի թուրք ազգաբնակչությանը բաշխված ամբողջ գույքը, նրանց բոլոր ապրանքները, երկու ամսվա ընթացքում պետք է վերադարձվեին տեղերին: Հայերին պետք է վերադարձվեին նաև նրանց հողամասերը, իսկ այդ հողերը գնած թուրքերին հասանելիք գումարը փոխհատուցելու էր երկրագործական բանկը⁵¹:

49ա ՏԵՍ «Հայ ձայն», 23 հուլիսի 1919 թ.:

50 ՀՄՄԶ ՊԿՊԱ, ֆ. 205, դ. 780, թ. 71:

51 ՏԵՍ «Կիլիկիա», 11 հունիսի 1919 թ.:

Տրանսիական վարչական իշխանությունների արձակած այս հրամանը որքան որ արդարացի, նույնքան էլ անիրականալի էր: Բանը նրանումն է, որ գույքի վերադարձը հայերին կարող էր տեղի ունենալ միայն այն բանից հետո, երբ կառավարությունն ընդունեի կատարվածը՝ հայերի զանգվածային տեղահանությունն ու բարբարոսական ոչնչացումը: Կատարվածը ընդունել նշանակում էր նաև դատապարտել և օրենքից դուրս հայտարարել ձեռնարկներն ցրված, իսկ իրականում լայն գործունեություն ծավալած իթթիհատական կուսակցությունը՝ ջարդերի կազմակերպիչ կուսակցությունը: Սակայն ոչ սուլթանական, ոչ էլ քեմալական կառավարությունը նման քայլերի չէին դիմում և չէին էլ կարող դիմել: Սուլթանական կառավարության ներկայացուցիչները Փարիզի հաշտության վեհաժողովում հանդես գալով իթթիհատական առանձին ղեկավարների քաղաքականության քննադատությամբ, լստ էության չվերհանեցին ու չդատապարտեցին սուլթանական ու երիտթուրքական ազգայնամուլ, ջարդարարական քաղաքականությունը⁵², իսկ հետագա իրադարձությունները, մասնավորապես իթթիհատական նախկին հանցագործների գործունեության խրախուսումը Կիլիկիայում (այդ մասին ստորև) պարզորոշ կերպով դրսևորեց Փարիզում արված նրանց «խոստովանությունների» ողջ փարիսեցիությունը:

Ինչ վերաբերում է քեմալական ղեկավարներին, նրանք ևս իրենց գործունեության առաջին իսկ քայլերով դրսևորեցին իրենց ազգայնամուլ դիրքը: Վերևում ասվեց էրզրումի ու Սրվասի համաժողովներում քեմալականների կողմից որդեգրած ծրագրի մասին: Մուստաֆա Քեմալը Անկարայի երեկիչների հավաքույթում 1919 թվականի դեկտեմբերի 31-ին արտասանած իր ճառում առավել զարգացրեց հիշյալ համաժողովներում ընդունված որոշումները՝ արգարացնելով իր նախորդների ժողովրդասպան քաղաքականությունը. «Այն, ինչ պատահեց մեր երկրում բնակվող ոչ-մահմեդական տարրերի

52 ՏԵՍ Մլոյժ Դձորձձ, Правда о мирных договорах, т. II, էջ 200—204:

հետ, հետևանք էր նրանց կողմից անցկացվող անշատողական քաղաքականության, մի քաղաքականություն, որը հրահրվում էր օտարերկրյա ինտրիգներով, և որն իրենից ներկայացնում էր մեր կողմից նրանց շնորհած արտոնությունների շարաշահում:

Համենայն դեպս, անցանկալի դեպքերը, որոնք տեղի ունեցան Թուրքիայում, ունեն բազմաթիվ պատճառներ, բազմաթիվ ներող հանգամանքներ...

Ես կրկնում եմ, մեր դեմ առաջ քաշված մեղադրանքները անհիմն են»⁵³:

Նույն 1919 թվականին քեմալականները բացորոշ կերպով արտահայտեցին իրենց վերաբերմունքը քաղաքական սնանկություն կրած «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության նկատմամբ, արդարացնելով Թուրքիայի մասնակցությունը առաջին համաշխարհային պատերազմին և դրանից բխած հետևանքները, փորձելով կատարվածի ամբողջ մեղքը բարդել բացառապես իթթիհատական մի քանի պարագլուխների վրա⁵⁴: Եվ պատահական չէր, որ էրզրումի ու Սըվասի համաժողովների մասնակիցների գերակշռող մասը իթթիհատական նախկին ղեկավար գործիչներն էին⁵⁵:

Ինչպե՞ս էին մոտենում այս հարցին անգլիական զինվորական և ֆրանսիական վարչական իշխանությունները:

Կիլիկիայում, ինչպես և նրանց կողմից գրավված «արեվելյան տերիտորիաներում» կարգ ու կանոն, խաղաղություն

և անդորր հաստատելու պատրվակով նրանք խուսափում, իսկ հաճախ էլ մերժում էին ջարդարարների մեղսակցության, նրանց արժանի պատժի ենթարկելու արդարացի պահանջները: «Ամբողջ Կիլիկիո մեջ հայտնի ջարդարարներեն բանտարկվածները (պատժված ոչ ոք կա, կրնամ բսել) մատի վրա կհանվվին, և թե ֆրանսիական, թե անգլիական իշխանությունը գրեթե կշղագրգռվին, երբ հայերու կողմից ջարդարարներու կամ շարագործներու ցանկերը կմատուցվին անոնց պատժումը խնդրելով»⁵⁶:

Նման մոտեցումը, հասկանալի է, չէր կարող չքաջալերել ոճրագործ տարրերին, որոնք պատերազմի ավարտից հետո որոշ ժամանակ իրենց գուսպ էին պահում: «Թուրքերը և քրդերը սմբած էին,— ասվում էր Ամանոսից ուղարկված մի թրդակցություն մեջ,— սակայն երբ կտեսնեն ոճրագործ ու իթթիհատական աղաներու ազատ պատիլը և քաջալերվիլը, համարձակություն կառնեն: Պերեքեթում, էկպեղում, Իսլահիեում, Բախչեում գտնվող 70—80 իթթիհատական ու ազդեցիկ աղաները կգրգռեն ժողովուրդը. «Գլավուրներուն ապրանքները մի տաք, թող գան առնեն, եթե կհամարձակին» կըսեն»⁵⁷:

Կիլիկիայի որոշ վայրերում անգլո-ֆրանսիական համատեղ կառավարման շրջանում, մինչև 1919 թ. հոկտեմբերը, ստեղծվել էին միջնորդ դատարաններ և հետաքննող հանձնաժողովներ, որոնց գործունեությունը, սակայն, չէր վերահսկվում, և հետևանքը, որպես կանոն, բացասաբար էր անդրադառնում տեղի քրիստոնյա ազգաբնակչության, հատկապես հայերի վիճակի վրա:

Այսպես, 1915 թ. Մարաշի հայություն տեղահանության ժամանակ երիտթուրքական իշխանությունների կողմից թույլ տրված մեքենայություններն ու ղեղձումները քննելու նպատակով 1919 թ. մայիսի վերջին Մարաշ է ժամանում մի-

53 М. Кемаль, Путь новой Турции, т. II, Приложения, стр. 300—301.

54 Shtu K. Ataturk, Избранные речи и выступления, էջ 58—61:

55 «Անկարայի կառավարությունն այսօր երիտթուրքական նախկին գործիչների ձեռքում է,— գրում է ֆրանսիական պատմաբան է. Նիկոլը: — Մալթայի բոլոր բանտարկյալները, որոնք մեղադրվում էին պատերազմի տարիներին կատարած հանցագործությունների մեջ, հավաքվել են այնտեղ: Նրանք զբաղեցնում են ամենաբարձր պաշտոնները: Նրանք մինիստրներ են, գորավարներ, պատգամավորներ, բարձրաստիճան պաշտոնյաներ...»: E. Nicol, Les Alliés et la crise orientale, p. 61—62.

56 ՀՍՍՀ ՊԿՊՍ, ֆ. 205, գ. 780, թ. 69—70 (Մ. Տամատյանի նամակը Հավեն պատրիարքին):

57 «Կիլիկիա», 11 հունիսի 1919 թ.:

հանձնախումբ, որի կազմում էին իթթիհատական մոլեռանդ մի գործիչ, իբրև դատախազ, և հույն մի պաշտոնյա՝ իբրև հարցաքննող դատավոր: Քաջալերված տեղի իթթիհատականների կողմից, և նրանց զրդմամբ, հանձնախումբը քննության է առնում ընդամենը մի քանի գործ և չի գտնում մեկին, որը հանցավոր լիներ Մարաշի 50 հազար հայուկյան դեմ գործած ոճիրների, և նրանց ունեցվածքի հափշտակման մեջ⁵⁸:

Նույն հանձնաժողովը երկար քննությունից հետո ազատ է արձակում նաև Քափո անունով քրդական մի բեկի, որը 1915-ին Կյուրիկից տեղահանված 800 հայերի զազանաբար սչնչացրել էր Այրան-Պունար կոչված վայրում՝ նրանց թանկարժեք իրերին, դրամին ու հագուստին տիրանալու համար: Արասնայի Հայ Ազգային միությունը բազմաթիվ հեռագրեր է ուղարկում Կ. Պոլիս ներքին գործերի մինիստրությանը և պատրիարքարանին, բողոքելով հանձնաժողովի ոճրապաշտպան որոշման դեմ, բայց անօգուտ:

Ավելին, թուրքական դատական պաշտոնյաներն իրենք էին խրախուսում թուրք ազգաբնակչությանը՝ ապօրինի ճանապարհով գրավված հայերի սեփականությունը իրենց ձեռքում պահելու, օրինական տերերին ետ չվերադարձնելու խորհուրդներով: Եվ հայերի տներին, հողամասերին ու գույքին տիրացած անձինք չէին թաքցնում այդ բանը, ուղղակի խոստովանում էին, որ «դատարանի անդամներեն Օսման էֆենդին ըսավ՝ ոտքդ տունեն դուրս մի նետեր», որ դարձյալ դատարանի անդամներից, Ահմեդ էֆենդին խորհուրդ էր տվել «թող դատ բանան, ես պետք եղածին կը նայիմ...» և այլն⁵⁹:

Գույքի վերադարձի հարցը ազգամիջյան սուր բախումների առիթ էր տալիս նաև Դորթ-Յոլում, Հասան-Բեյլիում, Հարունիեում և Կիլիկիայի այլ վայրերում⁶⁰: Ուստի իրավացի

չէ Պիեռ Ռեդանը, պնդելով, թե իբր «հաշտարար դատարանները լուծեցին այդ պրոբլեմը և իրենց վճռով բոլոր կողմերին էլ բավարարեցին»⁶¹: Ընդունելի չէ նաև Ն. էֆենդիևայի մոտեցումը: Նա գրում է. «Ճրանսիացիները գիտակցաբար հայերին էին հանձնարարում թուրքական տների կողոպտումը, շարզերի կազմակերպումը և այլն: Այդ բոլորը արված էր մի նպատակով. բորբոքել ազգային թշնամանքը, շեղել թուրք ժողովրդի ուշադրությունը իր երկրի իսկական թշնամիներից՝ ֆրանսիական: Ղավթիչներից և հայերի հանդեպ թուրք ազգաբնակչության մեջ առելություն առաջ բերել»⁶²: Ճրանսիական իշխանությունների վարած քաղաքականությունը, ինչ խոսք, նպատակում էր ազգամիջյան բախումների առաջացմանը և սրմանը: Լինում էին նաև անհարկի բռնությունների դեպքեր վեժմանդրության զգացումով համակված հայերի կողմից, սակայն հեղինակը աչառու մոտեցում է հանդես բերում, ոչ մի խոսք չասելով Կիլիկիայում իթթիհատականների ծավալված հայատյաց ու շարդարարական գործունեության և, հատկապես, քեմալական կանոնավոր զորքերի ու շեթեների կողմից հայ խաղաղ ազգաբնակչության դեմ գործադրված բռնությունների մասին:

Քննենք Կիլիկիայում երիտթուրքերի ծավալված քայքայիչ գործունեությունը քեմալական շարժման սկզբնավորման հետ առնչված:

Ինչպես նշվեց, անզլիական զորքերի կողմից Կիլիկիան գրավվելուց, նաև ֆրանսիական վարչական վերահսկողություն հաստատվելուց հետո սուլթանական պաշտոնյաները շարունակում էին մնալ տեղական իշխանություններում: Ինչպես նկատում է գնդապետ Բրեմոնը, ի տարբերություն Սիրի-

⁶¹ Pierre Redan, op. cit., p. 85.

⁶² Н. З. Эфендиева, *Узл. азл.*, էջ 81: Փաստագրով է նաև Ա. Ժելտյակովի այն պնդումը, թե իբր «գույքի վերադարձը նախկին տերերին (հայերին—Ռ. Ս.) ուղեկցվում էր բուրբի գանգաձայնի սպանություններով»: Տե՛ս «Вестник ЛГУ», № 8, серия истории, языка и литературы, вып. II, 1957, էջ 210:

⁵⁸ «Կիլիկիա», 15 հունիսի 1919 թ.:

⁵⁹ Տե՛ս Ս. Սաղրեան, Կիսադարեան Յուզամատեան (1895—1945), Փարիզ, 1948, էջ 295—296:

⁶⁰ Տե՛ս «Կիլիկիա», 13, 14, 17 հունիսի 1919 թ.

այի, որտեղ օսմանյան նախկին պաշտոնյաները փոխարինվեցին, Կիլիկիայում անմիջական վարչություն ազգայն էլ չհաստատվեց, տեղական իշխանությունը մնաց թուրք նախկին կառավարողների ձեռքում⁶³, որոնց գերակշռող մասը մոլի իթթիհատական գործիչներ էին: Աղանայի ժամանակավոր վալի Նազըմ բեյը և նրա պաշտոնյաները վիլայեթի մեջ մտնող քաղաքներում ու գյուղերում կազմակերպում էին «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեին հարող խմբակներ, իսկ իթթիհատական հայտնի գործիչ գեներալ Նեհաթ փաշան խրախուսում էր մահմեդականներին՝ ստեղծելու քրիստոնյա ազգաբնակչության դեմ ուղղված «Իսլամական միություններ»⁶⁴, որոնք իբր նպատակ ունեին «պաշտպանել» մահմեդականներին: «Այդ պաշտպանության եղանակը, — գրում է Գոթթրոն, — ամփոփվում էր երկու բառում՝ պրովոկացիա և զրպարտություն: Բոլոր շարագործություններում նախապես մեղադրվում էին «հայկական հրոսակները» (հայ լիգեոնականները — Ռ. Ս.), մինչդեռ կեզեոնը այնպիսի պարկեշտ դիրք էր զբաղեցրել, որ Աղանայի նահանգապետը ընդունել էր այդ բանը: Ոչ-զինվորական հայերին վերագրում էին թուրքերի դեմ բռնությունների նախապատրաստություն, մինչդեռ որոշակի էր ճիշտ հակառակը... դյուրին էր առավել նողկալի պատասխանատվությունը բարդել զոհերի վրա»: «Այդ դեպքում, — շարունակում է հեղինակը, — ինչպե՞ս խուսափել արյունալի ընդհարումներից՝ վերադարձող ղեկավար տարագրյալների և զորացրվածների, դասալիքների, ամեն երանգի թափառականների միջև, որոնք գալով պատերազմի, տեղահանման ու ջարդերի հետևանքով ամայացած վայրերը, տեղ էին դառնում հայերի սնեիրին ու նրանց ունեցվածքին»⁶⁵:

Անգլիական գինվորական իշխանությունները 1919 թ. առաջին կեսին որոշ փորձեր արեցին Կիլիկիայում իթթիհատական

⁶³ E. Brémond, op. cit., p. 16.

⁶⁴ Pierre Redan, op. cit., p. 78.

⁶⁵ Gustave Gautherot, La France en Syrie et en Cilicie, p. 182.

տական կուսակցությունը վերակենդանացնելու դեմ, սակայն ապարգյուն: Այսպես, 1919 թ. հունիսի սկզբներին անգլիական զորավար էնդրյուն ժամանելով Մարաշ, իր մոտ հրավիրեց քաղաքի ազգեցիկ իթթիհատականներին և նրանցից պահանջեց լուծարել ենթարկել զաղտնի կազմակերպությունները: Վերջիններս խոստում տվեցին, սակայն զորավարի մեկնելուց հետո նրանք շարունակեցին իրենց հրահրող գործունեությունը, զաղտնի ժողովներ էին գումարում և այլն⁶⁶:

Դրությունը Կիլիկիայում առավել սրվեց 1919 թ. աշնանը, երբ ֆրանսիական ու անգլիական կառավարությունների միջև սեպտեմբերի 15-ին ստորագրված համաձայնագրով⁶⁷ անգլիական զորքերին Կիլիկիայում և «արևելյան տերիտորիաներում» Այնթապում, Ուրֆայում, Բիրեջիկում, փոխարինեցին ֆրանսիական զորքերը: Սրվասում հաստատված ներկայացուցչական կոմիտեի անունից Քեմալը 1919 թ. նոյեմբերի 12-ի հեռագրով բողոք է հայտնում ֆրանսիական զրավման դեմ⁶⁸:

Այդ նույն ժամանակ էլ քեմալականները դիմում են նոանդուն գործողությունների Կիլիկիայում⁶⁹:

Ինչո՞ւ քեմալական ղեկավարությունը, անտեսելով անգլո-հունական վտանգը, «չրջվեց» դեպի Կիլիկիան, որոշեց ազգային պատերազմը սկսել Կիլիկիայի ճակատից:

Պետք է ասել, որ պատմագրիտական գրականության մեջ այս հարցը բավարար մեկնաբանում չի գտել: Գնդապետ Բրեմոնն, օրինակ, 1921 թ. տպագրված իր հուշերում, գրում է, որ

⁶⁶ Տե՛ս «Կիլիկիա», 17 հունիսի 1919 թ.:

⁶⁷ Jean Pichon, op. cit., p. 200.

⁶⁸ „Documents on British Foreign Policy 1919—1939“, First series, vol. IV, p. 538; Lord Kinross, op. cit., p. 203.

⁶⁹ Պիեռ Ռեդանը նշում է, որ ազգայնականների որոշակի ծրագիրը հայտնի էր տակավին 1919 թ. հուլիսին: Այն նախատեսում էր հարձակում Կիլիկիայի վրա երեք ուղղությամբ. Առաջինը՝ Մերսին-Աղանա ճակատում, նպատակ էր հետապնդում կտրել երկաթուղային հաղորդակցությունը այդ երկու քաղաքների միջև: Երկրորդ հարձակումը ընթանալու էր Հաճըն-Սիս գծի վրա Ջիհանի, իսկ այնուհետև Աղանայի ուղղությամբ: Երրորդ հարձակումը պետք է զարգանար Այնթապի ճակատում: Տե՛ս Pierre Redan, նշված աշխ., էջ 95:

այդ քայլի «շարժառիթները ճշգրիտ կերպով տակավին հայտնի չեն»։ Այնուհանդերձ, նա երկու պատճառ է մատնանշում.

1. Այն փաստը, որ թուրք սպանների մեծամասնությունը իր կրթությունը ստացել էր Գերմանիայում և հենց նոր կովել էր գերմանացիների հետ դաշնակցած, նրա մեջ հատուկ ատելություն էր առաջ բերել ֆրանսիացիների նկատմամբ։ Անժընտեխի է, որ նախկինում ֆրանս-թուրքական մերձեցում է եղել, սակայն, միաժամանակ, որոշակի է, որ երեսուն տարվա ընթացքում Թուրքիան գերմանացվել էր, և երեսուն տարվա այդ աշխատանքի հետքը կարելի էր վերացնել միայն տևական ու ինտենսիվ համապատասխան ջանքերի շնորհիվ։

2. Կարիքի ու լքվածության վիճակում գտնվող Կիլիկիայի օկուպացիոն կորպուսը հարձակման համար առավել զայթակրելից թիրախ էր, քան մեծաքանակ ու առատորեն նյութերով մատակարարված Իզմիրի հունական բանակը⁷⁰։

Ֆրանսիական մի այլ զինվորական, Մերձավոր Արևելքում ֆրանսիական զինված ուժերի հրամանատար գեներալ Գուրոն ևս նշում է, որ ազգայնականների նպատակն էր նախ Իզմիրը վերագրավել, ապա նոր Կիլիկիան։ Սակայն Մուստաֆա Քեմալը միայն երկու զորաբանակ ուներ, ինչը անբավարար էր Իզմիրի ճակատում գտնվող 120 հազար հույների դեմ կովելու համար, ուստի նա ֆրանսիացիների կողմը դարձավ⁷¹։

Արգեն հիշատակված Պիեռ Ռեդանը ևս միակ շարժառիթը տեսնում է Կիլիկիայի ճակատի նվազ պաշտպանվածություն մեջ, այն տարբերությամբ, սակայն, որ նրա կարծիքով հաղթանակը Քեմալին հարկավոր էր իր հեղինակությունը բարձրացնելու համար. «Մուստաֆա Քեմալը գտնելով, որ Կիլիկիան անհամեմատ ավելի թույլ է տանկերով ու սավառնակներով, քան հունական գոտին, ձգտում էր ֆրանսիացիների նկատմամբ հաջողության հասնել, որն անհրաժեշտ էր իր հեղինակությունը ուժեղացնելու համար»⁷²։

⁷⁰ E. Brémond, op. cit., p. 37—38.

⁷¹ Տե՛ս «Ճակատամարտ», 15 դեկտեմբերի 1920 թ.։

⁷² Pierre Redan, op. cit., p. 94—95.

Ինչ վերաբերում է ժամանակի թուրքական մամուլին, ապա նա դատապարտում էր Քեմալի այդ քայլը, որակելով այն որպես «դիվանագիտական պարտություն»։ «Պետք է խոստովանենք, — գրում էր «Փեյամի-Սաբահ» թերթում ներքին գործերի նախկին մինիստր Ալի Քեմալ բեյը, — թե դիվանագիտական մեծ սխալ մըն էր միլի բանակին պարագլուխներուն համար, երբ դեռ երեսի վրա կմնային Իզմիրը և այլ խնդիրները, երթալ մինչև Կիլիկիա...»⁷³։

Սովետական հեղինակներից հարցին անգրագարձել է լեռնինգրադցի թուրքագետ Ա. Ժելյայկովը, որի կարծիքով, օտարերկրյա ներխուժողների դեմ առաջին հարվածը Կիլիկիայում հասցնելու Քեմալի որոշումը պայմանավորված էր Մարաշի աշխարհագրական դիրքով, նաև այն բանով, որ քաղաքում հացահատիկի մեծ պաշարներ կային⁷⁴։

Բերված փաստաթղթերից միակ համոզիչը դա ֆրանսիականի համեմատ հունական զորքերի թվական զգալի գերակշռությունն ու զինվածությունն էր։ Բրեմոնի մատնանշած «հատուկ ատելությունը» ֆրանսիացիների նկատմամբ իրականում գոյություն չի ունեցել, ոչ էլ գերմանացիներին հաջողվել էր թուրքերի միջից դուրս մղել ֆրանսասեր ավանդական հակումները։ Ճշմարիտն այն է, որ թուրքերը ֆրանսիացիների նկատմամբ թշնամանք էին տածում այն շափով, ինչ շափով վերջիններս պաշտպանում էին հայերին, իսկ ավելի ճիշտ՝ դատարկ հայտարարություններ անում, թե իբր իրենց ներկայությունը Կիլիկիայում թելադրվում է «հայ խաղաղ ազգաբնակչությունը պաշտպանելու անհրաժեշտությամբ», որ իրենք Կիլիկիա են եկել սոսկ «այդ երկիրը կարգի բերելու և հայերին հանձնելու մտադրությամբ» և այլն⁷⁵։

Փաստական նյութի համակողմանի ուսումնասիրությունը մեզ հանգեցրել է այն հետևություն, որ քեմալականների պայ-

⁷³ Տե՛ս «Ճակատամարտ», 19 մարտի 1920 թ.։

⁷⁴ «Ученые записки ЛГУ», серия вост. наук, вып. 14, стр. 33.

⁷⁵ Տե՛ս E. Nicol, Les Alliés et la Crise Orientale, էջ 33—34։

քարը Կիլիկիայից սկսվեց հետևյալ հիմնադամ: պատճառնե-
րով.

1. Անգլիական զենքով լավ զինված հոնմական բանակի
դեմ այդ շրջանում հանդես գալը կարող էր աղետաբեր հետե-
վանքներ ունենալ քեմալականների համար. հաջողության
հասնելու իրական երաշխիքներ չկային, իսկ պարտության
դեպքում քեմալական շարժումը կարող էր վարկաբեկվել և
կազմալուծվել.

2. Կիլիկիայում անգլիական զորքերին փոխարինած
ֆրանսիական ռազմական ուժերը անհամեմատ ավելի
թույլ էին.

3. Քեմալականներին քաջ հայտնի էին Ֆրանսիայի տի-
րապետող շրջանների թուրքասիրական հակումները, նրանց
առանձնահատուկ շահագրգռվածությունը թուրքական գործե-
րում: Հաջողության դեպքում, որը նրանք միանգամայն հնա-
րավոր էին համարում, կարելի կլիներ համաձայնության գալ
Ֆրանսիայի հետ, մեկուսացնելով, այդպիսով, նրան և առա-
վել խորացնելով անգլո-ֆրանսիական տարածայնություն-
ները⁷⁶.

4. Էրզրումի ու Սըվասի համաժողովներում ընդունված
ազգայնական ծրագիրն իրականացնելու համար անհրաժեշտ
էր ռազմական որևէ հաղթանակով ոգևորել ժողովրդին (ինչ-
պես որ այդ բանը հետագայում արվեց արևելյան ճակատում՝
Հայաստանի դեմ ձեռնարկված քեմալական արշավանքով)⁷⁷.

5. Քեմալական որոշումների հակահայկական ուղղվա-
ծությունը:

⁷⁶ Այս վերջին հանգամանքի վրա, ի միջի այլոց, անգլո-ֆրանսիական
իշխանությունները ուշադրություն են դարձրել: Պիեռ Ռեդանը նշում է, որ
1919 թ. սկզբներին Կիլիկիայում «ֆրանսիացիներն ու անգլիացիները բռնկ
էին կազմել և թուրքերը հաջողության չհասն իրենց սովորական խաղով»
բաժանել մեծ տերությունները»: Pierre Redan, op. cit., p. 83.

⁷⁷ Այդ մասին տե՛ս Ե. Մարգարյան, Ռ. Մանակյան, Հայ ժողովրդի նոր
շրջանի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ, Երևան,
1963, էջ 51:

ինչպես վերևում տեսանք, էրզրումի և Սըվասի համաժո-
ղովներում ընդունված փաստաթղթերի ամենահիմնական կե-
տեքից մեկը հնարավոր բոլոր միջոցներով անկախ Հայաս-
տանի ստեղծումը և, այդպիսով, միասնական մի պետության
մեջ հայ ժողովրդի միավորումը խափանելն էր: Խոսքով հան-
դես գալով բոլոր ազգերի կամավոր ու ազատ ինքնորոշման
օգտին, քեմալականներն իրականում պահանջում էին ինքնո-
րոշում ու անկախ պետական գոյություն բացառապես թուրք
կամ թուրքալեզու ժողովուրդների համար և վճռականորեն
հանդես գալին Օսմանյան կայսրության ճնշված ու կեղեքված
ժողովուրդների՝ արաբների⁷⁸, հույների, քրդերի, հայերի և
մյուսների ինքնորոշման դեմ, ժողովուրդների, որոնք իրենց
պայեանական հողերում բնակվում էին օսմանյան թուրքերի
Անատոլիայում հայտնվելուց շատ դարեր առաջ: Առանձնա-
պես անհաշտ դիրք էին զբաղել քեմալականները հայ ժողո-
վրդի ինքնորոշման հարցում:

Այդ մասին են վկայում նաև նորահայտ փաստերը, որոն-
ցից պարզվում է, որ տակավին էրզրումի ու Սըվասի համա-
ժողովներից առաջ, Անատոլիա գալու առաջին իսկ օրերին,
Քեմալը որոշակիորեն հանդես է եկել իր հակահայկական
ծրագրով: Այսպես, օրինակ, Աթաթյուրքին նվիրված իր ծա-
վալուն աշխատության մեջ լորդ Կինրոսը մատնանշում է, որ
Քեմալը հարձակվում էր մեծ վեզիր Դամադ Ֆերիդ փաշայի
վրա հատկապես այն բանի համար, որ վերջինս համաձայնվել
էր հայկական ինքնավարության սկզբունքի հետ⁷⁹: Եվ Քեմա-
լը, ինչպես հայտնի է, ամեն հնարավոր բան արեց, որպեսզի

⁷⁸ Սխալ է այն կարծիքը, թե իբր քեմալականները հենց սկզբից ճա-
նաչել են արաբների ինքնորոշման իրավունքը: Այդ մասին տե՛ս մեր գրա-
խոսականը Օ. Ի. Գիզինիշվիլու «Պանթուրքիզմը և թուրքալիքի արտաքին
բաղաբանությունը» գրքի մասին. «Լրաբեր հասարակական գիտություն-
ների», 1967, № 7 (290), էջ 117:

⁷⁹ Lord Kinross, op. cit., p. 169. Տե՛ս նաև հիշյալ գրքի մասին մեր
գրախոսականը. «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1968, № 3
(298), էջ 95:

այդ սկզբունքը շփրաովի և բուն հայկական հողերը մնան
թուրքական տիրապետության տակ՝ առանց հայերի:

Թուրքական տիրապետությանից ազատագրվելու պոտեն-
ցիալ վտանգ էր ներկայացնում քեմալականները համար նաև
Կիլիկիան, որտեղ հայերը, ինչպես վերևում ցույց տրվեց, ազ-
գաբնակչության մեկ երրորդն էին կազմում: 1919 թ. աշնանը,
այսինքն այն ժամանակ, երբ քեմալական ղեկավարությունը
որոշում կայացրեց առաջին հարվածն ուղղել Կիլիկիայի դեմ,
Կիլիկիահայերի վերադարձը իրենց հայրենի օջախները դեռ
շարունակվում էր և Քեմալը, բնականաբար, երկյուղ էր կրում,
որ հայերը, առավել մեծ թիվ կազմելով և հիմնավորվելով
երկրում, ավելի եռանդուն կերպով կպայքարեն Հայկական
Կիլիկիայում ինքնավարություն ձեռք բերելու համար:

Այս վերջին պատճառը, պետք է ասել, զգալիորեն արա-
գացրեց ազգայնականների որոշման կենսագործումը: Եվ
հատկանշական է, որ քաջ դիտենալով այն մասին, որ թուրքե-
րը Կիլիկիայում փոքրամասնություն են կազմում, իսկ բոլոր
մահմեդականները, միասին վերցրած, հարաբերական մեծա-
մասնություն, քեմալականները իրենց քաղաքականության
հիմքում դնում են կրոնական սկզբունքը, մահմեդական ազ-
գաբնակչության մեջ հայերի նկատմամբ ատելություն ու թըշ-
նամանք բորբոքելով, «հայերին բացահայտորեն հետապնդե-
լու» կոչելով⁸⁰: 1919 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին Քե-
մալը իսլամի դրոշի տակ միավորվելու մի քանի կոչ է արձա-
կում: Այսպես, սիրիացիներին ուղղված 1919 թ. հոկտեմբերի
9-ի իր կոչում Քեմալը, դիմելով նրանց որպես «կրոնակից», կոչ
էր անում «մի կողմ թողնել բոլոր անհամաձայնությունները և
ամբողջ ուժով հանդես գալ դավաճանական այն խմբերի դեմ,
որոնք ուզում են բաժանել մեր երկիրը»⁸¹:

«Դուք կզղջաք, եթե ինձ չլսեք»⁸², — զգուշացնում էր
Քեմալը:

⁸⁰ Paul du Vèou, op. cit., p. 113.

⁸¹ „Documents on British Foreign Policy 1919—1939“, First series,
vol. IV, p. 178.

⁸² Նույն տեղում:

Մահմեդական մուլեոանդությունը բորբոքելու և այն առա-
ջին հերթին հայերի դեմ ուղղելու նպատակ էին հետապնդում
այն բազմաթիվ թուրքիկներն ու շրջաբերականները, որ տա-
րածում էին Կիլիկիա անցած քեմալական գործիչները:

Ահա դրանցից մեկը.

«Դուք, ո՛վ իսլամ ժողովուրդ, ո՛վ սիրտը այրած թուրք
բաշեր, արցունք թափող թուրք մայրեր. ձեր ազնիվ հոգիներ-
րուն կուղղենք մեր խոսքը:

Թուրքիո օրինական ու ազգային իրավունքները չճանչցող
մեր համառ ու բռնակալ թշնամիները, նորեն թուրքի հավատ-
քին և ուժին հպատակեցնենք:

Ո՛ւր է — թրքական վայրեր անբռնաբարելի պիտի ըլլային.
ո՛ւր է — մեր թրքական նահանգներուն մեջ իշխանությունը
պիտի պահվեր:

Թուրք մտավորականությունը ստիպված եղավ առաջ բե-
րելու հսկա ու հոյակապ ազգային շարժում մը՝ հիմնվեցավ
Անատոլուի և Ռումելիի պաշտպան կուսակցությունը, և այս,
իր առաջին հարվածը Իզմիրի հույներու գլխուն իջեցուցած
պահուն, երկրորդ հարվածը կպատրաստե տալ Անդր-Տավրոսի
հայ ջարդարարներուն, զրգությունը իրենց շիլ հաշիվներ-
րուն հետ միացնելով ամեն օր թուրքը վիրավորողներուն:

Այո, ո՛վ Տավրոսի ետևը ամիսներե ի վեր իրենց հանդիս-
տեն ու երջանկութենեն զրկված ազգակիցներ, քաղաքացիներ,
վստահ եղեք, շատ մոտ ատենեն այդ սև փորձանքները պիտի
մաքրվին, ու լուսինը պիտի փայլի կրկին Տավրոսի փառա-
պանծ հորիզոնին վրա:

Մեր հազարավոր քաղաքացիները նույնիսկ Ադա-
նայի մեջ այս նվիրական հրամանին համար առաջին ազգանը-
շանին կսպասեն, և մյուս կողմն՝ նույն այդ Կիլիկիո հարազատ
զավակներեն կազմված է մարմին մը, որ հաճույքն ու հան-
գիստը ձգած, այս գործին համար կաշխատի: Կամ Արևմուտքը
մեր իրավունքները պիտի ճանչնա, կամ մենք՝ մեր ուժովը
պիտի ճանչցվինք ամբողջ աշխարհեն:

Ով մահմեդական աշխարհ, ով մահմեդական թուրքեր,

արթընցեք դեռ «էզենի» ձայնը կլսեք, չըլլա որ մեր հայրենիքը եկեղեցական զանգակներու աղմուկներով լեցվի»⁸³;

Ինչպէս ասվեց, 1919 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբերին ֆրանսիական զորքերը Կիլիկիայում փոխարինեցին հեռացող անգլիական զորքերին: Հոկտեմբերի 30-ին ֆրանսիական անաջին ջոկատը մտավ Մարաշ⁸⁴, իսկ նոյեմբերի 29-ին Մարաշի սանջաքի ֆրանսիական կառավարիչ նշանակված կապիտան Անդրեն, ժանդարմական մի ջոկատի ուղեկցութեամբ (125 մահմեդական՝ չերքեզներ, թուրքեր, 25 քրիստոնյաներ՝ հայեր, քաղաքացիներ, ասորիներ) դաշխ է Մարաշ⁸⁵: Քաղաքն այդ ժամանակ ուներ 60 հազար ազգաբնակչություն, որից 40 հազարը մահմեդականներ էին, գերազանցապես թուրքեր, իսկ 20 հազարը՝ հայեր⁸⁶:

Դրութունը Մարաշում բավականին լարված էր արդեն: Նոյեմբերի 19-ից, գրում է գնդապետ Բրեմոնը, երբ Քեմալը Ազանայի, Մերսինի, Ջերբել-Բերեքեթի ու Սսի իրավունքների պաշտպանության կոմիտեների անունից բողոք էր հայտնել Այնթապի ու Մարաշի ֆրանսիական զբաղման դեմ, ակներև էր դարձել, որ մենք բախման մեջ ենք անմիջականորեն Մուստաֆա Քեմալի հետ⁸⁷: Ֆրանսիացիների դեմ ապստամբութուն բարձրացնելու նպատակով վերջինս Մարաշի շրջան էր ուղարկել մի խումբ սպաների Քըլըջ Ալիի գլխավորությամբ: Բուն քաղաքում մի քանի ամսից ի վեր պանթուրանական եռանդուն գործունեություն էին ծավալել երիտթուրքական նախկին գործիչները՝ Մարաշի իթթիհատականների պարագլուխ զոկտոր Մուստաֆայի ղեկավարությամբ⁸⁸: Վերջինս չէր

⁸³ *Séu* Անկրամ Թերգեան, նշվ. աշխ., էջ 210—211:

⁸⁴ *Materne Muré*, Le massacre de Marache, p. 5.

⁸⁵ *E. Brémond*, op. cit., p. 32.

⁸⁶ *Paul du Véou*, op. cit., p. 111. Հայկական որոշ աղբյուրների համաձայն, հայերի թիվը Մարաշում 1920 թ. հունվարին՝ մինչև շարժը, հասնում էր 22—23 հազարի: *Séu* Յովսեփ Տեր-Վարդանեան, նշվ. աշխ., էջ 122, ՀՄՄՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 546, թ. 22: Գր. Հ. Գալուսեան, նշվ. աշխ., էջ 818:

⁸⁷ *E. Brémond*, op. cit., p. 37.

⁸⁸ *Pierre Redan*, op. cit., p. 91.

թաքցնում, որ իրենց ընդհատակյա նախապատրաստությունները հավասարապես ուղղված են քաղաքի հայ ազգաբնակչության դեմ: Նա բողոք հայտնեց անգլիական զորքերը ֆրանսիականով փոխարինելու դեմ միայն այն բանի համար, որ այս վերջինների կազմում հայեր կային⁸⁹: Հիշյալ իթթիհատական կոմիտեի կազմի մեջ մտնող Մարաշի երեկիներից Հասան Գատըր-զադե Հաջին, Հոջաբաշ օղլու Օմարը, Խյուզայի Թահսինը, ղեղազորժ Լյութֆին և զոկտոր Մուստաֆան 1919 թ. ղեկոնեմբերին ուղևորվում են էլբիստան, հանդիպումներ ու զրույցներ ունենում այնտեղ գտնվող քեմալական մի քանի ղեկավարների հետ՝ ֆրանսիացիների հանդեպ իրենց բռնելիք դիրքի և ուղղության շուրջ և հարկ եղած հրահանգները ստանալով՝ ետ վերադառնում Մարաշ⁹⁰: Այդ նույն ժամանակ քաղաքում ստեղծվում է «Մարաշի իրավունքների պաշտպանության ընկերությունը», որը ֆրանսիացիների դեմ պայքարի ծրագիր է մշակում. քաղաքը բաժանվում է 10 շրջանի: սրանցից յուրաքանչյուրում ստեղծվում են բաժանմունքներ, որոնց նախագահներից կազմվում է ղեկավար մի մարմին՝ չերքեզ Արսլան բեյի գլխավորությամբ: Հիշյալ ընկերությունը սկզբում է տարածել հակաֆրանսիական ու հակահայկական թուուցիկներ, ինչպես և ձեռագիր թերթ, ամեն մի շրջանում ստեղծում է զինված ջոկատներ (չեթեներ), կապ հաստատում և իր աշխատանքին մասնակից դարձնում թուրքական ժանդարմներին և այլն⁹¹: Քաղաքի ներսում և շրջակա գյուղերում ձեռնարկվող ապստամբական այս միջոցառումները դրսից խրախուսվում ու սգեշնչվում էին քեմալականների և նրանց

⁸⁹ *A. Bağdadlıoğlu*, Uzun Oluk. İstiklâl harbinde Maraş. İstanbul, 1942, s. 33.

⁹⁰ Յովսեփ Տեր-Վարդանեան, Մարաշի շարժը 1920-ին, էջ 93: Մարաշից Ազանա ուղարկված մի թղթակցության մեջ ասվում էր, որ հիշյալ Լյութֆին և նրա եղբայրը, նույնպես մոլի իթթիհատական զոկտոր Մուստըդ էֆենդին «կգործեն մեծ թափով և կսպառնան իսկ էնվերի-Թալաթի անուններով»: *Séu* «Հայ ձայն», 20 հունիսի 1919 թ.

⁹¹ *A. Bağdadlıoğlu*, op. cit., p. 63—69.

Դեկտեմբերի 21-ին «Մարաշի իրավունքների պաշտպանութան ընկերությունը» նամակով դիմում է Մարաշի ֆրանսիական ուժերի հրամանատար գեներալ Քերեթին՝ ֆրանսիական զորքերը քաղաքից անհապաղ դուրս բերելու պահանջով¹⁰⁰; Իսկ դեկտեմբերի 27-ին Մարաշում բռնկվում է հակաֆրանսիական առաջին ապստամբությունը: Քաղաքի թուրք ազգաբնակչության ելույթի համար ազդանշան է ծառայում ազգայնականների կողմից էլբիստանում նախապատրաստված շեթեական մի խմբի մուտքը Մարաշ: Հարյուր հեծյալներից բաղկացած այդ խումբը դեկտեմբերի 27-ին, օրը ցերեկով, խուժում է քաղաք, կրակոցներով ու գոռուն-գոչյունով սուրում դեպի միջնաբերդը և բարձրացնելով այնտեղ թուրքական դրոշակը և կանաչ-կարմիր գույնի կրոնական մի դրոշ, դուրս նետվում քաղաքից՝ մինչ ֆրանսիացիները կկողմնորոշվեին ու կկարողանային որևէ բան ձեռնարկել¹⁰¹: Քաղաքի թուրք բնակիչները՝ չբավորները, արհեստավորները, հիմնականում ստորին խավերը, դուրս են գալիս ցույցի, իրենց զայրույթն ուղղելով ամենից առաջ ֆրանսիական իշխանությունների հետ գործակցող մահմեդական բարձր հոգևորականության ու հարուստ վերնախավի դեմ: Գազազած ամբոխը մորուքից բռնած քարը է տալիս 80-ամյա իմամ Դայը-զադեին¹⁰², ծեծում նրան և գցում ցեխի մեջ: Այնուհետև ամբոխը շարժվում է դեպի քաղաքի ամենաազդեցիկ դեմքի՝ խոշոր ավատատեր-մեծահարուստ Բայազիդ-զադեի տունը և սպառնում հաշվեհարդար տեսնել՝ ֆրանսիացիների հետ հետագա համագործակցության դեպքում¹⁰³:

¹⁰⁰ A. Bagdadlioglu, op. cit., p. 69.

¹⁰¹ E. Brémond, op. cit., 33; Paul du Vêou, op. cit., p. 112. Ըստ Միշել Պայառեսի, այդ խումբը քրդական հեծյալ Ջոկատ էր: Տե՛ս Michel Paillarès, նշվ. աշխ., էջ 110:

¹⁰² Վերջինս 1919 թ. նոյեմբերի 27-ին Մարաշի մեծ մզկիթում կարգացած իր քարոզում մահմեդական ազգաբնակչությանը կոչ էր արել հնազանդվել ֆրանսիական օկուպացիոն զորքերին: Տե՛ս Paul du Vêou, նշվ. աշխ., էջ 112:

¹⁰³ E. Brémond, op. cit., p. 33; Pierre Redan, op. cit., p. 92.

Պետք է ասել, որ ֆրանսիական օկուպացիոն իշխանությունները սերտ կապեր էին հաստատել և փորձում էին հենվել քաղաքի մահմեդական բարձր հոգևորականության, հարուստ վերնախավի, քրդական առանձին շեյխերի վրա, որոնց մի զգալի մասը 1915 թ. հայերի բռնազաղթի ժամանակ նրանց թալանի ու կողոպուտի շնորհիվ հարստություն դիզածներն էին: Սրանք երկյուղ էին կրում, որ կարող են կորցնել իրենց հարստությունը, ուստի մի կողմից բորբոքում էին ազգամիջյան ատելությունը, թուրքերին գրգռում հայերի դեմ՝ այդ եղանակով «վտանգն» իրենցից հեռացնելով, մյուս կողմից՝ առերես պաշտպանում ու համագործակցում ֆրանսիական զինվորական ու վարչական իշխանությունների հետ՝ վերջիններիս աջակցությունը ստանալու համար:

Գնահատելով 1919 թ. դեկտեմբերի 27-ի ելույթը, հարկ է նշել, որ այն ամենից առաջ և հիմնականում ուղղված էր ֆրանսիական իշխանությունների հետ համագործակցող մահմեդական վերնախավի դեմ, և ոչ թե քաղաքի բոլոր շահագործողների դեմ ընդհանրապես: Որոշ հետազոտողներ, առանց բավարար հիմնավորման, փորձում են այդ շարժմանը սոցիալական ուժեղ երանգ տալ, հիմնվելով այն փաստի վրա, որ նրա մասնակիցները մեծ մասամբ քաղաքի ստորին խավերի ներկայացուցիչներն էին: Արդեն հիշատակված Ա. Գ. Ժելտյակովն, օրինակ, որպես ապացույց բնորոշում է այն հանգամանակովն, որ «Մարաշն անկախության պատերազմում» գրքի հեղինակ Ա. Բադդադլյոզուն նույնիսկ չի հիշատակում դեկտեմբերի 27-ի ապստամբության մասին, «մինչդեռ ֆրանսիական բոլոր հեղինակները, այդ թվում և ինտերվենցիայի մասնակիցները, գրում են այդ մասին»¹⁰⁴: Ֆրանսիական հեղինակները, իսկապես, նշում են, որ դեկտեմբերի 27-ի ելույթը դա «ստոր պլեբսի շարժումն էր, որը հեղեղից երևելիներին և կրոնի սպասարկուներին»¹⁰⁵, սակայն նրանք չեն թաքցնում, որ ամ-

¹⁰⁴ «Ученые записки ИГУ», серия вост. наук, вып. 14, стр. 36.

¹⁰⁵ Pierre Redan, op. cit., p. 92—93; E. Brémond, op. cit., p. 33—34.

բոխը քաղաքի երեւելիների, հարուստ վերնախավի դեմ հանդես եկավ հենց այն պատճառով, որ նրանք համագործակցում էին ֆրանսիացիների հետ, նաև ընդգծում են, որ «Ճնշումը դրսից էր», քեմալականների շանքերի շնորհիվ էր առաջ եկել «Միայն հասարակ ժողովուրդը իրական աշակցութուն ցույց տվեց, — գրում է Բրեմոնը: — Մինչդեռ միջին խավերը անվճռական դիրք էին բռնել, իսկ բարձր ղեկավարները անցել էին մեր կողմը: Թուրք պաշտոնյաներն էլ Կ. Պոլսի հրահանգներին էին սպասում՝ կողմնորոշվելու համար, և միայն նրանցից մի քանիսը բացահայտ համակրանք էին տածում հանդեպ քեմալականները»¹⁰⁶:

Չնայած այն բանին, որ ղեկոտեմբերի 27-ի շարժումը աշանմիջական, անաղղակի հակաֆրանսիական ուղղվածություն ունեն (այսինքն ուղղված էր ֆրանսիական իշխանությունների հետ առժամանակ համագործակցող մահմեդական վերնախավի և այդ իշխանությունների հովանավորությունն ու պաշտպանությունը ապավինած հայերի դեմ), Մարաշի ֆրանսիական վարչական ու ղինվորական ղեկավարները լուրջ չմոտեցան խնդրին և անկարող գտնվեցին արագ ու ճիշտ կողմնորոշվելու: Քաղաքի ֆրանսիական կառավարիչ կապիտան Անդրեն, ղեպքերից անմիջապես հետո հեռախոսով կապվելով Ալնթապի ֆրանսիական ուժերի հրամանատար գնդապետ Ֆլի Սենտ-Մարիի հետ, հավաստիացնում էր նրան, որ ոչ մի վտանգավոր բան չի եղել. «Դա սոսկ մի տաղանապ էր, որովհետև երեւելիները տակավին թեքվում են մեր կողմը, իսկ մյուս թեսարիֆը տատանվում է: Տվեք ինձ երեք հարյուր հոգի և ես կարգ ու կանոն կհաստատեմ»¹⁰⁷: Գնդապետն էլ իր հերթին բարեհոգություն հանդես բերելով, հրավիրում է Անդրենին Ալնթապ հարցը տեղում քննելու համար՝ ռազմական արագ օգնություն ուղարկելու փոխարեն:

Դեկտեմբերի 30-ին կապիտան Անդրեն գալիս է Ալնթապ և հանդիպում գնդապետ Սենտ-Մարիին, որը, սակայն, գրտ-

նում է, որ ինքն ի վիճակի չէ վճռելու հարցը, և ուղարկում է Անդրենին Ադանա վերին հրամանատարության մոտ¹⁰⁸: Ֆրանսիական պատմաբան Պոլ դյու Վեոն իրավացիորեն դատապարտում է գնդապետ Սենտ-Մարիի բռնած դիրքը. «Այն ժամանակ երբ Մուստաֆա Քեմալը իր գլխավոր շտաբը տեղափոխել էր Անդրա, հայերին հետապնդելու բացահայտ կոչարձակել, իր հեծյալներով հեղեղել շրջանը, սպառնալիքի տակ դրել Հարունիեի որբանոցը, երեք հարյուր չեթեներով Պաղարջը կտրել Ալնթապ տանող նոր ճանապարհը, Ֆլի Սենտ-Մարին չհասկացավ, որ նման շարժման ետևն պահին անհրաժեշտ էր ամեն գնով կարգ ու կանոն պահպանել Մարաշում, որի կառավարիչը գեթ մի պահ շպետք է հեռանար քաղաքից»¹⁰⁹:

Նոր տարվա առաջին օրերից դրությունը Մարաշում առավել լարված դարձավ: Կապիտան Անդրեն այլևս չվերադարձավ քաղաք: Նրա փոխարեն նոր կառավարիչ նշանակվեց հազարապետ (մայոր) Մորբիոն, իսկ Մարաշի ֆրանսիական ուժերի հրամանատար՝ հազարապետ Ռոզ դեզ Օրդոնը, որի զորամասը, քաղկացած մի գումարտակից, մի մարտկոցից, կես էսկադրոն հրաձիգներից, ընդամենը 2000 հոգի, վերին հրամանատարությունը ի վերջո ստիպված է լինում ուղարկել Մարաշ՝ քաղաքում առկա զորքերն ուժեղացնելու համար¹¹⁰: 1920 թ. հունվարի կեսերին Մարաշի ֆրանսիական կայազորը հաշվում էր մոտ 3000 զինվոր՝ 456-րդ դիվիզիայի կեսը¹¹¹: Զորավար Քերեթը, որն այդ ժամանակ քաղաքում էր գտնվում, բարձր հրամանատարության կարգադրությամբ իր վրա է վերցրնում ֆրանսիական զորքերի ընդհանուր ղեկավարությունը:

¹⁰⁸ E. Brémond, op. cit., p. 33.

¹⁰⁹ Paul du Vèou, op. cit., p. 113.

¹¹⁰ E. Brémond, op. cit., p. 39.

¹¹¹ ՀՄՄՂ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 546, թ. 38: Ն. էֆենդիևան, վատահելով Ա. Բաղդադը լուրի բերած տվյալներին, գրում է, թե իբր «ֆրանսիական բանակը Մարաշում հաշվում էր 40 հազարից ավելի մարդ»: Տե՛ս Н. З. Эфендиева, նշվ. աշխ., էջ 111:

¹⁰⁶ E. Brémond, op. cit., p. 34.

¹⁰⁷ Paul du Vèou, op. cit., p. 112.

Սակայն կապը բարձր հրամանատարութեան հետ շատ թույլ էր, գրեթե խզված: Քաղաքի կայազորը շուններ ոչ մի անթեղ հեռախոս՝ բոլոր ապարատները Բեյրութում էին մնացել, շուններ ոչ մի սավառնակ: Քերեթի դիվիզիայի ամբողջ էսկադրիլիան նույնպես Բեյրութում էր: «Նույնիսկ փոստատար աղաւնիներ չկային, — գրում է դոու Վեոն: — Մարաշը վերստին կտրված էր Ադանայից. ֆրանսիական դիվիզիայի կեսը անդամալուծված էր, կույր ու համր»¹¹²:

Բացի ֆրանսիական այս ուժերից, մինչև 1920 թ. հունվարի 21-ի թուրքական հարձակումը Մարաշում կային մոտ 600 հայ կամավորներ, որոնց ներկայությունը քաղաքում առանձնապես դուր չէր գալիս հայերի ջարդը ծրագրած թուրք ազգայնամոլ գործիչներին: Սրանք կեղծ լուրեր էին տարածում, թե իբր հայ կամավորներն ու լեգեոնականներն են լարված իրադրություն ստեղծում քաղաքում, սպառնալիք ներկայացնում մահմեդական ազգաբնակչության համար և այլն: Այդ բանասարկությունները տարածելով, ինչպես ստորե կտեսնենք, ազգայնականները նպատակ էին հետապնդում ֆրանսիական հրամանատարությանը գրգել հայ կամավորներին դուրս հանել Մարաշից՝ քաղաքի խաղաղ հայ ազգաբնակչությանը անպաշտպան թողնելու համար:

Բոլոր անաշառ հետազոտողները, սակայն, ժամանակին հերքել են հակահայկական թշնամանք բորբոքող այդ հերյուրանքները: «Եթե լեգեոնականները Կիլիկիա գալու պահին՝ ռեպրեսիաների են դիմել Ադանայում, Բողանթիում և երկաթուղու երկայնքի վրա, ապա նրանք իրենց հիանալի պահեցին Մարաշում և Այնթապում»¹¹³, — գրում է Պիեռ Ռեդանը:

Մի այլ վկայություն. «Մերձավոր Արևելքի իրադարձությունների շուրջ տարածված առասպելներից է այն, — գրում է գնդապետ Բրեմոնը, — թե իբր քեմալական ապստամբության պատճառը հայ լեգեոնականների օգտագործումն էր:

Պետք է ասել ճշմարտությունը. Հայկական լեգեոնը, խիստ նվազած, հաշվում էր այն ժամանակ 2 փոքր դումարտակ, ընդամենը 400—500 հոգի, և նա զորասյունների մեջ կազմում էր աննշան մի մասնիկ: Եվ ո՛չ Այնթապում, ո՛չ էլ Մարաշում լեգեոնը դժգոհության առիթ չտվեց: Ֆրանսիական հրամանատարությունը նույնիսկ նրան շնորհակալություն հայտնեց այդ լավ վարքագծի համար»¹¹⁴: Նույն բանն են նշում Մատերն Մյուրեն¹¹⁵ և ուրիշները:

Հայ լեգեոնականների դեմ ուղղված բանասարկությունների հեղինակները, սակայն, կարողացան իրականացնել իրենց բաղձանքը՝ վտարել նրանց Մարաշից, հայերի համար օրհասական պահին: 1920 թ. հունվարի 18-ին Մորբիոյին այցելած քաղաքի թուրք պաշտոնյաները ֆրանսիական կառավարչին մի վերջնագիր են ներկայացնում, պահանջելով. 1. Դադարեցնել միջամտությունը բոլոր հանրային գործերին, 2. Մարաշից հեռացնել հայ կամավորներին¹¹⁶: Վերջինս հանդես է բերում երկշտություն ու անվճռականություն՝ առավել համարձակություն հաղորդելով թուրքերին: Նա ինքը այցելում է փոխ-կառավարիչ Ջիվդեթ բեյին, որի մոտ հավաքվել էին Մարաշի 15 թուրք երեկիները և սկսում նրանց բացատրել «քաղաքում ստեղծված տագնապալից վիճակը»՝ ապարդյուն փորձեր անելով մերձեցման ու համաձայնության եզրեր գտնել նրանց հետ: Ջիվդեթ բեյը նրան ուղղակի պատասխանում է. «Անհրանարին է, որ օկուպացիան շարունակվի»¹¹⁷: Չանալով մասնակի բավարարություն տալ թուրքական վերջնագրին, ֆրանսիական կառավարիչը հունվարի 19-ին 500 հայ լեգեոնականների դուրս է հանում քաղաքից՝ նրանց ուղարկելով Իսլահիե՝ պարեն ու ռազմամթերք բերելու: Ճանապարհին նրանք ընկնում են թուրքերի կողմից պատրաստված ծուղակը և ստիպված լինում 8—9 օր անընդհատ պաշտպանական կռիվներ

¹¹⁴ E. Brémond, op. cit., p. 28.

¹¹⁵ Materne Muré, op. cit., p. 6.

¹¹⁶ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 546, Թ. 37*.

¹¹⁷ Նույն տեղում, Թ. 37—38:

¹¹² Paul du Vèou, op. cit., p. 126.

¹¹³ Pierre Redan, op. cit., p. 36.

մղել իրենց վրա հարձակված թուրքական շեթենների դեմ: Հայ կամավորները Մարաշ են վերադառնում հունվարի 28—29-ին՝ ճանապարհին թողնելով 100-ից ավելի զոհեր¹¹⁸:

Հայ լեգեոնականներին Մարաշից հեռացնելու հետ մեկտեղ թուրք ազգայնամուլները՝ այդ նույն օրերին «բարեկամության» ու «համագործակցության» առաջարկներ են անում քաղաքի հայ ազգաբնակչությանը, հայտարարելով, թե իրենց թշնամությունը Ֆրանսիացիների դեմ է միայն: Հայերին նույնիսկ զգալի գումարներ են առաջարկվում, «որպես վարձ թուրքերին աջակցելու համար»^{119, 120}:

Կարո՞ղ էին հայերը վստահել թուրքական այդ «հավաստիացումներին» ու խոստումներին, երբ հենց այդ նույն ժամանակ իրենց հայրենակիցների արյունն էր թափվում Մարաշի շրջակայքում, երբ իրենք ամեն ժամ հաշվեհարդարի սպառնալիքներ էին լսում: Իհարկե, ո՛չ: Եվ այնուհանդերձ Մարաշի հայ երեկիներին ու Ազգային Միության կազմում գտնվեցին մարդիկ, ովքեր քաղաքի հայ ազգաբնակչությանը փորձեցին ապակողմնորոշել ու զգոնությունից զրկել՝ «մեծահոգություն» ու «խոհեմություն» քարոզելով այն պահին, երբ հույժ կարևորը դինված ինքնապաշտպանության նախապատրաստվելն էր: Այդ տեսակետից խիստ բնորոշ է Մարաշի Ազգային Միության հունվարի 18-ի շրջաբերականը:

Ահա այն.

«Հայրենակիցներ!

... Բաց խոսինք. թրքերուն դեմ անօգուտ ու անտեղի ցույցեր կրնան մինչև իսկ մեր դատը ձախողել...

Խոստովանինք, որ թուրքերը մեզի այնչափ շարիք հասցուցին, որ մոռնալ կարելի չէ, բայց իբրև ճշմարիտ քրիստոնյաներ, իբրև խոհեմ ու խելացի մարդիկ, պետք է ներենք անոնց ու կամաց-կամաց, քայլ առ քայլ ձգտենք միակ նպատակի մը, այն է՝ ջանալ վերահաստատելու մեր հին հարաբե-

118 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 546, թ. 38:

119-120 նույն տեղում, թ. 36:

րությունները թուրքերուն հետ, որովհետև աշխարհի իրադարձությունները ինչ ձև ալ որ առնեն, մենք ստիպված ենք թուրքերու հետ և թուրքերն ալ ստիպված են մեզի հետ ապրելու(!?—Ռ. Ս.): Ճակատագրական է այս: Իրավ է, մենք ալ իրավունք ունինք, որ թուրքերն ալ այս ճշմարտությունը հասկնան ու իրենք ալ մեզի պես խորհին, ինչ որ զժբախտաբար ներկայիս դեռ չենք տեսներ, սակայն վստահ ենք, որ պիտի գա ժամանակ մը, որ անո՞՞ք ալ այս ճշմարտությանը վերահասու ըլլալով, իրենց անհաշտ ֆաղափականությունը, թշնամական վերաբերմունքը փոխեն ու ճշմարիտ ֆաղափացիական հարաբերությանց սկսին:

Մենք, իբրև ուղիղ քրիստոնյաներ, իբրև մարդիկ, որ ավելի շիտակ ու շուտ կըմբռնեն հառաջադիմության ու քաղաքակրթության պահանջները, պարտավոր ենք փոխանակ շատ հեռու ապագաներու հառաջ բերելիք ազդեցությանց սպասելու, ընդառաջ երթալ անոնց և այժմեն իրագործելու ջանալ այն, ինչ որ պիտ ընեն ապագան:

Հետևաբար ստիպողաբար կպահանջենք ու կխնդրենք.

1. Չանալ առևտրական ու գործնական հին հարաբերությունները վերամշակել թուրքերու հետ, պարկեշտության շրջանակի մեջ իրենց շահերը ապահովելով:

2. Ֆրանսիական ուժերու ժամանման առթիվ սուր, անտեղի ցույցերի զգուշանալ:

3. Արգելել օղիի, գինիի գործածությունը և այլն»¹²¹ (ընդգծումներն իմն են— Ռ. Ս.):

Մարաշի հայ ազգաբնակչությանն ուղղված այս կոչը, ինչպես տեսնում ենք, հեռու էր դեպքերի իրական վիճակը գնահատելուց, այն բուրբուլին չէր արտահայտում ժամանակի պահանջները, որովհետև ինչ որ առաջարկվում էր, այլևս անհնարին էր ու անիրականալի ստեղծված իրագրության պայմաններում¹²²:

121 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 546, թ. 52—53:

122 Մեր այս գնահատականին չի հակասում այն փաստը, որ Ազգային Միությունը (բոտ նրա անգամներից մեկի՝ Հարություն Տեր-Ղազար-

Ահա այսպիսին էր իրադրությունը Մարաշում, երբ 1920 թ. հունվարի 21-ին բռնկվեց վաղուց նախապատրաստվող հակաֆրանսիական ապստամբությունը, որը տևեց մինչև փետրվարի 11-ը՝ ֆրանսիական զորքերի անփառունակ նահանջը Մարաշից:

1920 թ. Մարաշի դեպքերի մասին շատ է գրվել ժամանակի թուրքական, ֆրանսիական ու հայկական մամուլում. իրենց հուշերն են հրատարակել նաև այդ դեպքերի թուրք, ֆրանսիացի և հայ մասնակիցներն ու անմիջական ականատեսները: Անշուշտ բոլոր գործերը չէ, որ կարող են ճիշտ պատկերացում տալ կատարվածի մասին, մի շարք ականատեսների հուշեր տառապում են կանխակալ մոտեցումով, շահագանցված գնահատականներով, դեպքերի ոչ-անաչառ շարդարանքով, կարեոր փաստերի միտումնավոր շրջանցումով և այլն: Նման հուշերից է վերը հիշատակված թուրք հեղինակ Ադիլ Բաղդադլըօղլուի «Մարաշը անկախության պատերազմում» գիրքը, որտեղ ամբողջովին բացակայում է դիտական անաչառությունը, բերված փաստերի գերակշռող մասը չի արտահայտում իրական պատկերը, իսկ քաղաքի խաղաղ հայ ազգաբնակչության նկատմամբ 20 օրում գործադրված բարբարոսական արարքների մասին հեղինակը ընդհանրապես ոչ մի խոսք չի ասում:

1920 թ. հունվարի 21-ից մինչև փետրվարի 11-ը Մարաշում տեղի ունեցած անցքերի առավել ստույգ, հավաստի և անկողմնակալ նկարագրությունը տրվում է դեպքերի անմիջական ականատեսների՝ Մարաշի ֆրանցիսկյան վանքի վանահայր Մատերն Մյուրեի «Մարաշի ջարդը 1920 թ. փետրվարին» գրքույկում և Մարաշի ամերիկյան հիվանդանոցի

յանի պատմածի) դիմել էր հազարապետ Ռոզ դեղ Օրդոնին՝ հայերին «գոնեն 1000 կամ 500 զենքեր տալու» խնդրանքով, սակայն վերջինս վստահեցրել էր, թե «թուրքերու կողմն հարձակում կարելի չէ և թե ինքը կրնա երկու ժամեն խորտակել ամեն հարձակում»: Տե՛ս Գր. Հ. Գալուսեան, նշվ. աշխ., էջ 813:

բժշկապետուհի Մեյբլ Իվլին էլիոտի «Վերստին սկսելով Արարատից» խորագիրը կրող գրքում, որտեղ դետեղված է Մարաշի իրադարձությունները օրը-օրի գրանցված հեղինակի օրագիրը: Ուստի մենք դեպքերի շարդարանքը հիմնականում տալիս ենք նշված զույգ օտար ականատեսների պատմածների հիման վրա¹²³:

Ապստամբությունը, ինչպես ասվեց, սկսվեց 1920 թ. հունվարի 21-ին: Այդ օրը, կեսօրին մոտ, գեներալ Քերեթը իր մոտ է կանչում քաղաքի մի շարք թուրք երեւելիների ու պաշտոնյաների և պահանջում նրանցից դադարեցնել խոտվուխյան նախապատրաստումը: Խուսանավող պատասխան ստանալով, նա հրամայում է բանտարկել և որպես պատանդ պահել ներկայացած պաշտոնյաների մեծ մասին, իսկ երկուսին՝ մյուսթեսարիֆի տեղակալ Զեվդեթ բեյին և ոստիկանական կոմիսարին թույլ է տալիս գնալ «ժողովրդին համոզել»:

Այս վերջինների հեռանալուց շատ շանցած կոմիսարը, որպես ազդանշան, ատրճանակից 5 կրակոց է արձակում, ազդարարելով ապստամբության սկիզբը: Նախապես զինված թուրք ազգաբնակչությունը մի ակընթարթում լցվում է փողոցները և սկսում գնդակոծել ֆրանսիական շրջող պահակախումբը (վեց հոգի ընկնում են հենց թուրք ոստիկանների գնդակներից), ինչպես նաև կրակ բաց անում հայկական թաղամասերի վրա¹²⁴:

Հայերը թրքախառը թաղամասերից քաշվում են զուտ հայկական թաղամասերը, պատսպարվում եկեղեցիներում, դպրոցներում և օտար հաստատությունների շենքերում, որոնք սակայն անմիջապես շրջապատվում են թուրքերի կողմից: «Ֆրանսիացիների տեղաբաշխման կետերը և քրիստոնեական թաղամասերը շրջապատելու պլանը այնքան լավ էր մշակվել

¹²³ Հայկական ազբյուրներից մանրամասն տե՛ս Գր. Հ. Գալուսեան, նշվ. աշխ., էջ 785—826, Յովսէփ Տէր-Վարդանեան, նշվ. աշխ., էջ 96—119, Մարաշի հերոսամարտը. «Արևիկան մամուլ», 2 մարտի 1920 թ.:

¹²⁴ *Materne Muré*, op. cit., p. 8.

և իրականացվել թուրքերի կողմից, — գրում է Մատերն Մյուրեն, — որ ամեն մի կապ անհնարին էր դարձել ոչ միայն իրարից հեռու, այլև իրար հարևան կետերի միջև»¹²⁵;

Ենթադրելով, որ ինչպես ֆրանսիացիների, այնպես էլ հայերի կողմից ցույց տրված ամեն մի դիմադրություն հաջողություն չի ունենա, թուրքերը հաջորդ օրը՝ հունվարի 22-ին շորս կետից բաղկացած մի վերջնագիր են ներկայացնում ֆրանսիական հրամանատարությանը, պահանջելով իրենց հանձնել ամբողջ ռազմամթերքը, բոլոր զենքերն ու փոխադրական միջոցները, ֆրանսիացի զինվորներին՝ անձնատուր լինել խոստանալով միաժամպնակ սպայական կազմին թույլ տալ ազատ հեռանալու քաղաքից¹²⁶։

Վերջնագիրը, բնականաբար, մերժվում է ֆրանսիացիների կողմից, և կոիվը շարունակվում է մինչև փետրվարի 11-ը, 21 օր անընդհատ։ «Դրանք դժողքի, ոչնչացման, ջարդի օրեր էին, — գրում է ականատեսը։ Օրեր, որոնք մարդու խելագար կդարձնեին, եթե դեպքերի տեսարաններն անցնեին նրա աչքի առջևով»¹²⁷։

Թուրքական վայրագությունները նոր թափ ստացան հունվարի 23-ից, երբ Մարաշի շրջակա գյուղերի զինված շեթեները և քեմալական կանոնավոր զորաշոկատները Քըլըջ Ալիի ընդհանուր հրամանատարությամբ խուժեցին քաղաք։ Հաջորդ օրը՝ հունվարի 24-ին, թուրքերը շորս կողմից կրակի են տալիս հայկական թաղամասերը, ստիպելով բնակիչներին գուրս գալ իրենց ապաստարաններից։ Նշված պահից սկսած մինչև սարսափելի այդ օրերի վերջը հրդեհները շարունակվում էին գիշեր-ցերեկ։ «Այլովոդ տների մեծ մասը քրիստոնյաների տներն էին»¹²⁸, — վկայում է Մյուրեն։ «Ահավոր մի տեսարան՝ դժբախտ մարդիկ, կրակով օղակված, խելագարի պես վա-

զում էին կտուրների վրայով, մինչև որ տները կփլվեին և իրենք կանհայտանային բոցերի ու ծխի անդունդում»¹²⁹։ «Սակայն բոլոր այդ տեսարաններից ամենազարհուրելին, — շարունակում է ականատեսը, — դա հայկական Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու հրկիզումն էր։ Այդ եկեղեցին գտնվում էր բլրի վրա, մեր վանքից շատ փոքր հեռավորության վրա։ Այնտեղ պատասպարվել էին 50 ֆրանսիացի և հայ զինվորներ և մոտ 2000 փախստականներ։ Եկեղեցու և նրանում ապաստան գտած մարդկանց լրիվ ոչնչացումը թուրք ապստամբներից ութ օրվա հոգնեցուցիչ աշխատանք պահանջեց, և ես վանքի պատուհանից հեռագիտակով դիտում էի իմ աչքերի առջև ծավալվող ողբերգությունը»¹³⁰։

Ի վերջո գնդանաբարո ամբոխը եկեղեցու տանիքը ողողում է նավթով և հրդեհում։ «Նավթը այն աստիճան թափանցել էր տանիքի հողի մեջ, — գրում է Մյուրեն, — որ բոցավառվելով, այրեց տանիքի գերանները և այդ պահից փրկության ամեն մի հույս կորսված էր այլևս... Այն քրիստոնյաները, ովքեր նետվում էին եկեղեցուց դուրս, մորթոտվում էին թուրքերի կողմից, իսկ ներսում մնացողները՝ զոհվում կրակի բոցերում... 50 զինվորից և 2000 քրիստոնյաներից գրեթե ոչ մեկը չփրկվեց...»։

«Նկարագրել այն, ինչ բաժին ընկավ քրիստոնյա բնակչությանը... տանջալից մի խնդիր է. դա մի երկար մարտիրոսություն պատմությունն է»¹³¹, — եզրափակում է ականատեսը։

Մարաշի խաղաղ հայ ազգաբնակչության դեմ գործազրկված անմարդկային, բարբարոսական արարքների մասին է պատմում նաև մյուս օտար ականատեսը՝ Մեյբլ Էլիոտը¹³²։

¹²⁵ *Materne Muré*, op. cit., p. 8.

¹²⁶ Նույն տեղում, էջ 9։

¹²⁷ Նույն տեղում։

¹²⁸ Նույն տեղում, էջ 10։

¹²⁹ *Materne Muré*, op. cit., p. 11.

¹³⁰ Նույն տեղում։

¹³¹ Նույն տեղում, էջ 12։ Տես նաև *Michel Paillarés*, նշվ. աշխ., էջ 112։

¹³² *Sheila Mabel Evelyn Elliott*, նշվ. աշխ., էջ 99—103։

վերջինս նկատում է, որ թուրքերը առանձնահատուկ դաժանություն էին հանդես բերում արու սեռի նկատմամբ, անխնայ կոտորելով բոլորին:

«Երբեմն ես մեղադրում էի հայ տղամարդկանց այն բանի համար, որ նրանք առանձին դեպքերում լքում էին կանանց ու երեխաներին՝ փորձելով փրկել իրենց կյանքը, — գրում է ամերիկուհի ականատեսը: Այժմ տեսնում եմ, որ ես սխալվել եմ. ցեղը պահպանելու բնազդն է, պարզապես, նրանց ստիպում այդպես վարվել, որովհետև թուրքերը ձգտում են ամենից առաջ տղամարդկանց ու արու մանուկներին ոչնչացնել, իսկ կանանց երբեմն թողնում են, որ ազատվեն, քանի որ նրանց զավակները, միևնույն է, թուրք պիտի դառնան: Ուստի հայ կնոջ առաջին պարտքը տղամարդկանց ու արու զավակներին փրկելն է...»¹³³:

Պետք է նշել, որ շնայած Մարաշի հայ ազգաբնակչությունը, ֆրանսիական զենքին ու հավաստիացումներին ապավինելով, միջոցներ չէր նախատեսել ինքնապաշտպանության համար, այնուհանդերձ, կանգնելով իսպառ ոչնչանալու վտանգի առջև, կարողացավ համախմբվել և հայ կամավորների հետ մեկտեղ առանձին տեղերում արժանի հակահարված հասցնել քեմալական ջարդարարներին¹³⁴: Եղավ մի պահ, երբ փրկության հույսը իրական էր թվում, և կարճատև ոգեվորությունը համակեց Մարաշի հայերին. դա փետրվարի 7-ին էր, երբ Իսլահիեից շարժվող ֆրանսիական խոշոր զորասյունը (մոտ 4000 հոգի)¹³⁵, բաղկացած հետևակային երկու գումարտակից, հեծելազորային երկու վաշտից և հրետանային չորս մարտկոցից, գնդապետ Նորմանի հրամանատարությամբ ընդհուպ մոտեցավ քաղաքին և վրան խփեց Մարաշի

¹³³ Mabel Evelyn Elliott, op. cit., p. 104.

¹³⁴ Մարաշի կոիվներում աչքի ընկած հայ լեզեռնականների ու մարտիկների մասին մանրամասն տես Գր. Հ. Գալաուտեան, նշվ. աշխ., էջ 818—826:

¹³⁵ ՀՄՍՆ ՊԿՊՍ, ֆ. 200, գ. 546, թ. 40:

դաշտում՝ քաղաքից ընդամենը 4 կիլոմետր հեռավորության վրա¹³⁶:

Հաջորդ երեք օրերին արդեն բացահայտ գերակշռությունը ֆրանսիացիների կողմն էր: Թուրքական շեթները ու քեմալական կանոնավոր ջոկատները, չդիմանալով թնդանոթային կրակին, ցիր ու ցան եղան: Ա. Բաղդադլըօղլուն խոստովանում է, որ Քըլըջ Ալին առանց զորքի էր մնացել¹³⁷: Համոզվելով, որ իրենց չի հաջողվի հաղթահարել լավ զինված ֆրանսիական ուժերին, թուրք ղեկավարները և քաղաքի երևելիները փետրվարի 10-ին իթիհատականների նախկին պարագլուխ ղոկտոր Մուստաֆային ուղարկում են ֆրանսիական վերին հրամանատարության մոտ՝ անձնատրուկյան առաջարկով: Գոկտոր Մուստաֆան սպիտակ դրոշակը ձեռքին գնում է ֆրանսիական բանակատեղին և ընդունվում գեներալ Քերեթի կողմից, որը և թելադրում է թուրքերի անձնատրուկյան պայմանները. կրակի անհապաղ դադարեցում, զենքի հանձնում, Մարաշի կոիվներում աչքի ընկած 200 թուրքերի հանձնում¹³⁸: Թուրք ղեկավարը ընդունում է ֆրանսիական պայմանները և պարտավորվում հաջորդ օրը՝ փետրվարի 11-ին ներկայանալ՝ անձնատրուկյան գրավոր կետերը ստանալու համար, սակայն վերադարձի ճանապարհին նա սպանվում է¹³⁹:

Սակայն անկախ Մուստաֆայի սպանությունից, այդ նույն ժամանակ տեղի է ունենում անսպասելի մի բան՝ գեներալ Քերեթը ֆրանսիական զորքերին նահանջի հրաման է արձակում: Ֆրանսիական զորավարի այդ քայլը հետագայում

¹³⁶ Paul du Veou, op. cit., p. 126—127; Materne Muré, op. cit., p. 15.

¹³⁷ A. Bagdadlioglu, op. cit., p. 108.

¹³⁸ Նույն տեղում, էջ 110—111, Paul du Véou, op. cit., p. 135.

¹³⁹ Ա. Բաղդադլըօղլուն, առանց որևէ հիմքի, պնդում է, թե իբր ղոկտոր Մուստաֆային սպանել են հայերը: Տե՛ս A. Bagdadlioglu, նշվ. աշխ., էջ 111:

երկար վիճաբանությունների առիթ տվեց: Այդ հարցին իրենց հուշերում անդրադարձել են դեպքերի անմիջական մասնակիցները և մի շարք հետազոտողներ, սակայն, պետք է ասել, որ ց'այսօր էլ բացակայում է հարցի հիմնավոր ու համոզիչ պատասխանը:

Գնդապետ Բրեմոնը, իր հուշերում առաջինը անդրադառնալով Քերեթի հրամանի շարժառիթներին, նահանջի որոշումը համարեց մի «հանելուկ», քանի որ «այդ որոշումը կայացվել էր ո՛չ Բեյրութում, ո՛չ էլ Ադանայում, այլ Մարաշում»¹⁴⁰: Նրա կարծիքով, այդ հանելուկը, հնարավոր կլինե՞ր տեղն ու տեղը լուծել՝ հեռագրային կապի անկաշտության դեպքում: «Կասկածից վեր է, — գրում է նա, — որ եթե Մարաշում լինե՞ր անթել մի հեռախոս, որի օգնությամբ մշտական կապ պահպանվե՞ր Ադանայի հետ, ապա, անշուշտ, քաղաքից չհեռանալու հրաման կտրվե՞ր»¹⁴¹:

Ավելի ուշ, մարտեւրահայ գործիչ Արամ Թյուրապյանին և ֆրանսիացի պատմաբան Պոլ դյու Վեուին գրած նամակներում վերստին անդրադառնալով այդ հարցին, գնդապետ Բրեմոնը ըստ էության հերքեց իր հուշերում գրածը, ընդունելով, որ նահանջի հրամանը տրվել էր ֆրանսիական բարձր հրամանատարության գիտությունը: Այսպես, Թյուրապյանին հասցեագրված 1929 թ. հունվարի 24-ի թվակիր նամակում, որն անմիջապես հրապարակվեց առանձին գրքուկով, գնդապետ Բրեմոնը ուղղակի մատնանշում է, որ «Մարաշի պարպումը կարգադրվել էր գնդապետ Նորմանի կողմից, որը Բեյրութից եկել էր զորասյան հրամանատարությունը ստանձնելու՝ գնդապետ Գուրոյից անձամբ հրահանգներ ստանալուց հետո միայն»¹⁴²:

Ուրեմն տրամաբանական է մտածել, — եզրակացնում է

¹⁴⁰ E. Brémond, op. cit., p. 40.

¹⁴¹ Նույն տեղում:

¹⁴² La lettre du général Brémond au sujet de "L'Eternelle victime de la diplomatie européenne". Marseille, 1929, p. 1.

Կիլիկիայի նախկին կառավարիչը, — որ նահանջը բխում էր Գուրոյի կամքից...»¹⁴³:

Իր այս կարծիքը Բրեմոնը վերահաստատեց դյու Վեուին գրած նամակում, ավելացնելով, սակայն, որ Ադանայում նստած գեներալ Դյուֆրոն, Կիլիկիայում ֆրանսիական զորքերի հրամանատարը, ինչպես և ինքը, գաղափար անգամ չեն ունեցել գեներալ Գուրոյի կարգադրության մասին: «Գեներալ Դյուֆրոն նահանջի մասին տեղեկացավ միայն այն ժամանակ, երբ տեսավ Նորմանի զորասյան ժամանումը»¹⁴⁴, — գրում է Բրեմոնը:

Իր հուշերում ֆրանսիական զորքերի նահանջի հարցը շոշափել է նաև գնդապետ Նորմանը, որը գեներալ Քերեթին հաղորդել էր գեներալ Գուրոյի հրահանգների մասին և ներշնչել նրան Մարաշից հեռանալու անհրաժեշտությունը: «Իմ զորասյունը պահեստի վերջին ազատ ուժն է Սիրիայում, — ասել էր Նորմանը: Ֆրանսիան այլևս չի կարող ոչինչ ուղարկել: Հարկավոր է նահանջել՝ կենտրոնացվելու համար»¹⁴⁵: Զանալով «հիմնավորել» Մարաշը թողնելու անխուսափելիությունը, գնդապետ Նորմանն իր հուշերում բերում է հետևյալ լրացուցիչ «փաստարկները». ուտելիքի պակաս, որի հետևանքով, չնայած ցուրտ եղանակին, զինվորների պարենաբաժինը կիսով չափ կրճատվել էր, և անասնակերի ու ուղմամթերքի պակաս: Այս փաստարկները, սակայն, ինչպես ցույց է տալիս իր գրքում Պոլ դյու Վեուն, համոզիչ ու հիմնավորված չէին: «Մարաշում հացահատիկի մեծ պաշարներ կային, — գրում է հեղինակը, — ճիշտ է, գրանց մի մասը այրվեց, բայց եղածը միանգամայն բավարար էր մեր կարիքների համար: Ոչխարի հոտերն էլ անտեր թափառում էին դաշտում: Ինչ վերաբերում է ուղմամթերքին, զորասյունը մեծ քանակությամբ սպառագինություն ու ուղմամթերք էր բերել իր հետ»¹⁴⁶:

¹⁴³ Նույն տեղում, էջ 1—2:

¹⁴⁴ Paul du Vèou, նշվ. աշխ., էջ 133:

¹⁴⁵ Colonel Normand, Colonne dans le Levant, p. 39. Տե՛ս Paul du Vèou, նշվ. աշխ., էջ 133:

¹⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 134:

Հերքելով Նորմանի պատճառաբանությունները, ֆրանսիական պատմաբանը, սակայն, անհետևողականություն և ոչ-անաչառ մոտեցում է հանդես բերում, փորձելով արդարացնել վերը նշված զինվորականների քայլերը և խուսափելով բացահայտել Մարաշի նահանջի իրական պատճառները: Նա միայն իր զարմանքն է հայտնում կատարվածի առթիվ և ցավում, որ գեներալ Քերեթը (հեղինակի արտահայտությամբ՝ «թույլ և ողորմելի մի անձնավորություն») չհավատաց զուգուր Մուստաֆայի անկեղծությանը և «ի զարմանս պատմության, անձնատուր եղավ խոովարարներին, որոնք իրենք անձնատուր էին լինում»¹⁴⁷: Գեներալ Քերեթի վարքագիծը անհասկանալի, ինչ-որ «խորհրդավոր միջամտության» արդյունք է համարում նաև Միշել Պայատեսը¹⁴⁸, որը նույնպես իր խոսքը չի ասում ֆրանսիական զորքերի նահանջի իրական զրդապատճառների մասին: Իսկ լորդ Կինրոսը ֆրանսիական զորքերի նահանջը «անբացատրելի աղբյուրից եկող հրամանի հետևանք» է համարում¹⁴⁹: Իսկապես «խորհրդավոր» էր, «հանելուկալիս», «անտրամաբանական» ու «անհասկանալի» Մարաշի նահանջը և արդարացի՞ է արդյոք այդ ողբերգության մեղքը բարդել հիմնականում գեներալ Քերեթի վրա¹⁵⁰: Իհարկե, ո՛չ:

Գեպքերի ականատեսների ու անմիջական մասնակիցների հուշերի, ֆրանսիական պատմաբանների աշխատություններում բերված փաստերի և, հատկապես, Ֆրանսիայի

147 Paul du Véou, նշվ. աշխ., էջ 135—136:

148 Michel Paillarès. op. cit., p. 112.

149 Lord Kinross, op. cit., p. 204.

150 Ի դեպ նշենք, որ թեև գեներալ Քերեթը հուշեր չի թողել, սակայն ժամանակին նա որոշակիորեն արտահայտվել է քննարկվող հարցի շուրջ: Այսպես, 1920 թ. փետրվարի 11-ին, երբ նահանջող ֆրանսիական զորքերը հասնում են էյօղլու, վերը նշված Մատերն Մյուրեն հարցնում է գեներալին նահանջի զրդապատճառների մասին և վերջինս պատասխանում է, որ ինքը «ստիպված էր հնազանդվել»: Հաջորդ օրը՝ հունվարի 12-ին Բել-Պունարում Քերեթը կրկնում է իր պատասխանը, ասելով, որ «ինքը ստիպված էր ենթարկվել տրված հրամանին»: Տես ՀՄՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 546, թ. 28—29:

կառավարող շրջանների քաղաքականության ուշադիր ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ֆրանսիական զորքերի հեռանալը Մարաշից ամենևին էլ պատահական չէր, ինչպես փորձում են ներկայացնել ֆրանսիացի հեղինակները, այլ այն տրամաբանական վախճանն էր ֆրանսիական կառավարողների որդեգրած մերձավորարևելյան քաղաքականության:

Նախորդ գլխում մենք բացահայտեցինք ֆրանսիական զինվանագիտության ելևէջները և, մասնավորապես, Կիլիկիայի ճակատագրի հարցում նրա թույլ արված նահանջներն ու զիջումները: Մարաշի նահանջը վերստին հաստատեց այն իրողությունը, որ Կիլիկիան ֆրանսիական իմպերիալիստների ծրագրում ստորադաս տեղ էր զբաղում: Սիրիայի համեմատությամբ: Վերը բերված զնդապետ Նորմանի այն խոստովանությունը, թե հարկավոր էր զորասյունը պահպանել, որպես պահեստի ուժ Սիրիայում, խիստ բնորոշ է այդ տեսակետից: Կիլիկիան, ինչ խոսք, «յուզալի պատառ էր», սակայն նրա պահպանումը կապված էր անհամեմատ ավելի մեծ դժվարությունների ու «փորձությունների» հետ, քան թվում էր ֆրանսիական կառավարողներին: Մինչդեռ Կիլիկիան Ֆրանսիայի համար այն նշանակությունը չունեիր, ինչ որ Սիրիան, ուստի և, Մարաշում առաջին լուրջ դժվարությունը հանդիպելով, նրանք գերադասեցին նահանջել, ի մոռացություն իրենց խոստումների, հայ ազգաբնակչությանը թողնելով թուրքերի վայրագությանը: Մարաշի նահանջը, այսպիսով, ամբողջ Կիլիկիայից ֆրանսիական զորքերի հեռացման սկիզբը դարձավ:

Ուստի մենք համաձայն չենք նաև Մարաշի նահանջի վերաբերյալ վերը հիշատակված թուրքագետներ Ա. Ժելալյակովի և Ն. էֆենդիևալի հայտնած կարծիքներին, որոնք հարցին մոտենում են միակողմանի, անտեսելով արտաքին քաղաքական շարժառիթները: Այսպես, Ա. Ժելալյակովը գտնում է, որ «Մարաշից ֆրանսիական զորքերի շուտափույթ փախուստի իսկական պատճառը զավթիչների և թուրքական ուժերի իրական փոխհարաբերությունն էր Մարաշում և նրա շրջակայ-

բում»¹⁵¹։ Սակայն հեղինակը իր այս եզրակացութիւնը չի հիմնավորում փաստերով։ Ընդհակառակը, նրա կողմից բերված և մի շարք այլ փաստեր վկայում են, որ գնդապետ Նորմանի գործայան ժամանումով «ճգնաժամային վիճակ էր ստեղծվել թուրքական ճամբարում»¹⁵², քեմալական կանոնավոր ուժերի մեծ մասը ցիր ու ցան էր եղել, կովողները հուսաւրվել էին և այլն¹⁵³։

Ն. էֆենդիևան ևս ֆրանսիացիների նահանջը վերագրում է նրանց ռազմական թուլութեանը։ Հեղինակը գրում է, որ գնդապետ Նորմանը, վախենալով ծուղակն ընկնելուց, չհամարձակվեց Մարաշ մտնել, և գեներալ Քերեթը դիտեր, որ եթե Նորմանի խումբը նահանջի, իր սեփական զորքերը շերջապատման մեջ կընկնեն և կործանման կդատապարտվեն։ Ուստի և նա որոշեց նահանջել¹⁵⁴։ Նման հետևություն անելով, հեղինակը չի պատասխանում այն հարցին, թե գնդապետ Նորմանի գործայունը, տակավին Մարաշ չմտած, ինչու պետք է նահանջեր, եթե նրա գալու նպատակը Քերեթի ուժերին օգնութեան հասնելն ու Մարաշից դուրս բերելն էր։ Ուրեմն պատճառը ամենեին էլ ֆրանսիական ուժերի ռազմական տկարութիւնը չէր (ընդհակառակը, ինչպես ցույց տրվեց, Նորմանի գործայան ժամանումով ֆրանսիացիները ռազմական բացահայտ գերակշռութեան հասանքով թուրքերի նկատմամբ), այլ այն, որ զորքերի դուրս բերումը Մարաշից սկզբունքորեն որոշվել և կարգադրվել էր ֆրանսիական զորքերի գլխավոր հրամանատար գեներալ Գուրոյի կողմից, մի կարևոր հանգամանք, որը անտեսում են ինչպես Ն. էֆենդիևան, այնպես էլ Ա. Ժելտյակովը¹⁵⁵։

151 «Ученые записки ЛГУ», серия вост. наук., вып. 14, стр. 39.

152 Նույն տեղում, էջ 38։

153 Տե՛ս A. Bagdadlioglu, նշվ. աշխ., էջ 106—108; E. Brémond, նշվ. աշխ., էջ 40; Pierre Redar, նշվ. աշխ., էջ 94։

154 Н. З. Эфендиева, նշվ. աշխ., էջ 115։

155 Նշենք նաև, որ սփյուռքահայ հեղինակների մեծ մասը նույնպես անտեսում է Մարաշի նահանջի քաղաքական շարժանքները և կատարվածը դիտում լոկ որպես «զինվորական աճուկի մի սխալ», «անհասկանալի տակտիկական քայլ», «հավետ անբացատրելի մի նահանջ», «հանելուկ» և

եվ այսպես, 1920 թ. փետրվարի 10-ի լույս 11-ի գիշերը գեներալ Քերեթը Մարաշում եղած ֆրանսիական բոլոր ուժերին քաղաքից հեռանալու հրաման է արձակում կարգադրելով, միաժամանակ, այդ հրամանը, որպես «ռազմական գաղտնիք», խիստ գաղտնի պահել հայ ազգաբնակչութունից։ Այդ պատճառով նահանջի մասին տեղեկացան միայն այն հայերը, որոնք ֆրանսիական զորքերին մոտ ընկած վայրերում էին ապաստան գտել և նկատել էին այդպիսով նահանջի պատրաստութիւնները։ Սրանց՝ թվով հինգ հազար հայերի¹⁵⁶, ֆրանսիական զորավարը, որոշ տատանումներից հետո, համաձայնվում է վերցնել զորքերի հետ, մնացածներին թողնելով բախտի քմահաճույքին, իսկ ավելի ձիշտ՝ թուրքական արնածարավ ամբոխի վրեժխնդրութեանը։ Մոտ 2 հազար անզեն հայեր, մեծ մասը կանայք, երեխաներ ու ծերեր, որոնք ապաստան էին գտել բողոքական եկեղեցում, փետրվարի 11-ի առավոտյան, տեսնելով ֆրանսիական զորքերի հեռացող շարասյունը, նետվում են նրանց ետևից, սակայն ճանապարհին զրեթե ամբողջութեամբ զոհ են դառնում հետապնդող շեթներին ու զազանաբարո խուժանին¹⁵⁷։ Շատերին թուրքերը մորթոտում են կացիններով ու դանակներով, իսկ մի քանիսի գլուխները ուղղակի սղոցում¹⁵⁸։

այլն; Տե՛ս Գալիք Մ. Աղամեան, Կիլիկիան դրուագներ, էջ 39—40, Գր. Հ. Գալուսեան, նշվ. աշխ., էջ 816, Aram Turabian, L'Eternelle victime de la diplomatie européenne, էջ 9։

156 Mabel Evelyn Elliott, op. cit., p. 131: Գնդապետ Բրեմոնի և գլուխն ու ավելներով Մարաշից գաղթած հայերի թիվը կազմում էր 7—8 հազար մարդ, սակայն այս թիվը շափաղանցված պետք է համարել։ Տե՛ս E. Brémond, նշվ. աշխ., էջ 40—41; Paul du Vêou, նշվ. աշխ., էջ 137։

157 Materne Muré, op. cit., p. 17; E. Brémond, op. cit., p. 40; Paul du Vêou op. cit., p. 137; Գոկո. Հ. Տեր-Ղազարյանի և Մ. արքեպիսկոպոս Նարոյանի տվյալներով նրանց թիվը կազմում էր 3 հազար մարդ և միայն 27 հոգի է ազատվում մահից։ Տե՛ս Գր. Հ. Գալուսեան, նշվ. աշխ., էջ 817, ՀՍՍՀ ՊԿՊՖ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 546, թ. 14։

158 Materne Muré, op. cit., p. 17; Michel Paillarès, op. cit., p. 112.

Սակայն առավել մեծ տառապանքներ կրեցին և տանջալից մահով ընկան ֆրանսիական զորքին հետևող փախստական հայ կանայք ու երեխաները: 20 աստիճանի հասնող սառնամանիքի ու բուքի պայմաններում նրանք ստիպված էին առաջ շարժվել մահվան սպառնալիքի տակ, քայլերով անընդհատ երկար ու տանջալից ժամեր: «Մի ակնթարթ հանգստանալն անգամ մահ էր, — պատմում է Մատերն Մյուրեն: — Իրժբախտ մարդիկ, ովքեր փորձում էին մի պահ նստել, շունչ առնել, այլևս անկարող էին ոտքի կանգնել: Ամբողջ ճանապարհին դիակներից բացի ոչինչ չկար...: Ուղղակի սարսափելի էր դիտել սրտաձմլիկ այն տեսարանները, որոնք բացվում էին մեր առջև Բել-Պունարից մինչև Իսլահիեի կայարանն ընկած ճանապարհի ամբողջ ընթացքում»¹⁵⁹:

«Աննկարագրելի մի վիճակ էր, — գրում է իր հուշերում ամերիկուհի ակնատես Մեյբլ Էլիոտը: — Հինգ հազար փախըստականներ սարսափահար ճանապարհ էին ընկել: Զինքի խորխնջյուն, երեխաներին կորցրած մայրերի ձիշ, իրենց մայրերին փնտրող մանուկների լաց, հրետանային կառքերի ճարձատյուն, սպանների աղաղակ և բո՛ւք... և այդպես 14 ժամ շարունակ»¹⁶⁰: «Ուժասպառ մայրերը, — գրում է Էլիոտը, — այլևս ոչինչ չէին զգում և իրենց մեջքին տանում էին արդեն սառած մանուկներին, մինչև որ իրենք էլ սառած ընկնում էին ձյան մեջ...»¹⁶¹: Մարդասիրական բարձր հատկություններով օժտված ամերիկյան բժշկուհին, որը ինչպես Մարաշի կոիվների օրերին, այնպես էլ նահանջի ճանապարհին անկարելին էր անում դժբախտ մարդկանց օգնելու համար, իրեն երջանիկ է համարում «այն հազարավոր հայ մայրերի համեմատությամբ, որոնք հետևում էին բանակին...»¹⁶²:

Անհուն կսկիծով ու կարեկցանքով նկարագրելով մարաշցի հայերի կրած տառապանքները, հեղինակը իրավացիորեն

159. *Materne Muré*, op. cit., p. 21.

160. *Mabel Evelyn Elliott*, op. cit., p. 119—120.

161. *Նույն տեղում*, էջ 121—122:

162. *Նույն տեղում*, էջ 123:

եզրակացնում է, որ Մարաշի նահանջը չպետք է դիտել որպես մարդկանց բարեկեցությունն ու անդորրը խանգարող մասնակի մի աղետ, ինչպես Սան-Ֆրանցիսկոյի հրդեհը կամ Զալվրստոնի հեղեղն էր: «Այս ժողովուրդը (հայերը — Ռ. Ս.), — գրում է Էլիոտը, — պատերազմի ընթացքում Թուրքիայում անցել էր ջարդերի ու տեղահանությունների միջով, վեց տարի տառապել ու մեռել, ինչպես տառապեց ու մեռավ Իսլահիեի ճանապարհին... և Մարաշի նահանջը հայերի համար հին պատմության վերսկսումն էր՝ սկիզբն այն թափառումների ու տառապանքների, որոնք տակավին չեն վերջացել»¹⁶³:

Փետրվարի 15-ին նահանջող ֆրանսիական զորքերը և ողջ մնացած հայ փախստականները հասնում են Իսլահիե, որտեղից նրանք գնացքով մեկնում են Ադանա:

Նահանջի ճանապարհին, ըստ տարբեր տվյալների, հայերը տվեցին 3-ից 5 հազար զոհ, իսկ ֆրանսիացիները՝ 800-ից 1200 սպանված և վիրավոր, այդ թվում այն 200 ֆրանսիացի զինվորները, որոնք ցրտահարվել էին և որոնց անդամահատեցին, հեռացնելով շատերի զույգ ձեռքերն ու ոտքերը¹⁶⁴:

Ինչ վերաբերում է Մարաշի կոիվների և նահանջի ընթացքում հայ ազգաբնակչության կրած զոհերի ընդհանուր թվին, այստեղ ևս հանդիպում ենք հակասական կամ չափավանցված տվյալների: Ինչպես վերը նշվեց, Մարաշի հայ ազգաբնակչության թիվը 1919 թ. վերջին կազմում էր 20—22 հազար մարդ: Եթե վերցնենք նվազագույնը՝ 20 հազար (այս թիվը ընդունում է հետազոտողների գերակշռող մասը) և դրան ավելացնենք Մարաշի ջարդի նախօրյակին շրջակա գյուղերից փախած և քաղաքում ապաստան գտած մոտ երկու հազար հայերին, ապա ստացվում է, որ Մարաշի կոիվների

163. *Նույն տեղում*, էջ 131:

164. *St'e Mabel Evelyn Elliott*, նշվ. աշխ., էջ 131; *Paul du Véou*, նշվ. աշխ., էջ 139; *Lord Kinross*, նշվ. աշխ., էջ 204; *E. Brémond*, նշվ. աշխ., էջ 41; *M. Paillares*, նշվ. աշխ., էջ 113; *Gustave Gautherot*, նշվ. աշխ., էջ 199; *Aram Turabian*, նշվ. աշխ., էջ 74; *Ա. Աթա-Նասեան*, նշվ. աշխ., էջ 33:

ժամանակ թուրքական յաթաղանից զոհված և նահանջի ճանապարհին ընկած հայերի ընդհանուր թիվը կազմում էր մոտ 12 հազար, որովհետև, ըստ արժանահավատ տվյալների, Մարաշի ազետից հետո քաղաքում մնացել էր ընդամենը 8 հազար հայ ազգաբնակչություն, 2 հազար հողի էլ՝ նահանջի ժամանակ փրկվածները, հասել էին Իսլահիե. վերապրողների ընդհանուր թիվն, այդպիսով, 10 հազարից չէր անցնում¹⁶⁵:

Սակայն Մարաշի կոիվների ժամանակ շարդերից խուսափած շուրջ 8 հազար հայերն էլ երկար չմնացին քաղաքում: Ֆրանսիական զորքերի հեռանալուց հետո քաղաքի խուժանը, քաջալերված թուրքական իշխանությունների հովանավորությունից, սկսում է հալածել խաղաղ բնակիչներին, խաբեությունամբ դուրս է հանում Մարաշից և սպանում մոտ 100 մարաշցի հայերի, ոմանց բանտարկել տալիս և այլն: Քաղաքում երևում են հայտարարություններ. «Հայեր, քանի տակավին ողջ եք և ժամանակ կա, հեռացե՛ք քաղքեն և երկրեն...»: Նման պայմաններում մարաշցի հայերը ստիպված են լինում զանգվածաբար լքել իրենց հարազատ քաղաքը և ապաստան գտնել Սիրիայում՝ Հալեպում, Դամասկոսում, ինչպես նաև Բեյրութում ու Երուսաղեմում: Մարաշն ու շրջակայքը ամբողջովին դատարկվում են հայությունից:

Ահա այսպիսի վախճան ունեցավ մարաշցի հայերի համար ֆրանսիական քաղաքականության անգրանիկ պարտությունը Կիլիկիայում:

Ֆրանսիական հեղինակների մեծ մասը Մարաշի դեպքերը գնահատելիս հարցին մոտենում է Մերձավոր Արևելքում

¹⁶⁵ Տե՛ս ՀՄՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 516, թ. 42 (Մուշեղ կաթիկոպոսի տեղեկագիրը): Մի շարք աղբյուրների համաձայն զոհված հայերի ընդհանուր թիվը հասնում էր 15—20 հազարի: Տե՛ս, օրինակ, ՀՄՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 546, թթ. 11, 13—14, Դավիթ Մ. Արամեան, նշվ. աշխ., էջ 39, Յովսէփ Տէր-Վարդանեան, նշվ. աշխ., էջ 122, L'extermination des chrétiens d'Orient, էջ 50; E. Jung, La révolte arabe, II, p. 153. Այս թվերը, սակայն, անստույգ և չափազանցված են:

Ֆրանսիայի հեղինակության անկման տեսանկյունից, նվազ կարևորություն տալով այն բանին, թե այդ քաղաքականությունը Մարաշում, իսկ հետագայում Կիլիկիայի այլ քաղաքներում, ի՞նչ արժեցավ խաղաղ հայ ազգաբնակչությանը:

«Մարաշի դրաման մեր պատմության ամենատխուր էջերից մեկն է, — գրում է Պայառեսը: — Թերևս երբեք մանրամասները հայտնի չդառնան, և դա լավ է մեր ազգի պատվի համար...»¹⁶⁶:

«Մարաշի կորուստը սարսափելի մի հարված էր մեր հեղինակությանը»¹⁶⁷, — ավելացնում է գնդապետ Բրեմոնը:

Նույն միտքն են կրկնում նաև Տեստին¹⁶⁸ և մյուսները:

Սակայն նշված հեղինակներից և ոչ մեկը չէր փորձում, համենայն դեպս, ժխտել այն իրողությունը, որ ֆրանսիական զորքերի նահանջը նոր տառապանքներ պատճառեց հայ ազգաբնակչությանը, և որ վերջինս հազարավոր նոր զոհեր տվեց Մարաշում, ինչպես այդ բանն արեց արդեն հիշատակված թուրքասեր զորղ Պիեռ Լոտին, որը, կեղծելով պատմությունը, հայտարարում էր, թե «Մարաշի հայերի ջարդի վերաբերյալ առասպելները ամենալիտի զրպարտություններ են, որոնք հորինված են առավել հակաֆրանսիական քայլերին ծառայելու նպատակով»¹⁶⁹:

Միտմանավոր է նաև Մ. Քեմալի գնահատականը, որ նա տվել է Մարաշի իրադարձություններին 1927 թվականին Ժողովրդա-հանրապետական կուսակցության II համագումարում արտասանած իր ճառում.

«Հայկական ջարդերի վերաբերյալ եզած պնդումներն, անկասկած, չէին արտացոլում իրերի իսկական վիճակը: Ծիշտ ընդհակառակը, հարավային շրջաններում հայերը, դին-

¹⁶⁶ M. Paillarès, op. cit., p. 113.

¹⁶⁷ E. Brémont, op. cit., p. 41.

¹⁶⁸ Testis, op. cit., p. 37.

¹⁶⁹ Pierre Loti, La mort de notre chère France en Orient, p. 106. Պիեռ Լոտիի թուրքապաշտպան էությունների քննադատությունը տե՛ս նաև Paul du Vèou, նշվ. աշխ., էջ 207—208:

ված օտարերկրյա գործերի կողմից և նրանց աշակցութեամբ համարձակութիւնն առած, ճնշում էին մահմեդականներին: Վրեժխնդրութեան զգացումով ղեկավարվելով, նրանք ամենուրեք կիրառում էին թուրքական ազգաբնակչութիւնը ջարդելու ու ոչնչացնելու քաղաքականութիւնն: Այդպիսով առաջ եկավ Մարաշի ողբերգութիւնը: Միանալով օտարերկրյա գործերին, հայերը, թնդանոթային համագրկերով ու գնդացրային կրակով հիմնահատակ կործանեցին մի այնպիսի հին մահմեդական քաղաք, ինչպիսին Մարաշն է:

Նրանք սպանեցին հազարավոր անմեղ ու անպաշտպան մայրերի ու երեխաների: Հենց հայերն էին կերտողները այն վայրենութեան, որն իր նախադէպը չունէր պատմութեան մէջ»¹⁷⁰ (ընդգծումն իմն է— Ռ. Ս.):

Համաշխարհային հասարակական կարծիքը, սակայն, շատ շուտով համոզվեց, թե ովքե՞ր էին Մարաշի ողբերգութեան իսկական «կերտողները»: Մարաշի ղեպքերը, որպէս հայերի նկատմամբ մեծ եղեռնի տարիներից հետո գործադրված նոր բռնութիւն, լայն արձագանք գտան մի շարք երկրներում՝ Անգլիայում, Ֆրանսիայում, ԱՄՆ-ում և այլուր:

Անգլիայի Համայնքների պալատում Լոյդ Ջորջին հարցում արվեց, թե ի՞նչ միջոցներ են ձեռնարկվել քրիստոնյաների անվտանգութիւնն ապահովելու համար, որին անգլիական կառավարութեան ղեկավարը պատասխանեց, թե իբր Ֆրանսիական կառավարութիւնը շտապ միջոցներ է ձեռնարկել գեներալ Գուրոյին համալրում ուղարկելու համար՝ «գրութիւնը կայունացնելու և հայերի դեմ նոր հարձակումները կանխելու նպատակով»¹⁷¹: Իսկ Լորդերի պալատի 1920 թ. մարտի 11-ի նիստում դաշնակից տերութիւնների քաղաքականութեան քննադատութեամբ հանդես եկավ լորդ Բրայսը, իր կառավարութեանը մեղադրելով այն բանում, որ անգլիական զորքերը, գրավելով Կիլիկիան, չէին ղինաթափել թուր-

քական զորքերին, չէին պահանջել «Հայաստանի ու Կիլիկիայի տերիտորիան ազատել թուրքական գերիշխանութիւնից՝ տեղի քրիստոնյա բնակչութեան անվտանգութիւնն ապահովելու համար»¹⁷²:

Պատասխանելով լորդ Բրայսին, արտաքին գործերի մինիստր Քերզոնը փորձում էր հավաստիացնել, որ Ֆրանսիան մտադրութիւն չունի ետ կանգնել հայերին պաշտպանելու իր որոշակի պարտավորութիւնից, և որ «աշխարհի այդ շրջանի (Կիլիկիայի— Ռ. Ս.) փոքրամասնութիւնների անվտանգութիւնը կապահովվի նրա կողմից»¹⁷³:

Նույնպիսի դատարկ հավաստիացումներով փորձեցին ֆրանսիական ղեկավարները հանգստացնել Կիլիկիայի հայ ազգաբնակչութեանը: Պատասխանելով Զավեն պատրիարքի փետրվարի 27-ի տագնապալից հեռագրին¹⁷⁴, Միլերանը «վրստահեցնում էր», որ «ֆրանսիական կառավարութիւնը, հավատարիմ այն ավանդներին, որոնք նրան կապում են հայ ազգաբնակչութեանը, խորապէս մտահոգված է այն հարցով, որ անհասպաղ ձեռք առնվեն ռազմական ու դիվանագիտական բոլոր միջոցները՝ նրանց պաշտպանութիւնն ապահովելու համար»¹⁷⁵:

Նույնպիսի «հանգստացնող» խոսքեր էր շտալում Ֆրանսիայի պրեմիեր-մինիստրը Կիլիկիայի Սահակ Բ. կաթողիկոսին, (որը Մարաշի աղետից հետո մեկնել էր Եվրոպա օգնութիւն խնդրելու), ասելով նրան. «Ինչ որ պետք է, պիտի ընեն Ֆրանսան ոչ միայն ներկան ապահովելու, այլև ապագա զարգացման և զորավոր Հայաստան մը կազմելու համար»¹⁷⁶:

Նման հավաստիացումները, սակայն, դիվանագիտական կեղծիքից բացի ուրիշ բան չէին պարունակում: Մարաշի ղեպ-

172 M. Paillarès, op. cit., p. 130.

173 Նույն տեղում, էջ 131, Paul du Vèou, op. cit., p. 216.

174 Հեռագրի լրիվ տեքստը տե՛ս շՄՆ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 546, թ. 23:

175 շՄՆ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 1, գ. 546, թ. 20 (Ա. Միլերանի հեռագիրը Զավեն պատրիարքին):

176 Վ. Լ. Խուպէլեբան, նշվ. աշխ., էջ 7:

170 M. Кемаль, Путь новой Турции, т. III, стр. 113.

171 Michel Paillarès, op. cit., p. 129.

քերից անմիջապես հետո ֆրանսիական կառավարող շրջաններում իշխող արամադրությունը իր արտահայտությունն էր գտել արտաքին գործերի մինիստրության պաշտոնաթերթ հանդիսացող «Տան» թերթի 1920 թ. փետրվարի 15-ի համարում զետեղված հոդվածում, որտեղ, ի միջի այլոց, ասված էր. «Կիլիկիայում, ուր թուրքական դրոշը պետք է շարունակվի ծածանվել, մենք ցանկանում ենք, որ Ֆրանսիան սուվերենության ու մշտական գրավման ոչ մի իրավունք չպահանջի: Միայն մաքուր խղճով մեր դիվանագիտությունը կկարողանա բանակցությունների մեջ մտնել և արևելյան հարցը կարգավորել»¹⁷⁷:

Եվ ֆրանսիական դիվանագիտությունը «մաքուր խղճով» փորձեր էր անում համաձայնության գալու Քեմալի կառավարության հետ, այդ նպատակին «մաքուր խղճով» ղեկավարելով Կիլիկիայի հայ ազգաբնակչության անվտանգությունն ու օրինական իրավունքները, որոնց պաշտպանությունը Ֆրանսիան ստանձնել էր պաշտոնապես:

* * *

Մարաշից հետո ֆրանսիական քաղաքականության զոհը դարձավ Հաճընը, որը, ի տարբերություն Մարաշի, Ալեքսի, Ուրֆայի, ամբողջովին թողնված էր սեփական բախտին, ո՛չ մի ֆրանսիական զինվոր մուտք չէր գործել Հաճըն, հայերին պաշտպանելու համար:

Լեոնային Կիլիկիայի հինավուրց քաղաքներից մեկը՝ Հաճընը համաշխարհային առաջին պատերազմից առաջ ուներ մոտ 30—35 հազար ազգաբնակչություն¹⁷⁸, բացառապես հայեր, որոնք 1915 թ. ահավոր եղեռնի ժամանակ կեղծիքի ու մատնության զոհ դառնալով¹⁷⁹, զինաթափվեցին ու արսոր-

վեցին Տեր-Ջորի անապատները, ուր նրանց մեծ մասը ոչնչացավ:

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ի զինադադարից հետո, ինչպես վերը տեսանք, դաշնակից տերությունների քաղաքական ու զինվորական պատասխանատու անձինք շուրջ խոստումներ էին տալիս եղեռնը վերապրած կիլիկիահայերին: 1919 թ. Հաճըն այցելած ֆրանսիական զննապետ Նորմանը «հավատարիացնում» էր, որ «ասկե ետք ամեն հայ ազատ պիտի ապրի և ոչ ոք պիտի չկրնա վնասել անոր»¹⁸⁰:

Հավատարով նման սին խոստումներին, Տեր-Ջորի սպանդանոցներից փրկված ազատասեր ու քաջարի հաճընցիները Հալեպից, Ադանայից, Սսից ու այլ վայրերից մեկնում են իրենց հարազատ քաղաքը՝ այն ավերակների միջից բարձրացնելու, հայրենի օջախները վերակենդանացնելու համար: Հաճընցիների առաջին քարավանը՝ մոտ 550 հոգի, Հաճըն է հասնում 1919 թ. մարտի 22-ին¹⁸¹, իսկ 1919 թ. վերջին, Քրեմոնի տվյալներով, Հաճընում վերահաստատվել էին 8 հազար հայեր¹⁸²:

Վերապրող հաճընցիները շատ կարճ ժամանակամիջոցում ոտքի կանգնեցրին հրդեհված ու ավերված իրենց քաղաքը, որտեղ միայն ազգային վարժարանի շենքն էր պահպանվել: Շինարար ու ստեղծագործ ժողովուրդը վերստին դրսևորեց իր անընկճելի կամքը: Այրված ու քարուքանդ արված տների տեղը նորերը բարձրացան, դպրոցներ բացվեցին, որբանոց հիմնվեց և այլն: Սակայն կարճ տևեց հաճընցիների այդ խանդավառ աշխատանքը: Մարաշի հաջողությունից քաջալերված, քեմալական սպաներն ու բազմաթիվ լրտեսները

ճընցին կոտար, — գրում է դեպքերի սկանառես Ա. Ասպետ, — որ զենքերը հանձնելով նրան հանգիստ կթողնեն, մանավանդ հարուստները այրպես էին կարծում, բայց բոլորն էլ տարագրվեցան Տեր-Ջոր: Արամ Ասպետ, նշվ. աշխ., էջ 53:

180 Տե՛ս Սոկրատ Քերգեան, նշվ. աշխ., էջ 200:

181 Տե՛ս Գրիգոր Քարոպեան, Անթիզում գաղտնիքներ, Պեյրուֆ, 1967, էջ 222:

182 F. Brémond, op. cit., p. 11. Այս թիվը չափազանցված է, ան՝ ա էջ 186:

¹⁷⁷ M. Paillarès, op. cit., p. 127.

¹⁷⁸ Paul du Véou, op. cit., p. 148; Սոկրատ Յ. Քերգեան, նշվ. աշխ., էջ 69, 204:

¹⁷⁹ Հաճընցիներին մատնել էր զինազորժ Արամ Ճիկերճյանը, զենք ունեցողների ցուցակը հանձնելով թուրքական իշխանություններին: «Հա-

տենդագին գործունեություն են ծավալում նոր շեթեններ կազմակերպելու և Հաճընը պաշարելու ուղղությամբ:

Վերահաս վտանգը հաճընցիները որոշում են դիմավորել կազմակերպված, զենքը ձեռքներին: Հաճընի ինքնապաշտպանության գործը ղեկավարելու համար ստեղծվում է զինվորական բարձրագույն մարմին՝ ազգային հերոս Անդրանիկի նախկին զինվոր Սարգիս Ճեպեճյանի ղեկավարությամբ, որն ընտրվում է զինված ուժերի ընդհանուր հրամանատար:

Սարգիս Ճեպեճյանի հրամանով զորակոչի են ենթարկվում 16—50 տարեկան բոլոր տղամարդիկ: Զինված ուժերը բաժանվում են շորս վաշտերի: Կազմվում են առաջապահ և պահեստի խմբեր, որոնք կանոնավոր մարզվում են: Զինվորական խիստ կարգապահություն է սահմանվում: Կարգավորվում է պարենավորման գործը, փորվում են խրամատներ և այլն¹⁸³: Սակայն զենքի խիստ կարիք էր զգացվում. ուժը հարյուր կովոդներից միայն երեք հարյուրը իրենց անձնական զենքն ունեին¹⁸⁴:

1920 թ. փետրվարի վերջերին Հաճընի դրությունը սպառնալից է դառնում: Զինված ուժերի հրամանատար Սարգիս Ճեպեճյանը փետրվարի 22-ին գումարում է ինքնապաշտպանության կոմիտեի ժողով, և տեղեկացնում, որ «այս առավոտ էվերեկի կողմերեն քաղաք հասած է բարեկամ քուրդի մը գաժակը, որ հայտնեց, թե Կեսարիո, Էվերեկի և Աղիզիեի մեջ թուրքերը կհավաքվին շրջակա գյուղերը, կզինվին և կապանեն ձյունհալին՝ Հաճընս վրա հարձակվելու համար»¹⁸⁵:

Երկար խորհրդակցելուց հետո ժողովը որոշում է երեք հոգուց բաղկացած մի պատվիրակություն ուղարկել Ադանա

¹⁸³ Մանրամասն տե՛ս Սոկրատ Քեզեան, նշվ. աշխ., էջ 212—213, Արամ Ասպետ, նշվ. աշխ., էջ 75—78:

¹⁸⁴ Տե՛ս ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 408, ց. 1, գ. 142, թ. 13 (Հնչակյան կուսակցության Հաճընի մասնաճյուղի վարչության նամակը):

¹⁸⁵ Մաշտոցի անվան Մամեկապարան, Աբրահ Ելպոյաճյանի արխիվ, թղթ. 14, վավերագիր 29, թ. 2 (Հաճընի առաջնորդ Պետրոս արք. Սաբաճյանի հուշերը «Հաճըն ինչո՞ւ նահանջեց և ընկավ»):

զնդապետ Բրեմոնի մոտ՝ Հաճընի վիճակը, շրջակա թուրքերի պատրաստություններն ու ծրագրերը ներկայացնելու և օգնություն խնդրելու համար¹⁸⁶: Պատվիրակությունը, որի կազմում էին Հաճընի առաջնորդ արքեպիսկոպոս Պետրոս Սարաճյանը, Հարություն Խաչատրյանը և Ազգային վարժարանի տնօրեն Շմավոն Փոսթոյանը, ժողովի կողմից հետևյալ առաջադրանքըն էր ստացել.

«Առաջին. Ադանա երթալ և տեսնել ֆրանսիական իշխանության ներկայացուցիչ զնդապետ Բրեմոնին և հանուն Հաճընի խնդրել զինվորական և նյութական օգնություն, այսինքն զինվոր, զենք, ռազմամթերք և դրամ:

Երկրորդ. Ի հարկին ադանայաբնակ հաճընցիներե և այլ փափազողներե կամավորական խումբեր կազմել և դրկել Հաճըն:

Երրորդ. Այս ըլլալիք դիմումներու հաջողումի կամ անհաջողումի պարագային հեռագրով հրահանգ տալ Հաճընին՝ դիմադրելու կամ նահանջելու»¹⁸⁷:

Նույն օրը՝ փետրվարի 22-ին, հիշյալ պատվիրակությունը, 7 ոստիկանների ուղեկցությամբ ճանապարհ է ընկնում և հաջորդ օրը հասնում Սիս, որտեղ նա ստիպված է լինում մնալու մեկ շաբաթ՝ ճանապարհների անապահովության պատճառով: «Ամբողջ դաշտը շեթեներով լեցուն էր, — գրում է իր հուշերում Պ. Սարաճյանը, — ոչ միայն ճամբորդները կկողոպտեին, այլ նաև այն թուրք գյուղերը, որ շեթեներուն էին միանար, կթալանվեին ու կհրկիզվեին»¹⁸⁸:

Փետրվարի 24-ին Սսի մայրավանքում պատվիրակության անդամները տեսնվում են քաղաքի ֆրանսիական կառավարիչ կապիտան Թալարդայի հետ և հայտնում նրան իրենց առաքելության նպատակը: Վերջինս հայտարարում է, որ «Գնդապետ Պրեմոն կգրի զենք ու ռազմամթերք տալու,

¹⁸⁶ Նույն տեղում:

¹⁸⁷ Նույն տեղում, թ. 3:

¹⁸⁸ Նույն տեղում, թ. 10:

սակայն երբեք մի սպասեք, որ կրնանք զինվոր տրամադրել Հաճրնի պաշտպանության համար կամ զենքի տեղափոխման համար»¹⁸⁹:

Պատվիրակությունն, այնուամենայնիվ, որոշում է հասնել Ադանա և փորձել օգնություն կազմակերպել թուրքական հերոսականների կողմից օղակվող Հաճրնին:

Մարտի 4-ին, Սսից Տարսոն փոխադրվող ֆրանսիական մի ջոկատի ընկերակցությունից օգտվելով, պատվիրակությունը շարունակում է իր ուղին և մարտի 5-ի երեկոյան ժամանում Ադանա: Մարտի 7-ին Հաճրնի պատվիրակությունը Միհրան Տամատյանի հետ ներկայանում է գնդապետ Բրեմոնին, որը, ըստ էության, նույն պատասխանն է տալիս, ինչ որ Թայարդան, միայն խոստանում է զենք և պարեն հայթայթել, եթե հայերից կազմվեն կամավորական խմբեր՝ Հաճրն գնալու համար: Մարտի 9-ին 200 երիտասարդներ պատրաստ էին մեկնելու, սակայն զինվորական իշխանությունները, հակառակ Բրեմոնի խոստման, հրաժարվում են նրանց զենք տալ, պատճառաբանելով, որ նրանք պետք է հասնեն Սիս և այնտեղ միայն զինվեն, թեև նրանց քաջ հայտնի էր, որ ամբողջ Չուքուր-օվան լի էր չեթեներով: Հետևյալ օրը, մարտի 10-ին, Հաճրնի պատվիրակության անդամները կրկին այցելում են Բրեմոնին, որը հավաստիացնում է նրանց, թե կատարվածը «թյուրիմացություն է եղած, թող 200 երիտասարդները մեկնեն յուր իրիկուն, ես կպարզեմ հարցը»¹⁹⁰: Նույն օրը հայտնի է դառնում, որ այն զենքն ու ռազմամթերքը, որ ֆրանսիական զինվորականները խոստանում էին Սսում տրամադրել հայ կամավորներին, ամբողջությամբ ընկել է թուրք չեթենների ձեռքը: Արգեն հիշատակված Սսի կառավարիչ Թայարդան, սսեցի և հաճրնցի 80 երիտասարդների (ժանդարմներ և կամավորներ) հանձնարարում է մեծ քանակությամբ հրացան, փամփուշտ և պայթուցիկ նյութեր փոխադրել Հաճրն, սակայն

ու թե սովորական ճանապարհով, այլ Յադրասանի վրայով, ուր թուրքական գյուղերն ավելի շատ էին: Վերջիններս, սակայն, խոհեմություն հանդես բերելով, որոշում են գնալ ճիշտ հակառակ կողմից՝ լեռների միջով, առավել ապահով և կարճ ճանապարհով, սակայն մեկնելու պահին Թայարդան տեղեկանում է նրանց մտադրության մասին և խստիվ հրամայում գնալ իր կողմից նախընտրած ճանապարհով: Քեմալական զենքավոր ջոկատները հենց դրան էին սպասում. նրանք շրջապատում են հայ կամավորներին և կատաղի կովում ոչնչացնում նրանց մեծ մասին: Միայն 18—20 հոգու, վիրավոր վիճակում, հաջողվում է ազատվել: 40 բեռ ռազմամթերք ընկնում է չեթենների ձեռքը¹⁹¹:

Ահա այսպիսի վախճան ունեցավ ֆրանսիական զինվորական իշխանությունների «օգնությունը» Հաճրնին: Մի քանի օր հետո՝ մարտի 14-ին Բրեմոնը Պետրոս արք. Սարաճյանին և Միհրան Տամատյանին ավելի բացորոշ և կտրուկ կերպով արտահայտեց այդ նույն զինվորականության բռնած դիրքը. «Ավելորդ և ապարդյուն է դժվարին լեռներով Հաճրնին օգնություն ուղարկել, կամ կամավորական զինքեր դրկել. զինվոր դրկելու մասին խորհել անգամ ավելորդ է...»¹⁹² (ընդգծումն իմն է — Ռ. Ս.):

Այսպիսով, Ֆրանսիայի պաշտոնական ներկայացուցիչը կիլիկիայում «մոռանալով» իր կառավարության կողմից հայե-

191 Նույն տեղում, թ. 12—13: Տե՛ս նաև ՀՍՍՀ ՊԿՊՍ, ֆ. 408, ց. 1, գ. 124, թթ. 1—2 (Արմաղանի մարտի 19-ի թվակիր նամակը Վահան ժամկոչյանին): Սփյուռքահայ հեղինակներից Մ. Սեպուհը գտնում է, որ «մեծաքանակ փամփուշտ և հրացան Հաճրն փոխադրող ոստիկան զորայրկատի շրջապատման միակ պատասխանատուն էվերեկցի հայանուն Արշակ Մեմրիզյան ըսված հրեշածին դավաճանն էր, որ պատահաբար տեղեկանալով ռազմամթերք փոխադրող ջոկատին ճամփա ելած ըլլալուն լուրը հազորդոջ հեռագրին, անմիջապես իմաց տված էր Վահկայի քեմալական կազմակերպության ներկայացուցիչ ձեզմի բեյին»: Տե՛ս Մ. Սեպուհ, Հաճրնի սղբերգությունը, էջ 52:

192 Մաշտոցի անվան մատենադարան, Արշակ Ալպուլաճյանի արխիվ, թղթ. 14, վավերագիր 29, թ. 14:

189 Նույն տեղում:

190 Նույն տեղում, թ. 12.

դին տրված «երաշխիքները», հայտարարում է, որ ոչ մի ֆրանսիացի զինվոր չի ուղարկվելու հաճընցիներին պաշտպանելու համար¹⁹³, նաև գտնում, որ ավելորդ է հայ կամավորական զնդեր ուղարկել Հաճըն¹⁹⁴:

Ի՞նչ էր մնում անելու նման պարագայում, երբ ռազմական ոչ մի օգնություն չէր հասցվելու Հաճընին, իսկ այնտեղից նույն օրը՝ մարտի 14-ին ստացված հեռագրում (որը Հաճընից ուղարկված վերջին հեռագիրը եղավ) աղերսագին ասվում էր, որ եթե «օգնություն չը փութաք, գիտցեք, որ Հաճըն ջնջված է երկրի վրայեն»: Երկու ընտրությունն էր...

կազմակերպված նահանջել Սիս, քանի դեռ քաղաքը ըրիվ օղակված չէր թուրքական հրոսակների կողմից, կամ

մնալ և ընդունել անհավասար կռիվը, ավելի ճիշտ՝ մահվան դատապարտել Հաճընի վեց հազարից ավելի ազգաբնակչությունը, այդ թվում կանանց և երեխաներին:

Բանականությունը թելադրում էր նախընտրել առաջինը և նահանջել: Այդպես էին մտածում հաճընցիները և Ազանա ուղարկված նրանց ներկայացուցիչները: Մարտի 14-ին էլ Հաճընի պատվիրակության ղեկավար Պետրոս եպիսկոպոս Սաբրաճյանի ստորագրությամբ հեռագիր է ուղարկվում Հաճըն՝ անհապաղ նահանջելու խորհրդով: Հեռագիրը հասնում է Հաճըն¹⁹⁵:

¹⁹³ Ըստ Սոկրատ Թերզյանի, զնդ. Բրեմոնը տակավին մարտի 11-ին դրավոր հազորդի էր Միհրան Տամատյանին, որ «ֆրանսիական իշխանությունները ի վիճակի չեն ներկայիս որևէ զինվորական ուժ զրկելու Հաճըն և ոչ ալ ապագայի համար այդ տեսակ որևէ հանձնառություն չեն ստանձներ»: Տե՛ս Սոկրատ Թերզյան, նշվ. աշխ., էջ 237:

¹⁹⁴ Իր հուշերում զնդապետ Բրեմոնը մատնանշում է, որ հայ ղեկավար գործիչները և Հաճընի բնակիչները բազմիցս զիմել են ֆրանսիական զինվորական իշխանություններին՝ Հայկական լեզեոնի մի ջոկատը Հաճըն ուղարկելու խնդրանքով, սակայն իրենք «ընթացք չեն ավել այդ դիմումներին, որովհետև չէր կարելի թողնել ֆրանսիական համազգեստ կրող մի ջոկատի, որին մենք ի վիճակի չէինք աջակցություն ցույց տալու հեռավոր, արվեստական բարձր լեռների (3000 մետրից բարձր) այս երկրում»: E. Brémond, op. cit., p. 45.

¹⁹⁵ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթ. 14, վավերագիր 29, թ. 16: Իր հուշերում Պ. Սաբրաճյանը չի բերում

Սակայն այլ մոտեցում ունեին Հաճընի պաշտպանության հարցին Կիլիկիայի Ազգային խորհրդի ազդեցիկ անդամները՝ Միհրան Տամատյանի պիսավորությամբ: Ինչպես գրում է իր

ուղարկված հեռագրի տեքստը, այն բերված է սփյուռքահայ երկու հեղինակներին՝ Լ. Պողոսյանի և Հաճընի հերոսական ինքնապաշտպանության մասնակից Սոկրատ Թերզյանի կողմից՝ տարբեր շարադրանքով: Ահա դրանք.

«...Հաճընցի զավակներս.

Հաճընի մոտեցող ու շատ մոտեն նշմարվող ահեղի վտանգեն ձեր պաշտի հայրենիքն ու կյանքներն ազատելու ճար մը գտնելու համար էր, որ մեզ հոս զրկեցիք: Այս վերջին հեռագիրն է, որ կուտամ: Հաճընը վտանգեն, թշնամի սպառնալիքեն դերձ պահելու համար ինչ որ պետք էր մտածեցիք: Ամեն կողմ դիմումներ ընելի իսկ անտարբեր չի գտնվեցանք. բայց լավով կգրեմ այս տողերը, կը ցավիմ, որ բոլոր դիմումներս ապարդյուն մնացին, որևէ մեկ աղբյուրն օգնության հույս չի նշմարվի: Ուտի, Հաճընը փրկելու միակ միջոցը, առանց երկրորդ, երրորդ հեռագրի սպասելու, վայրկենական, անմիջապես ամեն ինչքերիդ հող ձգելով՝ կյանքերնիդ ազատելու, ժամ առաջ Սիս հասնելու աշխատեցեք: Աստված պահպան ըլլա ձեզի»:

13 մարտ 1920

Պ. Սաբրաճյան

3. Պ. Պօղոսեան, նշվ. աշխ., էջ 652:

Հաճըն՝

Ինքն. Կոմիտեին.

Կը ցավիմ, որ բոլոր դիմումներս ապարդյուն մնացին: Որևէ տեղն օգնություն մի սպասեք: Անմիջապես նահանջեցեք Սիս: Աստված պահպան ըլլա ձեզի:

13 մարտ 1920

Սաբրաճյան

Սոկրատ Թերզյան, նշվ. աշխ., էջ 257:

Ինչպես տեսնում ենք, զույգ հեղինակների կողմից բերված Սաբրաճյանի հեռագրի տակ մարտի 13-ի ամսաթիվն է դրված, մինչդեռ, ինչպես վերը տեսանք, նման բովանդակությամբ հեռագիր Պ. Սաբրաճյանն ուղարկել էր Հաճըն մարտի 14-ին: Պետք է ենթադրել, որ հեռագրի տեքստը կազմվել է մարտի 13-ին, իսկ ուղարկվել 14-ին, զնդ. Բրեմոնի հետ Պ. Սաբրաճյանի վերջին տեսակցությունից հետո:

հուշերում «Հաճընի օգնության արշավախմբի Արտակարգ հանձնախմբի» ատենադպիր Կարապետ Իզմիրլյանը, «Կիլիկիայում բարձր քաղաքականություն ընդունեցրեց հաճընցիներուն նահանջը կնկատեին ոչ միայն նվաստություն, այլև այդ շրջանին նկատմամբ ազգային իրավունքներու ժխտում»¹⁹⁶:

Նույն օրը՝ մարտի 14-ին, Մ. Տամատյանը, խաբվելով գնդ-Բրեմոնի՝ իրեն հասցեագրված 1920 թ. մարտի 14-ի թվակիր նամակում արտահայտած այն կարծիքից, թե հաճընցիների «ամբողջական մեկնումը առանց կովի եվրոպայի առաջ իրենց համար պիտի ըլլա վնասակար», և որ «Հայաստանի բարձր համբավին տեսակետովը անհրաժեշտ է, որ այդ նահանջը չկատարվի»¹⁹⁷, հետևյալ հեռագիրն է ուղարկում Հաճըն.

«Հաճըն՝

Հայ Ազգային Միության.

Գաղթը ազգային արժանապատվության դեմ է: Դուք հայու վայել և հաճընցի քաջությունը կոնվը շարունակեցեք, բանի մը օրվան մեջ ձեզի 1200 հոգինոց օգնական ուժ պիտի հասնի: Օղանավ ալ պիտի դրկենք, Մ. Սարգիս բլուրին վրա ձերմակ խաչ մը շինեցեք, որպեսզի ծրարները հոն նետե:

14 մարտ 1920:

Մ. Տամատյան

Հարանվանական պետեր

Հանրեի Հայր. Միություն»¹⁹⁸:

Մյուս օրը՝ մարտի 15-ին Մ. Տամատյանը հրավիրում է Ազգային Միության և միջկուսակցական խառը ժողով՝ Հաճընի խնդիրը քննության առնելու համար: Հիշյալ ժողովում

¹⁹⁶ Մեքր Կ. Իզմիրլեան, Արագ վերլուծում մը Հաճնոյ եղևնի առթիւ «Նոր Հաճըն», 1966, թիվ 10, էջ 270:

¹⁹⁷ Տե՛ս Մ. Ն., Կիլիկեան յուշեր, «Նոր Հաճըն», 1956, թիվ 8—9—10, էջ 112:

¹⁹⁸ Սահրաթ Թեքեան, Կշի. աշխ., էջ 258: Վերը հիշատակված Կ. Իզմիրլյանը իր հուշերում գրում է, որ հեռագիրը Մ. Տամատյանը Հաճըն էր ուղարկել իր և Պետրոս Սարաճյանի ստորագրությամբ: Տե՛ս «Նոր Հաճըն», 1966, թիվ 10, էջ 271:

նա տեղեկացնում է, որ Բրեմոնը Սսի ֆրանսիական կառավարիչ կապիտան Քայարդայի միջոցով հեռագրական հրաման է տվել Հաճընի տեղակալ (կայմակամ) Կարապետ Զալյանին, որ «պատրաստվին նահանջել կիները, մանուկները և ծերերը, գորս դիմավորելու և ապահով կերպով Սիս հասցնելու համար ֆրանսիական իշխանությունը մինչև որոշ վայր մը զինվոր պիտի դրկեր, իսկ զենք բռնող տղամարդիկ պետք է Հաճըն մնան և դայն պաշտպանեն, որուն ի պատասխան Հաճընի տեղակալը հեռագրած է, թե Հաճընի տղամարդիկ իրենց կիներու, ծնողներու և զավակներու մեկնումե վերջ չեն ուզեր Հաճըն մնալ, միայն Հաճընի ավերակները պաշտպանելու համար, ուստի որոշած են ամբողջովին նահանջել»¹⁹⁹: Միաժամանակ Տամատյանը հայտնում է այն մասին, որ գնդ-Բրեմոնը իրեն հանձնարարել է «համոզել հաճընցիները, որ բարձրագույն հրամանին համեմատ շարժին»: Բրեմոնի հրամանը Հաճընի մասնակի նահանջի վերաբերյալ երկար վիճաբանությունների առարկա է դառնում հիշյալ ժողովում, որն ի վերջո որոշում է «հրահանգ տալ Հաճընի, որ չը նահանջեն և ամբողջությամբ հոն մնան, և թե պետք եղած նյութական ու զինվորական օգնությունը շուտով պիտի հասնի»: Ժողովը նաև որոշում է, որ այդ հեռագիրը Հաճըն ուղարկվի Պետրոսեպիս. Սարաճյանի ստորագրությամբ, չիմանալով այն մասին, որ Հաճընի առաջնորդը նախօրյակին՝ մարտի 14-ին հեռագրել էր հաճընցիներին՝ անհապաղ Սիս նահանջելու: Տեղեկանալով այդ մասին, ժողովը, որոշ տատանումներից հետո, որոշում է, որ Պ. Սարաճյանը նոր հեռագիր ուղարկի հաճընցիներին, որ նրանք չնահանջեն, այլ մնան քաղաքում²⁰⁰: Սարաճյան սրբազանը հրաժարվում է նահանջի հեռագիրը հերքող նոր հեռագիր ուղարկել, սակայն ժողովը հաշվի չի առնում նրա կարծիքը և Միհրան Տամատյանը իր անձնական

¹⁹⁹ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթ. 14, պ. վերագիր 29, թ. 16—17:

²⁰⁰ Նույն տեղում, թ. 17:

պատասխանատուութեամբ հեռագրում է Հաճըն՝ «չը նահանջել, դիմադրել և օգնութեան սպասել»²⁰¹»:

Իմանալով այդ մասին, Պ. Սարաճյանը հայտարարում է, որ ճակատագրական սխալ է թույլ տրվել, և հանձնարարում պատվիրակութեան անդամ Շ. Փոսթոյանին անհապաղ Հաճըն ուղարկել հետևյալ հեռագիրը.

«Նրեկվան հեռագիրս կհաստատեմ, կետ առ կետ գործադրեցեք, առանց ուրիշներուն մտիկ ընելու»²⁰²:

Ի մեծ դժբախտություն հաճընցիների, այս վերջին հեռագիրը Հաճըն չի հասնում, որովհետև նախօթչակին հեռագրաթելը Վահկայի և Հաճընի միջև խզվել էր, և պաշարված հաճընցիները այլևս ոչ մի հեռագիր չստացան արտաքին աշխարհից: Այսպիսով, վերջին հեռագիրը, որ ստացան չեթեհների կողմից օղակված հաճընցիները, դա Մ. Տամատյանի վերը բերված հեռագիրն էր, որն, իսկապես, ողբերգական հետևանքներ ունեցավ քաղաքի 6 հազար հայ ազգաբնակչության համար: Եվ այդ բանը հայտնի դարձավ հերոսական Հաճընի անկումից հետո միայն, երբ պաշարման շղթան ճեղքած և մահից փրկված Հաճընի ինքնապաշտպանության կոմիտեի անդամներից մի քանիսը պատմեցին եղելությունը, այն է՝ մարտի 14-ին, ստանալով Պ. Սարաճյանի հեռագիրը, հաճընցիները ժողովի են հավաքվում, որոշում ունկնդրել իրենց առաջնորդին, և նահանջի պատրաստություններ են տեսնում, սակայն մարտի 15-ին ստանալով Մ. Տամատյանի հեռագիրը, եզրակացնում են, որ քաղաքականությունը փոխվել է, օգնության հույս կա, և ամիսներով սպասում վերջինիս խոստացած օգնությանը²⁰³, որը նրանք այդպես էլ չստացան: Այստեղ պետք է ասել, որ եթե նույնիսկ հայ կամավորներից հաջողվեր հասնել Հաճըն, կամ եթե ֆրանսիական զինվորական իշխանությունները մեծ քանակությամբ զենք և ռազմամթերք տրամադրեին քաղաքի հաճընցիներին, միևնույն է, վերջին-

ներս ի վիճակի չէին լինի երկար ժամանակ պաշարված վիճակում պաշտպանական կռիվներ մղելու քեմալական կանոնավոր զորքերի դեմ, որոնց թիվը օրըստօրե բազմապատկվում էր: Առանց Հաճընի ռազմական գրավման, հնարավոր չէր պաշտպանել քաղաքը քեմալական հրոսակներից: Մինչդեռ, ինչպես վերը տեսանք, ֆրանսիական իշխանությունները կիրիկիայում ամենևին էլ մտադիր չէին զորք ուղարկել Հաճըն, թեև նրանք հայտարարում էին, որ «այդ քաղաքը և նրա տերիտորիան, անկասկած, ֆրանսիական գրավման և վարչության գոտու մասն են կազմում»²⁰⁴:

Այսպիսով, Ֆրանսիայի իմպերիալիստական շրջանների և Մերձավոր Արևելքում նրանց ծրագրերն իրականացնող զինվորականության խարդախ, հայերի համար աղետաբեկ քաղաքականությունը մի կողմից, և կիրիկիահայության բախտի տնօրինումը ստանձնած հայ ազգայնական մի քանի դեկավարների անհեռատես քայլերը, մյուս կողմից, հնարավորություն ընձեռեցին Անկարայի դեկավար շրջաններին շարունակելու երկիրը հայերից մաքրելու թուրքական ավանդական քաղաքականությունը, Մարաշից հետո սրի քաշելով Հաճընի վեց հազար հայությունը, որը 7-ամսյա խիզախ դիմադրությունից հետո, բնաջնջվեց քեմալական բանակի կողմից:

Մեր խնդրից դուրս է հանգամանորեն լուսաբանելու Հաճընի հերոսական ինքնապաշտպանության պատմությունը, որն ի մի է բերել այդ հերոսամարտի մասնակից Սոկրատ թերզյանը²⁰⁵, սակայն հարկ է այստեղ անդրադառնալ այդ պայքարի առանձին դրվագներին:

Ինչպես ասվեց, 1920 թ. մարտի 15-ից Հաճընը լրիվ շրջապատված էր, հեռադրային կապը արտաքին աշխարհի հետ խզված: Սակայն տեղեկանալով հաճընցիների ինքնապաշտպանական միջոցառումների մասին և ծանոթ լինելով նրանց դիմադրական կորովին, կիրիկիայի հտգրավման քեմալական

201 Նույն տեղում, թ. 19:

202 Նույն տեղում, թ. 20:

203 Նույն տեղում, թ. 21—22:

204 E. Brémond, op., cit., p. 45.

205 Տե՛ս Առկրաթ Թեքեան, նշվ. աշխ., էջ 265—550:

բանակի հրամանատար Կողան օղլու Դողանը կովի առաջին օրերին փորձ է անում կեղծիքի ու խորամանկության օգնությամբ համոզել հաճընցիներին դադարեցնելու կռիվը և անձնատուր լինելու: Մարտի 17-ին ն.ս Հաճընի ինքնապաշտպանության կոմիտեին նամակ է ուղարկում «Իրարհասկացողության գալու և վեճերն ու պառակտիչ հարցերը հարթելու» կեղծ առաջարկությամբ և 12 օր բանակցություններ վարում վերջինիս հետ:

Մարտի 28-ին ուղարկված Դողանի խաբեպատիր վերջին նամակը արդեն վերջնագրի բնույթ էր կրում:

«Հաճընցիներ, թուրք կայսրությունը ճիհատ հռակած է: Անատոլուի բազմացեղ բնակչությունը անխտիր, ազգային գերապանձ դրոշին տակ համախմբված, կկովի արիաբար, հանուն թուրք ազգի ազատության: Ցավալի է, որ մեր սզգային շարժումին տարբեր նկատումներ կվերագրեք: Մեր նպատակն է 18 ամիսներ ի վեր կապիտալիստ Ֆրանսայի արշաւնաթաթախ դրոշին ներքև հեծող մեր թուրք ազգակիցները ազատագրել և վտարել մեր սրբազան հողին անոր վայրադրքերը: Ձեր ներքին պատրաստությունները որքան ալ անպարտելի նկատվին, անկարող են մեր բանակին դժմ երկու ժամ դիմադրելու: Արդ, անմիջապես պետք է հանձնեք Ֆրանսացիներուն կողմէ բաժնված զենքերն ու ռազմամթերքները, որոնք ապերախտ Ֆրանսա մեզմէ գրավեց:

Բացեք մեր ճամբան, որ շարունակենք իրագործելու շերիաթի հրամանը, որ է՝ զոհել ամեն բան, փրկելու համար Անատոլուի նվիրական հողամասը՝ Կիլիկիան:

Եթե մեր պահանջները չընդունիք, ձեր «չլուրխ-չոճուխներուն մեզքը վիզերնիդ ըլլա»²⁰⁶:

Այս նամակին Հաճընի ինքնապաշտպանության կոմիտեն հետևյալ պատասխանն է տալիս.

«Եթե ձեր նպատակը Ֆրանսան վտարել է Կիլիկիայն, հոս որևէ ֆրանսական սպա և զորք չկա. թուրքերը լավ գիտեն այս պարագան:

206 Նույն տեղում, էջ 267:

Ահա Ֆրանսան և դուք: Հաճընը Կիլիկիո ճանապարհը չէ և ոչ ալ անոր պատվարը: Ատանա քանի որ Կիլիկիո մայրաքաղաքն է, առաջին առթիվ պետք է զայն գրավեք: Այդ պարագային մենք սիրով կհամակերպվինք թրքական վարչության վերահաստատումին: Ատանան գրավվելու պարագային հանձնախումբ մը կուզա և անոր որոշումները սիրով կընդունինք: Որքան ատեն Ատանա և Սիս կմնան ֆրանսական իշխանության տակ, անկարելի է, որ գինաթափ ըլլանք:

Վեց հարյուր տարիներ ի վեր թուրք գերիշխանության լուծին տակ ապրեցանք որպես ստրուկներ, ամեն հարստահարությանց տոկալով: Ահա Հաճընը: Ո՛ւր են պայտանման մեր տուները:

Թողեք, պարոններ, մեզ ազատ, որպեսզի խաղաղ կյանք մը ապրենք:

Այո, դիտենք ձեր ծրագրին ներքին ծալքերը, ջարդի, քանդի ու մոխրի վերածել, ինչ որ հայկական է...

Մենք չենք հնազանդիր այն պայմաններուն, որոնք հակառակ են մեր շահերուն: Թողեք մեզ ազատ, որ կտրենանք Մաղարայի թուրքերուն հետ պայանական բարեկամությունը անվրեպ պահել»²⁰⁷:

Հնազանդության չհաջնելով, Դողան-բեյը դիմում է մի այլ խորամանկության անուղղակի բանակցությունների, Հաճըն ուղարկելով քաղաքի արվարձաններից մեկում Դրսեթում գտնվող ամերիկյան որբանոցի միսիոներուհի տիկին Իպիին²⁰⁸: Հաճընցիները, սակայն, անցյալի դառը փորձից իմաստնացած, հրաժարվում են հանձնել իրենց զենքերը.

207 Նույն տեղում, էջ 267—268:

208 Հիշյալ բանակցությունների և ընդհանրապես Հաճընը գրավելու նպատակով քեմալական հրամանատարության կողմից ձեռնարկված քալիբի մասին տիկ. Իպիին հանգամանորեն պատմում է 1923 թ. Լոնդոնում հրատարակված «At the mercy of turkish brigands» («Թուրքավազակների գթությանը հանձնված») խորագիրը կրող գրքում, որը, ցավոք, մեզ չհաջողվեց գտնել և օգտագործել սույն աշխատության մեջ:

ասելով, որ դրանք բացառապես ինքնապաշտպանության համար են և ուրիշ նպատակի չեն ծառայելու:

Ապրիլի 16-ին թուրքերը Հաճըն են ուղարկում անզիլական նպաստամատուցի ներկայացուցիչ պ. Իպիրին և Գրտեթի ամերիկյան երբանոցի տնօրինուհի տիկ. Քոլտին, որոնք իրենց հետ բերում են Դողանի հետևյալ պայմանները.

«1. Թրքական դրոշակ պարզել:

2. Ֆրանսական կառավարության կողմե արված զենքերն ու ռազմամթերքները հանձնել ամբողջությամբ:

3. Հաստատել Հաճընի մեջ թրքական ազգային կառավարություն, որ իրավասու ըլլա հայ ըմբոստներուն արդար պատիժը տնօրինելու»²⁰⁹:

Այս պայմանները, բնականաբար, չէին կարող ընդունվել հաճընցիների կողմից: Ինքնապաշտպանության կոմիտեն Հաճընի մտավորական անձանց խառը նիստի հրավիրելով, քննության է առնում Դողան-բեյի «նոր» առաջարկները և

Ա. Նկատի ունենալով, որ ներկայացված պայմանները Հաճընի ժողովուրդին կյանքին ու ինչքին վստահություն չեն ներշնչեր,

Բ. Նկատի ունենալով վեց հազար հայության գոյության դեմ խորհրդավոր դավ մը թագնված է երեք առաջարկներուն մեջ»,

մերժում է դրանք²¹⁰:

Հաճընցիների համառությունից կատաղած, թուրքական հրամանատարությունը նոր ուժեր է կենտրոնացնում Հաճընի շուրջը և ուժեղ ումբակոծության ենթարկում քաղաքը: Ապրիլի 30-ին թուրքերն անցնում են հարձակման, սակայն հարյուրավոր զոհեր տալով, ստիպված են լինում ետ նահանջել: Հակահարձակման ժամանակ հաճընցիների ձեռքն ընկած մի փաստաթղթից հայտնի է դառնում, որ Դողանը,

209 Սոկրատ Թեթեան, նշվ. աշխ., էջ 307—308:

210 Նույն տեղում, էջ 308:

որը էվերեկից, Վահկայից, Կեսարիայից ու Աղիզիեից մի շարք երևելի թուրքերի հրավիրել էր Հաճընի անկման «հարսանիքին» մասնակցելու, անհաջողություն կրելով, հետևյալ հեռագիրն էր ուղարկել Անկարա՝ Մուստաֆա Քեմալին.

«Մեր հարձակումներն ապարդյուն անցան: Հաճընը զենքով զրավել անկարելի է: Պիտի սպասեմ, որ անոթութենն ուժասպառ անձնատուր ըլլան: Արդեն քանի մը ամսվան բավելիք ուտելիք ունին»²¹¹:

Հիրավի, շտաով Հաճընի վիճակը առավել ծանր դարձավ: Քաղաքի քաջարի պաշտպանները հատկապես նեղվում էին գինամթերքի պակասից: Մայիսի 30-ին Հաճընից Ադանա հասած երկու սուրհանդակները հայտնում են, որ ամեն մի հրացանի համար ընդամենը 15 փամփուշտ էր մնացել²¹²:

Սակայն հաճընցիներին հասցված ամենածանր հարվածը 1920 թ. մայիսի 30-ին կնքված ֆրանս-քեմալական զինադադարն էր²¹³, որի համաձայն ֆրանսիական զորքերը լքեցին Միսը և նահանջեցին Ադանա՝ իրենց հետ տանելով քաղաքի հայ ազգաբնակչությունը և անշափ դժվարացնելով Հաճընին օգնության փութացող հայ կամավորների ջանքերը: Միաժամանակ, «Սաի պարպումով,— նշում էր այդ ժամանակ Կիլիկիայում գտնվող Զապել Եսայանը,— դաշտային Կիլիկիան իր բոլոր դռները կբանար թշնամիին առաջ՝ առանց այլևս ունենալու որևէ ռազմական հենակետ»²¹⁴:

1920 թ. հունիսի 14-ին Մ. Տամատյանը իր մոտ հրավիրելով Հաճընի Հայրենակցական միության անդամներին և մի քանի հաճընցիների, հայտնում է նրանց, որ պաշարված Հաճընի ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը փրկելու միակ ելքը այլևս մնում է հաշտվել թուրքերի հետ և կոփվը դադարեցնել.

211 Նույն տեղում, էջ 316:

212 Paul du Védou, op. cit., p. 222.

213 Զինադադարի պայմանների մասին տե՛ս էջ 135—136:

214 Ե. Զարենցի անվան գրականության և արվեստի բանգարան, Զապել Եսայանի ֆոնդ, № 289, թ. 29:

ուստի նա առաջարկում է, որ Հաճընի Հայրենակցական միությունը այդ մասին մի նամակ ուղարկի հաճընցիներին՝ իր ծառայությունը բերելու պատրաստ ամերիկյան միսիոներ գոկտ. Տատի միջոցով²¹⁵: Հաճընի ղեկավարները, ի վերջո համաձայնություն են տալիս Մ. Տամատյանի՝ առաջարկին, պայմանով, որ հաշտության պայմանները սահմանվեն վերջինիս կողմից: Նույն օրը Մ. Տամատյանը, հաճընցիների ներկայությամբ և նրանց հետ խորհրդակցելով, իր ձեռքով գրի է առնում ապագա հաշտության պայմանները.

Հաճընցիների պետք է ձանաչեն թուրքական կառավարությունը և զինակիր, չհանձնելով, սակայն, իրենց զենքերը.

Քաղաքի ապահովության համար խառը ոստիկանություն պիտի ստեղծվի:

Գերիների փոխանակություն պիտի կատարվի հայերի և թուրքերի միջև և այլն²¹⁶:

Վերջապես Հաճընի Հայրենակցական միության 1920 թ. հունիսի 14-ի թվակիր նամակը պատրաստ էր: Նամակի վերջում ասված էր. «Անհեթեթություն պիտի ըլլար ասկե ուղղություն առջևից, որով առաջադրված կետերը ձեզի կը ներկայացվին թեև զորական ձևով և անտարակույս, եթե դուք այ հարմար տեսնեք, ինչ որ ներկա կացության առջև արամարբանական է: Ձեր ուզած և կարելի ձևով կը կարգադրեք զայն երկու շարյաց փոքրագույնը...»²¹⁷: Հիշյալ նամակը, Հաճընի Հայրենակցական միության կնիքով կնքված և նրա անդամների կողմից ստորագրված, հանձնվում է Մ. Տամատյանին՝ օդանավով Հաճըն ուղարկելու համար, սակայն մի քանի օր հետո ետ է վերադարձվում այն առարկությամբ, թե օդանավով հնարավոր չի եղել հասցնել Հաճըն:

Պետք է ասել, որ դեպքերի ականատեսներին ու մասնակիցներին և ոչ մեկի հուշերում չի նշվում, թե ինչու, այնուամենայնիվ, հիշյալ նամակը Հաճըն չհասցվեց, չէ՞ որ օդա-

նավից բացի, ուրիշ շատ միջոցներ կային. այն կարելի էր ուղարկել հաճընցի սուրհանդակներից մեկի միջոցով (որոնք ինչպես այդ ժամանակ, այնպես էլ ավելի ուշ, լուրեր էին բերում Հաճընի դրություն մասին), գոկտ. Տատի կամ մեկ ուրիշ ամերիկյան միսիոների միջոցով և այլն:

Սակայն վերը հիշադրակված Կ. Իզմիրլյանը իր հուշերում մատնանշում է, որ Հաճըն ուղարկվելիք նամակի լուրը տարածվելուն պես մեծ դժգոհություն ծայր առավ նրա բովանդակության շուրջ, քննադատում էին առաջ քաշված պայմանները հետևյալ պատճառաբանություններով.

«Թրքական դրոշը և կառավարությունը ընդունիլ արատ մըն է, և մահ կը նշանակե: Այս ակտը Կիլիկիո հայության սրտին միաված դաշույն մըն է: Մեր իրավունքները մեր իսկ կամքովը ջնջել է: Այլևս բան մը պահանջելու իրավունք պիտի չունենանք, Հաճըն հաշտութենեն դրական օգուտ մը սպասել անհեթեթություն է, հետևաբար նամակը քաջաբար կովող հաճընցիներուն կորովը ջլատելիս զատ ոչինչ կը ծառայե: Ամոթ մըն է, որ Ատանայի մեջ գտնվող այնքան հայությունը Հաճընը լքե: Ազգը, եթե ուզե, ամեն բան կարելի է, Հաճըն կարելի է ուժ դրկել, ազգը պետք է ոտքի ելլե և այլն»²¹⁸:

Բերված փաստերից կարելի է ենթադրել, որ նամակը Հաճըն չուղարկելու հիմնական պատճառը, թերևս, եղել է Ադանայում բնակվող հաճընցիների²¹⁹ դժգոհությունը: Այդ մասին է վկայում նաև հունիսի 27-ին Ադանայի Աբգարյան վարժարանի բակում հրավիրված բազմահազարանոց հավաքը, որի բուն նպատակը, — ինչպես նշում է իր հուշերում Կ. Իզմիրլյանը, — գրված նամակին դեմ բողոքելը «և ժողովուրդը Հաճընը ազատելու համար կամավոր արձանագրվելու հրավիրելն էր»: Հավաքի մասնակիցները գալիս են այն եզ-

215 Տե՛ս «Նոր Հաճըն», 1966, թիվ 11, էջ 301:

216 Նույն տեղում, էջ 302:

217 Նույն տեղում:

218 Նույն տեղում:

219 1920 թ. հունիսին, Ստեյ և Կարս-Պաղարից եկամների հետ միասին, Ադանայում գտնվող հաճընցիների թիվը հասնում էր երկու հազարի: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 303:

րակացութեան, որ «հերոս Հաճընը պետք չէ որ հաշտութեանը խնդրե, թուրքին ձեռքը համբուրե: Ազգը անոր կոնական է, պատրաստ է երթալու...»²²⁰:

Հաճընի Հայրենակցական միութեանը գործի է լծվում. կազմվում է «Հաճընի օգնութեան արշավախմբի արտակարգ հանձնախումբ», ստեղծվում են զինվորական հավաքի, դրամահավաքի և զինահավաքի գործը կազմակերպող ենթահանձնախմբեր և այլն: 1920 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսների ընթացքում, սակայն, հաջողվում է հավաքագրել և Ախարճայում կենտրոնացնել ընդամենը 300 կամավորների, գրեթե ամբողջովին հաճընցիներից բաղկացած, այն դեպքում, երբ միայն Աղանայում 100 հազարից ավելի հայեր կային:

Ինչով էր բացատրվում նման անտարբերությունը մարտընչող Հաճընի ճակատագրի հանդեպ: Մեր կարծիքով, մի շարք պատճառներից հիմնականներն էին.

1 Անվատահոությունը ձեռնարկված գործի հաջողութեան հանդեպ.

2 Հուսալքումը և հիասթափությունը՝ ֆրանսիական կառավարության և զինվորական շրջանների գրաված «իրքեյ» հատկապես Սևրի պայմանագրից հետո, որի համաձայն Կիլիկիան մնում էր Թուրքիայի գերիշխանության ներքո.

3 Յուրաքանչյուրի ձգտումը առաջին հերթին և զիսավորապես օգնել իր անմիջական հայրենակիցներին և անտարբերությունը մյուս վայրերից սերող հայրենակիցների ճակատագրի նկատմամբ (Զապել Եսայանը գրում է, որ «կամավորները շատ կամայական տրամադրություն ունեին. հաճընցիները կուղեին Հաճըն երթալ, զեյթունցիները՝ Զեյթուն և այլն»²²¹):

Այս և մյուս պատճառները խանգարեցին ժամանակին կազմակերպելու և մինչև վերջը հասցնելու Հաճընի օգնութեան գործը, որի հաջողությունը, թերևս, հնարավորություն տար

²²⁰ Նույն տեղում, էջ 302:

²²¹ ԳԱԹ, Զապել Եսայանի ֆոնդ, № 289, թ. 13:

պաշարված հաճընցիներին կամավորական ուժերին միացած ձեղքել թշնամու շղթան և ազատվել բնաջնջումից:

Սակայն մեծ դժվարությամբ կազմված հայ կամավորների փոքրաթիվ ջոկատն անգամ չկարողացավ Հաճըն մեկնել: Օգոստոսի 10-ին կնքված Սևրի պայմանագիրը, որն այնքան սին պատրանքներ ստեղծեց ու շարդարացված ոգևորություն առաջ բերեց համայն աշխարհի հայության մեջ, անսքող կերպով ազդարարում էր, որ Ֆրանսիան Կիլիկիան «զիջում» է Թուրքիային: Եվ Սևրի պայմանագրի անմիջական հետևանքներից մեկը արդեն մի քանի օր հետո երևան եկավ այն բանում, որ ֆրանսիական իշխանությունները Կիլիկիայում փորձարեցին ցրելու Հաճընի օգնութեան արշավախմբի պատրաստ ուժերը՝ պահանջելով նրանց ուղարկել Միսիսի, Ինջիրլիկի և Ախարճայի շրջանները՝ բերքը հավաքելու պատրվակով: Եվ եթե այդ հրահանգը չկատարվեց օգոստոսին, ապա սեպտեմբերի 22-ին, երբ շուրջ 300 հաճընցիներից կազմված կամավորական խումբը պատրաստվում էր Հաճընին օգնության հասնել, ֆրանսիական զորքերը շրջապատում են Ախարճան, զինաթափ անում հայ կամավորներին և արտաքսում նրանց Կիլիկիայից²²²:

Ահա այսպիսի տխուր վախճան ունեցավ Հաճընին օգնության հասնելու նպատակով առաջ եկած կամավորական շարժումը՝ կործանման դատապարտված հերոս Հաճընի հույսի վերջին աղբյուրը: Եվ քաջարի հաճընցիները, 7-ամսյա դաժան կովից հետո, ընկան անհավասար մարտում:

Հոկտեմբերի 15-ին, քեմալական զորքերը անցնում են հարձակման բոլոր ուղղություններով և հրետանային կրակով խորտակելով պաշտպանության գծերը, ներխուժում քաղաք:

Մինչև վերջ քաջարի հաճընցիները կովեցին անարգ թըշնամու դեմ՝ անօրինակ սխրանքներ կատարելով: Գրավելով Հաճընը, քեմալական զորքերն ու չեթենները հրկիզեցին այն և

²²² Տե՛ս Ասկրան Թեքզեան, նշվ. աշխ., էջ 392—394, «Նոր Հաճըն», 1966, թիվ 11, էջ 303:

գաղանաբար ոչնչացրեցին քաղաքի ողջ ազգաբնակչությունը՝ վեց հազար հայերի²²³, այդ թվում կանանց ու երեխաներին, ծերերին ու վիրավորներին²²⁴: Միայն 380 հոգուց բաղկացած մի ջոկատի հաջողվում է ճեղքել թուրքերի պաշարման գիծը և անընդհատ մարտեր մղելով հետապնդող թշնամու դեմ, հասնել Զիհան, իսկ այնուհետև՝ Ադանա²²⁵:

Այսպես ընկավ հերոսական Հաճընը, ֆրանսիական իմպերիալիստների գիշատիչ ու խարդախ և քեմալական թուրքիայի ազգայնամուլ ու հայատյաց քաղաքականությունից զոհը: Ինչպե՞ս են լուսարանվում Հաճընի դեպքերը պատմագրությունից մեջ:

Սովետական թուրքագետներից վերը հիշատակված Ա. Դ. Ժելյաչկովը իր հոդվածներից մեկում ուղղակի հիշատակում է այն փաստը, որ «Հաճընի ազգաբնակչությունը անխնա սրի քաշվեց քեմալական զորքերի կողմից»²²⁶, Ն. էֆենդիևան Կիլիկիայի իրադարձություններին նվիրված գրքում հարկ չի համարում անգամ նշելու այդ փաստը և

223 Մի շարք հեղինակներ Հաճընի ազգաբնակչության ընդհանուր թիվը, հետևաբար և զոհվածների թիվը, մատնանշում են 8 հազար, ինչը, սակայն, չափազանցություն է, ստույգ չէ: Հաճընի անկման ժամանակ նահատակվել է 6 հազար մարդ: Այս թիվը բերվում է առավել տեղյակ հաճընցիների՝ Պետրոս արք. Սարաճյանի, Սոկրատ Թերզյանի և մյուսների կողմից: Տե՛ս Մատենադարան, Արշակ Ալոյցյանյանի արխիվ, թղթ. 14, վավ. 29, թ. 15, Սոկրատ Թերզյան, նշվ. աշխ., էջ 698. «Նոր հաճըն», 1966, թիվ 10, էջ 266, «Արևելյան մամուլ», 21 մարտի 1920 թ. և այլն:

224 Անգլիկոս և անօգնական հաճընցիների նկատմամբ քեմալական կանոնավոր զորքերի կողմից գործարկված անմարդկային արարքների մասին են պատմում սպանդից փրկված մի քանի ակնառեսները. տես Սոկրատ Թերզյան, նշվ. աշխ., էջ 513—550:

225 Հաճընի անկման օրը՝ հոկտեմբերի 15-ին, թշնամու շղթան ճեղքած հաճընցիների խումբը բաղկացած էր 387 մարտիկներից: Սրանցից 22-ը զոհվում են նահանջի ճանապարհին, իսկ 365 հոգի հոկտեմբերի 29-ին հասնում է Զիհան: Տե՛ս Սոկրատ Թերզյան, նշվ. աշխ., էջ 579, ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 408, ց. 1, գ. 142, թ. 15—16:

226 Տե՛ս «Вестник ИГУ», 1957, № 8, серия истории, языка и литературы, вып. II, էջ 208:

մարքսիստ-պատմաբանի իր վերաբերմունքը ցույց տալու կատարվածի նկատմամբ²²⁷, իսկ պրոֆ. Ա. Մ. Շամսուտդինովը ըստ էությունից աղավաղում է իրականությունը, գրելով հետևյալը. «Մարաշի, Ուրֆայի ու Այնթապի բնակիչներից հետո ֆրանսիական զավթիչների դեմ պայքարի ելավ նաև Կիլիկիայի մյուս վայրերի բնակչությունը: Տարսուսի, Ադանայի, Պոզանթիի, Սսի, Օսմանիեի, Մերսինի, Հաճընի շրջակայքում համառ պայքար ծավալվեց»²²⁸ (ընդգծումն իմն է— Ռ. Ս.): Այսպիսով, ստացվում է, որ Հաճընի ազգաբնակչությունը ևս, այսինքն՝ հայերը, պայքարել են ոչ թե քեմալական, այլ ֆրանսիական զորքերի դեմ²²⁹:

Թուրք պատմաբանների գերակշռող մասը գերադասում է չանդրադառնալ «Հաճընի դեպքին», քանի որ, ինչպես խոստովանում էր թուրքական «Ադանա փոսթալը» թերթը տակավին 1920 թ. նոյեմբերի 4-ին, «Հաճընի դեպքը աղետալի ձևով մը եղած է», և այն «աշխարհի ամեն կողմե գեշ արձագանք պիտի տա...»²³⁰, իսկ այն հեղինակները, ովքեր իրենց գործերում տեղ են հատկացրել Հաճընի կոիվներին, նպատակ են հետապնդում քողարկել կամ արդարացնել 6 հազար հաճընցիների քսամնելի բնաջնջումը՝ մեղքը բարդելով վերջինների վրա: Այսպես, Ալի Սաիպը հաճընցիներին անվանում է «չեթեական հրոսակներ», որոնք իբր թուրք ազգաբնակչությունը հալածում ու կեղեքում էին²³¹: Նա միաժամանակ գովաբանում է Հաճընի պաշարումն ու զրավումը անմիջականորեն իրականացրած հաճընցիների դահիճ Թուֆան բեյին²³²:

Վերը հիշատակված Ռեջեպ Դալքըրը (Սսի կայազորի

227 Տե՛ս Н. З. Эфендиева, նշվ. աշխ.:

228 А. М. Шамсутдинов, նշվ. աշխ., էջ 129:

229 Ի դեպ, փաստական անճշտություն է թույլ տվել նաև Ա. Ժելյաչկովը գրելով, թե իբր «Հաճընում ֆրանսիական կայազոր կար»: Տե՛ս «Вестник ИГУ», 1957, № 8, вып. 2, էջ 209:

230 Տե՛ս Սոկրատ Թերզյան, նշվ. աշխ., էջ 619:

231 Ali Saib, op. cit., p. 42.

232 Նույն տեղում, էջ 29:

նախկին պետը) ևս իր հուշերում նենգափոխում է Հաճընի իրադարձությունները: Անվերապահորեն արդարացնելով իր իսկ խոստովանությանը 30—40 հազար հաճընցիների տեղահանությունը, հեղինակը պնդում է, որ «պատերազմից հետո նրանք ետ վերադարձան»²³³, լուսթյան մատնելով, այդպիսով, նրանց մեծ մասի ոչնչացումը Սիրիայի անապատներում: Խոսելով 1920 թվականի Հաճընի կռիվների սկզբնավորման մասին, հեղինակը խեղաթյուրում է իրականությունը գրելով, թե «կոմիտեջի գեներալ Անդրանիկի կողմից ուղարկված Ճեպեճյանը զինում էր նույնիսկ հայերի կանանց՝ թուրքերին բնասնչելու նպատակով»²³⁴:

Ոչ անհայտ գորավար և քաղաքական գործիչ Ալի Ֆուաթ Ջերեսույր ևս չարամտորեն խեղաթյուրում է իրականությունը, գրելով թե «Հաճընի հայերը չորս զին ալյուր-ավերում էին և վայրագ հարձակումներ գործում ժողովրդի վրա»²³⁵: Հաճընի հայ ազգաբնակչության դեմ քեմալական կանոնավոր զորքերի կողմից «նախատեսված գործողությունների նպատակն էր, — գրում է հեղինակը, — ազատել Սսում և Հաճընում հարձակման ենթարկվող մեր եղբայրներին»²³⁶: Հեղինակը գոհունակություններ է նշում այն փաստը, որ հաճընցիների «մի փոքր մասը միայն կարողացավ փախչել, իսկ մնացածները ոչնչացվեցին»²³⁷:

Ինչ վերաբերում է ֆրանսիական հեղինակներին, նրանք, գրեթե բոլորն էլ, հիշատակելով հանդերձ Հաճընի հերոսական ինքնապաշտպանության մասին, տարբեր փաստարկներով ու պատճառաբանություններով փորձում են արդարացնել ֆրանսիայի կառավարող շրջանների և զինվորականության քաղաքականությունը, լուսթյան մատնում նրանց մեղսակցությունը կիրիկիահայերի, մասնավորապես հաճընցիների ողբերգական

ճակատագրում: Այսպես, գնդապետ Բրեմոնը պնդում է, որ «Հաճընին օգնելու ուղղությամբ բոլոր հնարավոր միջոցները ձեռնարկվել էին գեներալ Դյուֆիոյի կողմից»²³⁸, թեև հայտնի է, որ Հաճընի պաշարման ամբողջ ժամանակամիջոցում ֆրանսիական մի ինքնաթիռ ընդամենը երկու անգամ թռիչք է կատարել Հաճընի վրա, դրանցից մեկի ժամանակ քաղաքի պաշտպաններին հասցնելով մեկ արկղ փամփուշտ²³⁹: Պոլ դյու Վեուն ևս շեշտում է, թե իբր «Դյուֆիոն նյութական միջոցներ չունեիր» հաճընցիներին օգնելու համար²⁴⁰, իսկ Պիեռ Ռեդանը, ընդունելով, որ «Հաճընի պաշտպանությունը մեծաքանակ հրետանիով զինված հակառակորդի դեմ պատմության գեղեցիկ էջերից մեկն է», նույնպես մատնանշում է այն փաստը, որ «ֆրանսիացիները կարողացան մեկ ինքնաթիռ ուղարկել Հաճըն»²⁴¹:

* * *

Միանգամայն այլ ձևով դարձացան իրադարձությունները Ուրֆայում և Այնթապում, որոնք նույնպես մտնում էին ֆրանսիական գրավման գոտու մեջ:

Ուրֆա քաղաքը 1919 թ. հունվարին գրավվել էր անգլիական զորքերի կողմից, որոնք մնացին այնտեղ մինչև նույն թվականի հոկտեմբերը, երբ նրանք փոխարինվեցին ֆրանսիականով: Ուրֆայի ֆրանսիական կայազորը՝ ալժիրցի հրաձիգների 18-րդ գնդի մի գումարտակը, իր կազմում ուներ 12 սպա և 461 զինվոր²⁴², որոնցից հարյուրը ֆրանսիացիներ էին, մյուսները սենեգալցի և թունիսցի գաղութային զորքեր:

²³⁸ La lettre du général Brémond..., p. 2.
²³⁹ Արկղը շարդուփշուր է լինում և հաճընցիները կարողանում են միայն հրապատիճներն օդազորով նստակներ պատրաստելու համար:
²⁴⁰ Paul du Véou, op. cit., p. 211.
²⁴¹ Pierre Redan, op. cit., p. 37.
²⁴² Paul du Véou, op. cit., p. 162—163. Ալի Սախի տվյալներով ֆրանսիական զորքերի ընդհանուր թիվը Ուրֆայում հասնում էր 560 մարդու: Տե՛ս Ali Saïb, նշվ. աշխ., էջ 52:

²³³ Recep Dalkir, op., cit., p. 106.
²³⁴ Նույն տեղում, էջ 148:
²³⁵ Ali Fuat Cebesoy, op. cit., p. 418.
²³⁶ Նույն տեղում, էջ 296:
²³⁷ Նույն տեղում, էջ 418:

Ֆրանսիացիների դեմ դիմադրական շարժումը Ուրֆայում կազմակերպված բնույթ է բնութանում 1919 թ. դեկտեմբերի 29-ից, երբ Ուրֆա է ժամանում սուլթանական կառավարության կողմից քաղաքի ժանդարմական ուժերի պետ նշանակված Ալի Սաիպ բեյը²⁴³։ Վերջինս, Մուստաֆա Քեմալի կոչին հետևելով, անցնում է նրա կողմը և 1920 թ. հունվարի 9-ին ստեղծում Ուրֆայի իրավունքների պաշտպանության ընկերություն, որը գալիս է փոխարինելու մինչ այդ քաղաքում գործող «Զարթոնք» գաղտնի կազմակերպությանը։ Ալի Սաիպը բանտերից ազատում է բոլոր կալանավորներին, այդ թվում քրեական հանցագործներին²⁴⁴։ Սկսվում են պատրաստություններ քաղաքը Ֆրանսիական զորքերից ազատագրելու համար։ Այդ նպատակով Ալի Սաիպը որոշում է օգտագործել Ուրֆայի շրջակայքում գտնվող քրդական ցեղերին, ինչպես և բուն քաղաքում բնակվող քուրդ ազգաբնակչությանը։ Վերը հիշված Ուրֆայի իրավունքների պաշտպանության ընկերության ստեղծումից երկու օր անաջ, 1920 թ. հունվարի 7-ին, նա դիմում է քրդական աշխրեթներին «մահմեդական կրոնը և հայրենիքը պաշտպանելու» գաղտնի կոչով։

Ահա այդ կոչը, որն ամբողջությամբ բերված է Ալի Սաիպի հուշերում.

«Նա հաստատում էմ, որ դուք ամբողջովին անտեղյակ եք այն հալածանքներին, որ կիրառում են Ֆրանսիացիները Ադանայի վիլայեթում։ Ֆրանսիացիների Ադանա գալուց անմիջապես հետո սկսվեցին ոտնձգությունները կրոնի, պատվի ու ինքնասիրության դեմ։ (Այստեղ ես մանրամասն ծանոթացնում եմ ձեզ այն հալածանքներին ու դաժանություններին, որ գործադրել են Ֆրանսիացիները և հայերը Բրեմոնի հրահանգով)։ Այդ նույն հալածանքները մոտ ապագայում կրկնվելու են այստեղ։ Ֆրանսիացիների հրամանատարը արդեն հայտարարել է, որ ինքը վերակազմելու է ժանդարմե-

²⁴³ Ali Saib, op. cit., p. 47.

²⁴⁴ Paul du Vêou, op. cit., p. 170.

րիան և ծառայության կանչելու կամավորներին։ Այդ միջոցառումով նա նպատակ է հետապնդում իր ընտրությունները 300 հայերի ներգրավելու ժանդարմերիայի կազմում։ Ինչպես Ադանայում, այնպես էլ Կոզանում, ես իմ աչքերով տեսել եմ մահմեդականների, որոնց ականջները կտրել էին և աչքերը հանել։ Գալով այդ դժբախտ երկրամասից խորը ցավով լեցուն սրտով, ես տեսնում եմ, որ նույն այդ սարսափները կրկնվելու են, և ես իմ պարտքն եմ համարում նախազգուշացնել ձեզ այդ մասին։

Ֆրանսիական հրամանատարը, առանց տատանվելու, բացեիբաց խոսում է այն քաղաքականության մասին, որ ինքը մտադիր է կիրառելու այս երկրում. «Իրամի միջոցով քրդական քոչվոր ցեղերին մեր կողմը գրավելուց հետո, նրանց առաջնորդները կձերբարկավեն և որևէ պատրվակով կաքսորվեն Ալժիր կամ Թունիս։ Եվ այդպիսով կստեղծվեն քրդերից ու հայերից բաղկացած միավորումներ Ֆրանսիական սպաների հրամանատարության ներքո։ Վճարելով մահմեդական բարձր հողերականությունը և օգտագործելով նրանց կրոնական զգացմունքները, մենք աստիճանաբար կգրավենք Գիարբեքի, Սըվասի, Խարբերդի, էրզրումի, Վանի և Թիֆլիսի վիլայեթները։ Մեր նպատակն է վերջ դնել քոչվորական կյանքին և այդպիսով ծառայություն մատուցել մարդկությանը։ Ահա թե ինչու մենք սկսել ենք քրդերին անշատել թուրքերից»։

Յեղապետե՛ր. դուք շատ լավ դիտեք, որ սրանից քառասուն տարի անաջ Ռուսաստանը նույնպես ցանկացավ մեր արևելյան վիլայեթներից Հայաստան ստեղծել։ Եվ եթե չլինեին մեր հայրերի քաջությունն ու հավատքը, մենք այլևս այնտեղ չէինք լինի։ Ամբողջ աշխարհում միայն ազատ ու անկախ թուրքերն ու քրդերն են պաշտպանում իսլամի կրոնը։ Այսօր իսլամն ու հայրենիքը վտանգի մեջ են։ Նրանք իրենց հայացքը հասել են դեպի ձեզ՝ հետնորդները Սալահդդին էյուբի, որը հաղթականորեն պաշտպանեց Երուսաղեմը քրիստոնեական աշխարհի դեմ։ Մենք զգում ենք տաքությունը այն ար-

չան, որ թափվել է թշնամու կողմից գրավված մեր հողերում և այն արյունոտ ընդհարումների, որ տեղի են ունեցել Մայրաշում՝ երկու օրվա ընթացքում: Այնթապը պատրաստ է ապստամբվելու, և անեղենները (Անեղե արաբական ցեղը— Ռ. Ս.) շուտով այստեղ կլինեն: Համողցեք Հաշիմ բեյին (Անեղե ցեղի առաջնորդին— Ռ. Ս.), և եթե ձեր միջև գոյություն ունի որևէ թյուրիմացություն, թողե՛ք այն ավելի ուշ ժամանակների, միացե՛ք իրար և եկեք միավորվելու ֆրանսիացիների դեմ՝ Ուրֆայում: Ուրֆան ձեզ է սպասում: Իմ գաղտնի հրահանգների կիրառումը կապահովի մեր ազատագրումը: Ժամանակն է արդեն, որ դուք աշխարհի առջև ապացուցեք, որ ամենաերևելի ու ամենաազնիվ ցեղի առաջնորդն եք...

7 հունվարի 1336 թ.

Ալի Սաիպ²⁴⁵:

Ինչի՞ մասին էր վկայում Ալի Սաիպի կոչը: Այն մասին, որ քեմալական ղեկավարները որդեգրել էին սուլթանական ազգային քաղաքականության ամենաբնորոշ կողմը՝ թուրքահայատակ ժողովուրդներին իրար դեմ հանելու, փոխադարձատեղություն ու թշնամանք սերմանելու ծանոթ մեթոդը²⁴⁶:

Ալի Սաիպի այս կոչը արձագանք է գտնում քրդական մի քանի ցեղերի մոտ, որոնց առաջնորդները, սակայն, շտապում են Ուրֆա ոչ թե «ազատագրական պայքարին» իրենց մասնակցությունը բերելու նպատակով (ինչպես փորձում են ներկայացնել որոշ հետազոտողներ²⁴⁷), այլ, պարզապես, քաղա-

²⁴⁵ Ali Saib, op. cit., p. 53—54; Նույնը տե՛ս Paul du Véou, նշվ. աշխ., էջ 351:

²⁴⁶ Հետագա իրադարձությունները մերկացրին նաև հիշյալ կոչում պարունակվող կեղծիքը՝ քրդերի «ազատ ու անկախ» գոյության մասին, երբ քեմալական կառավարությունը արյան մեջ խեղդեց քրդական ապստամբությունները, իսկ թուրքական մեջլիսի երեսփոխան Ալի Սաիպը գլխավորեց Շեյխ Սաիդի ապստամբության ղեկավարների և մասնակիցների հետ հաշիմահարգար տեսնող «Անկախության առյուծը»:

²⁴⁷ Տե՛ս H. 3. Эфендиева, նշվ. աշխ., էջ 122—123:

քի քրիստոնյա ազգաբնակչության, գերազանցապես հայերի դեմ բռնություններ գործադրելու, թալանին ու կողոպուտին մասնակցելու համար: Եվ եթե Ուրֆայի հայերը զինված ինքնապաշտպանություն չկազմակերպեին, նրանք, անկասկած, նույն բախտին կարժանանային, ինչ որ հարյուր հազարավոր արևմտահայերը՝ Մեծ եղեռնի տարիներին:

Եվ այսպես, 1920 թ. հունվարի 28-ին, Անեղե ցեղի առաջնորդ Հաշեմը, 600 հեծյալների գլուխն անցած, գալիս է Ուրֆա՝ քաղաքի պաշարմանը մասնակցելու համար: Բացի հիշյալ 600 հոգուց, Ուրֆայում սկսված կռիվներին մասնակցում էին հետևյալ քրդական ցեղերը. Միլլի՝ 150 մարդ, Բուջակ՝ 150, Բագիլլի՝ 250, Դոյեբլի՝ 100, Իզլիլի՝ 100, Շեյխանլի՝ 100, ընդամենը, այսպիսով, մոտ 1500 հոգի²⁴⁸:

Փետրվարի 7-ին Ուրֆայի և նրա շրջակայքի ազգային ուժերի հրամանատար Ալի Սաիբը Ուրֆայի ֆրանսիական գրավման գործերի հրամանատարին վերջնագրի է ուղարկում՝ 24 ժամվա ընթացքում գործերը քաղաքից դուրս հանելու պահանջով: Վերջնագրում ասված էր հետևյալը. «Մի ժողովուրդ, որը դարերի ընթացքում ազատ է ապրել և իր տան տերն է եղել, չի կարող հաշտվել գրավման և ստրկության հետ: Մենք այստեղ ենք գտնվում պաշտպանելու և ապահովելու մեր սրբազան իրավունքները խարդախ ու բռնի գրավման դեմ, որն ավելի ու ավելի է ծանրանում մեր վրա ի խախտումն զինատաղարի պայմանների և Վիլսոնի սկզբունքների:

Մենք այլևս անկարող ենք տանելու այն հյուրընկալությունը, որից դուք օգտվում եք Ուրֆայում: Մենք վճռականորեն մերժում ենք ձեր կողմից իրականացված գրավումը, որը հակառակ է կնքված զինադադարին: Եվ եթե դուք 24 ժամվա ընթացքում չհեռանաք Ուրֆայից, մենք որոշակի միջոցներ կձեռնարկենք, և թափված արյան պատասխանատվությունը կընկնի ձեր վրա: Մեր քրիստոնյա հայրենակիցների բոլոր իրավունքները մեր պաշտպանության տակ են: Եթե դուք հա-

²⁴⁸ Ali Saib, op. cit., p. 137; Paul du Véou, op. cit., p. 172—173.

մաձայնվեք թողնել Ուրֆան, մենք երաշխավորում ենք ձեր ազատ մեկնումը մինչև մեր սահմանների այն կողմը»²⁴⁹;

Հիշյալ վերջնագիրը ֆրանսիական հրամանատարուժյա- նը հասցնելուց մեկ ժամ հետո թուրքերեն լեզվով գրված հե- տեյալ պատասխանն է ստացվում.

«Ուրֆայի շրջակայքում գտնվող բոլոր ցեղերին

Ես ստացա ձեր նամակը: Մենք պատերազմական վիճակի մեջ չենք գտնվում ձեզ հետ: Ձեր հողից հեռանալու հրամանը կախված է միմիայն գեներալ Գուրոյի համաձայնությունից: Ես նրան ուղարկեցի ձեր պահանջը: Մեր միջև գոյություն ունեցող բարեկամական կապերի խզմանը սպառնացող մի- ջադեպերին տեղի չտալու համար ես խնդրում եմ սպասել նրա պատասխանը գալուն: Ես հաստատ հույս եմ տածում, որ այդ պատասխանը չի հասպաղի մեզ հասնելու:

7 փետրվարի 1920 թ.

Ուրֆայի ֆրանսիական քաղաքակա- նոստի կառավարիչ Սաժու»²⁵⁰

Ֆրանսիական կառավարչի այս նամակից հետո Ալի Սաիբը առավել մեծ եռանդով է նախապատրաստում հարձա- կումը ֆրանսիացիների դիրքերի վրա: Ալի Սաիբի գլխավո- րած ազգային ուժերի համար այդ պահին մեծ նշանակություն ունեցավ նաև լեռնային մի թնդանոթի և մի գնդացրի ստա- ցումը Սեվերեկից²⁵¹:

Փետրվարի 9-ին թուրքական ուժերը ընդհուպ մոտենում են ֆրանսիական դիրքերին և կրակ բացում նրանց վրա: Սկսվում են խրամատային կռիվներ, որոնք տևում են շուրջ երկու ամիս՝ մինչև ֆրանսիական զորքերի նահանջը Ուրֆա- յից: Քաղաքի ֆրանսիական կայազորը, այսպիսով, ամբող-

²⁴⁹ Ali Saïb, op. cit., p. 74, նույնը տե՛ս Paul du Vêou, նշվ. աշխ., էջ 356:

²⁵⁰ Ali Saïb, op. cit., p. 75.

²⁵¹ Ali Fuat Cebesoy, Millî mücadele hatıraları, s. 296.

ջովին կտրվում է արտաքին աշխարհից այն պահին, երբ պա- րենի պաշարները գրեթե սպառվել էին: Դրան ավելացավ Մա- րաշից ֆրանսիական զորքերի անսպասելի նահանջի լուրը, որը, ինչ խոսք, մեծ բարոյալքում առաջ բերեց:

Փետրվարի 13-ին Ալի Սաիբը Ուրֆայի ֆրանսիական ուժերի հրամանատար Օժեին նոր նամակ է ուղարկում և տե- ղեկացնելով այն մասին, որ ֆրանսիական զորքերը պարտու- թյուն են կրել և պարպել Մարաշը, ինչպես նաև շրջապատվել ու անձնատուր են եղել Բիրեջիկում, պահանջում է անհապաղ հանձնել բոլոր գեներալն ու ռազմամթերքը, և այդ դեպքում ֆրանսիական ուժերը ապահովություն կառաջնորդվեն իրենց ցանկացած վայրը²⁵²: Պատասխան չստանալով, Ալի Սաիբը հրամայում է հրետանային կրակ բացել ֆրանսիական զոր- քերի վրա, որոնք, քաշվելով իրենց նախկին դիրքերից, հա- մախմբվել էին հիվանդանոցի շենքում և նրա շրջակայքում: Փետրվարի 28-ին Կիլիկիայի ֆրանսիական ուժերի հրամա- նատար գեներալ Դյուֆինոն մի սավառնակ է ուղարկում Ուր- ֆա, որը, թռչելով ֆրանսիական դիրքերի վրայով, թռուցիկ- ներ է նետում, որոնցում ասված էր. «Ձեր վատ օրերը իրենց վախճանին են մոտենում: Շատ շուտով դուք օգնություն և մատակարարում կստանաք»²⁵³:

Ինչպիսի՞ դիրք էր գրավել ծավալվող իրադարձություն- ների նկատմամբ քաղաքի հայ ազգաբնակչությունը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Ուրֆայի հայերի թիվը հասնում էր շուրջ 30 հազարի²⁵⁴. 1915 թ. ահավոր եղեռնի ժամանակ նրանք, ինչպես հայտնի է, թանկ վաճառեցին իրենց կյանքը, հերոսական դիմադրու- թյուն ցույց տալով թնդանոթներով գինված թուրքական կա- նոնավոր զորքերին, սակայն անհավասար կռվում ոչնչացան՝ սրի քաշվեցին կամ աքսորվեցին Տեր-Ձորի անապատները:

²⁵² Ali Saïb, op. cit., p. 93.

²⁵³ Paul du Vêou, op. cit., p. 173.

²⁵⁴ Լալբեր, Ուրֆայի հերոսամարտը, էջ 231:

Պատերազմի ավարտից հետո վերապրող ուրֆացիների թիվը հասնում էր ընդամենը 6 հազարի: Նրանց ճնշող մեծամասնությունը 1919 թվականի ընթացքում տարբեր տեղերից գալիս հասնում է իր հարազատ քաղաքը: 1919 թ. վերջին Ուրֆայի հայաբնակ թաղամասը, ամերիկյան նպաստամատուցում գտնվող 800 հայ որբերի հետ միասին, հաշվում էր 5—6 հազար մարդ²⁵⁵: Ուրֆայի մուսուլմանների Սլի Ռեզա բեյը, որը քաղաքում էր մնացել ներքին ուժերը ֆրանսիացիների դեմ կազմակերպելու համար, և Սլի Սաիբը զանազան գրուսթյունների, նամակների և այլ միջոցներով փորձում էին հավաստիացնել հայերին, որ նրանք կարող են միանգամայն ապահով զգալ իրենց, սակայն Ուրֆայի հայությունը 1915 թ. դեպքերից գիտեր, թե ինչ արժեք ունեն թուրքական խոստումները: 1919 թ. վերջից հայերը սկսում են զինվել. 500 երիտասարդներ կանոնավոր կերպով զինվորական վարժություններ էին անում, ամրացնում հայկական թաղամասերը, գիշեր-ցերեկ հսկում դիրքերը²⁵⁶: Եվ ուրֆացի հայերի զինված այս շեղբուսթյունը, որը, ինչ խոսք, դուր չէր գալիս ինչպես ֆրանսիացիներին, այնպես էլ թուրքերին, վճռական դեր խաղաց նոր բռնություններից ու կոտորածներից զերծ մնալու գործում:

1920 թ. մարտ ամսվա ընթացքում Դյուսթրոյի խոստացած օգնությունը այդպես էլ չստացվեց և սննդամթերքի պակասից հյուսիսում ֆրանսիական զորքը, այլևս անկարող զբաղվելով դիմանալ տանջալից պաշարմանը, ստիպված է լինում հեռանալ Ուրֆայից: Ապրիլի 8-ին ֆրանսիական հրամանատարությունը համաձայնվում է զորքերը քաղաքից դուրս բերելու, առաջ քաշելով նահանջի հետևյալ պայմանները.

- 1 Հայերի կյանքի ապահովում.
- 2 Ամերիկացիների կյանքի և ունեցվածքի ապահովում.

²⁵⁵ Paul du Véou, op. cit., p. 166; Արամ Սահակեան, *Կնշվ. աշխ.*, էջ 1217:
²⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 1216:

3. Ուրֆայում զոհված ֆրանսիական զինվորների գերեզմանների հարգում.

4. Տրամադրել 60 ուղտ և 25 ջորի՝ գումակը Զերաբուա տեղափոխելու համար.

5. Վերադարձնել 1920 թ. փետրվարի 17-ի համաձայնությունից հետո գերի վերցված ֆրանսիական զինվորներին.

6. Ուրֆայի 10 երեւելիներ պետք է ուղեկցեն ֆրանսիացիներին մինչև Զերաբուա²⁵⁷:

Թուրքական կողմը սկզբունքորեն համաձայնվում է այս պայմաններին, և նույն օրը նախնական զինադադար է կրնքվում, որը հաստատվում է ապրիլի 9-ին՝ Սլի Սաիբի և Օժեի հանդիպման ժամանակ:

Հաջորդ օրը՝ ապրիլի 10-ին, ֆրանսիական զորքերը նահանջում են քաղաքից դեպի Տել-Աբիադի իրենց բանակատեղին, սակայն ճանապարհին, Ուրֆայից ընդամենը 10 կմ. հեռավորության վրա ծուղակն են ընկնում, հարձակման ենթարկվում իրենց ժամանելուն սպասող քրդական աշիրեթներին և շրջակա գյուղերի զինված չեթենների կողմից: Անհավասար և անսպասելի կռվում ֆրանսիական ջոկատը զլխովին ոչնչանում է: Մոտ 500 հոգուց փրկվում է ընդամենը մեկ սպա և մի քանի զինվոր²⁵⁸:

Ինչ վերաբերում է Ուրֆայի հայ ազգաբնակչության հետագա ճակատագրին, ապա, ֆրանսիական զորքերի հեռանալուց հետո, որոշ ժամանակ, տեղական իշխանությունները նրանց հանգիստ էին թողել, սակայն 1921 թ. սկզբներից քաղաքականությունը փոխվում է. թուրքերը սկսում են հետապնդել հայերին, բռնություն գործադրել, նենգ սպանություններ կազմակերպել, ի վերջո զրոհելով նրանց թողնել իրենց պապենական օջախները և հեռանալ հարազատ քաղաքից: 1923 թ. հունվար-մայիս ամիսների ընթացքում Ուրֆայի հայությունը մի քանի քարավաններով փոխադրվում է Հալեպ և

²⁵⁷ Ali Saïb, op. cit., p. 173—174.
²⁵⁸ E. Brémond, op. cit., p. 43.

շրջանները²⁵⁹; Հինավուրց Եդեսան վերջին անգամ դատարկվում է հայությունից:

Ի տարբերություն Ուրֆայի, այլ վախճան ունեցավ ազատագրական պայքարը Այնթապում: Այնթապ քաղաքը պատերազմից հետո մեկ տարի (1918 թ. դեկտեմբերի 11-ից մինչև 1919 թ. նոյեմբերի 11-ը) անգլիական գրավման շրջան ապրեց: Այս ժամանակամիջոցում մաս առ մաս իրենց հաքազատ քաղաքը վերագարձան 1915 թ. Միջագետքի անապատներն աքսորված այնթապցի հայերի բեկորները, մոտ 10—12 հազար հոգի, ինչպես նաև մոտ 8 հազար հայ գաղթականներ, գլխավորապես Սեբաստիայից: 1919 թ. վերջին Այնթապի ազգաբնակչության թիվը անցնում էր 40 հազարից²⁶⁰, որից մոտ 18 հազարը հայեր էին, իսկ մնացածը՝ թուրքեր և մի քանի հարյուր քրդեր ու չերքեզներ²⁶¹:

1919 թ. նոյեմբերի 5-ին Ֆրանսիական մի սպա, մի քանի զինվորների գլուխն անցած, մտնում է Այնթապ, իսկ մի քանի օր հետո քաղաք է ժամանում 200 հոգուց բաղկացած Ֆրանսիական ջոկատը: Նոյեմբերի 11-ին անգլիական ուժերի հրամանատար հազարապետ Միլզը քաղաքը հանձնում է գրնդապետ Չլի Սենտ Մարիին²⁶²; Նոյեմբերի 23-ին քաղաքի թուրք ազգաբնակչությունը Ֆրանսիացիների դեմ ուղղված բողոքի ցույց է կազմակերպում, իսկ Մուստաֆա Քեմալի կողմից Այնթապի շրջանի ազգային ուժերի հրամանատար նշանակված Քըլըջ Ալի բեյը բողոքի հեռագիր է ուղարկում Ադանայում նստած Ֆրանսիական վերին հրամանատարությունը²⁶³; Միաժամանակ Քըլըջ Ալին, որն աչքի էր ընկել Մարաշի կռիվները ղեկավարելիս, շրջում է մերձակա գյուղերը՝

²⁵⁹ Տե՛ս Արամ Սահակեան, նշվ. աշխ., էջ 1248:

²⁶⁰ Ֆրանսիական զնդապետ Աբադիի տվյալներով, քաղաքն այդ ժամանակ ուներ 55 հազար բնակիչ: Տե՛ս Abadi, նշվ. աշխ., էջ 11:

²⁶¹ Kevoork A. Sarafian, A Briefer History of Aintab, p. 11.

²⁶² Ա. Կեսար, Այնթապի գոյամարտը, էջ 35—37:

²⁶³ Ahmet Bedevi Kuran, op. cit., p. 644—645.

չեթեններում մարդկանց հավաքագրելու համար: Տարբեր ճանապարհներով զենք էր ձեռք բերում և զինվում նաև Այնթապի թուրք ազգաբնակչությունը: Այնթապի հայերը, տեսնելով, որ պատերազմական այդ նախապատրաստությունները հավասարապես ուղղված են իրենց դեմ, սկսում են լուրջ մտահոգվել ինքնապաշտպանական միջոցների մասին: Վերահաս աղետին զիմակայելու նրանց վճռականությունը առավել հաստատուն դարձավ Մարաշի դեպքերից հետո, երբ «թուրքերը սկսած էին սպառնալ մեզ հայտնի և համարձակ պոլսթով, զրպարտություններով, խուզարկություններով և ջարդի վախ ազդելու համար ցույցեր ընելով»²⁶⁴, 1920 թ. հունվարի վերջին ստեղծվում է ինքնապաշտպանության կենտրոնական մարմին՝ փորձված զինվորական Ատուր Լևոնյանի գլխավորությամբ: Հայկական քաղաքամասը բաժանվում է շրջանների, հրամանատարներ են նշանակվում, հաշվառման են առնվում հայ ազգաբնակչության մոտ եղած բոլոր զենքերը, զիրքեր ու պահակներ են կարգվում, ստեղծվում են Կարմիր Խաչ, մատակարարման և այլ մարմիններ, ձեռնարկվում է ուժերի պատրաստություն²⁶⁵: «Հայ կանայք ու երեխաները աշխատում էին տղամարդկանց հետ միասին, փոխադրում անհրաժեշտ շինանյութերը (քար, գերաններ և այլն)»²⁶⁶, — գրում է Աբադին:

Փետրվարի 21-ին Այնթապի թուրք երեկիները հավաքվում են կառավարչական շենքում, 25 հայերի էլ հրավիրում են մասնակցել, համերաշխություն են առաջարկում հետևյալ պայմաններով. «առաջին. հայերը որևէ դիմում ուղղակի թուրք կառավարութեան ընեն, նույնիսկ եթե հայ մը անարգվի կամ վիրավորվի թուրքի մը կողմեն. երկրորդ՝ շուկա պիտի իջնեն և իրենց տունները պիտի դառնան»:

²⁶⁴ Վ. Լ. Խուպեքեան, նշվ. աշխ., էջ 208 (Ներսես քահանա Թալուզյանի նամակը Կիլիկիո կաթողիկոս Սահակ Բ-ին):

²⁶⁵ Ա. Կեսար, նշվ. աշխ., էջ 42—45:

²⁶⁶ Abadi, op. cit., p. 43.

Հայ ներկայացուցիչները, իրենց հերթին, հետևյալ առաջարկներով են հանդես գալիս. 1. Թուրքերը զինյալ չպիտի պատին. 2. Պոլսոյն պիտի վերցնեն²⁶⁷:

Առաջարկները երկուստեք ընդունվում են, սակայն տեղն ու տեղը խախտվում թուրքերի կողմից. Մարաշի հաջողութունից ոգևորված, նրանք արդեն չեն թաքցնում իրենց թրջնամանքը, սաստկացնում են բոյկոտը, ծեծում առաջին անգամ շուկա իջած մի հայի, մեկ ուրիշի սպանում քաղաքի մեջ: Մարտի սկզբներին սպանվում են Այնթապի շրջակայքում գտնվող 17 սասունցի շրաղացպանները և այլն: «Այս բոլորը, — գրում էր Ներսես քահանայա-թավուզճյանը, — կըլլային հայերը ահաբեկելու համար, որպեսզի ֆրանսիական պաշտպանութենեն ձեռնթափ ըլլան և թուրքերուն հետ միանան թուրք-ֆրանսիական ընդհարումի միջոցին: Թուրքերը այլևս համարձակորեն սկսան ըսել, թե պիտի կովին ֆրանսիացիին զեմ, պիտի վոնտեն, և հայերն ալ պիտի ճզմեն ու բնաջնջեն, նկատելով, որ հայերը ֆրանքոֆիլ են»²⁶⁸:

Քաղաքի փոքրաթիվ ֆրանսիական կայազորը ուժեղացնելու համար 1920 թ. մարտի 26-ին Քիլիսից Այնթապ է ճանապարհվում գեներալ Անդրեայի գլխավորած զորամասը, բաղկացած 3 հետևակային գնդից և 200 հեծյալներից, իր կազմում ունենալով նաև 4 տանկ²⁶⁹: Ճանապարհին կռիվներ մղելով թուրքական չեթենների հետ, Անդրեան մարտի 28-ին մտնում է Այնթապ²⁷⁰, սակայն մի քանի օր հետո թողնում է քաղաքը և շարժվում Քիլիսի ուղղությամբ՝ իր հետ վերցնելով Այնթապում գտնվող ֆրանսիական ուժերի մի մասին և ժանր թնդանոթները: Թուրքերը կարծես դրան էին սպասում: «Ապրիլ 1 առաու ժամը 8-ին, — գրում է Թավուզճյանը, — քաղաքին երկու կողմի (հյուսիս և հարավ-արևելյան) բլուր-

ներու վրայեն տրված ազդանշանով թուրքերը կազմակերպված ուժով և ռազմական սիսթեմով սկսան հարձակվիլ հայ թաղերու վրա»²⁷¹: Դիրքերի վրա հսկող հայ մարտիկներին, սակայն, հաջողվում է, շատ արագ կերպով փողոցների անցքերում պատնեշներ բարձրացնել և, այդպիսով, պաշտպանական ամուր զիծ ստեղծել:

«Այնթապի հայերուն վերաբերմունքը, ոգին, այս փորձանք օրերուն, վեր էր ամեն գովեստե, — գրում է դեպքերի ակնատես, ամերիկյան Կոլեջի նախագահ Ջոն Մերիլը: Ապրիլ 1-ը նախորդող երեք ամիսներուն հայերը որոշակի տեսան, թե իրենց ապահովության հույսը կկայանար թուրքերու հետ հաշտարար կենցաղ մը պահելուն մեջ: Այս քաղաքակա-նուլթյունն ալ որդեգրվեցավ հայ ղեկավարներու կողմե, հակառակ անոր, որ վտանգի սաղմեր կպարունակեր. այնպես որ, երբ հանկարծական հարձակում տեղի ունեցավ, հայերն իրավացիորեն կրցան ըսել, թե իրենց վրա հարձակում գործված է առանց պատճառի և իրենց ըրածը միմիայն պարզ ինքնապաշտպանություն է, առանց վրեժխնդրական ոգիի»²⁷²: Հեղինակը միաժամանակ ընդգծում է այնթապի հայերի դիմադրական կորովն ու կազմակերպվածությունը. «Իրենց պաշտպանության ընթացքում հայերը ցուցահանեցին մեծ կարողություններ, հնարամտություն, ինչպես նաև քաջասրբ-տուլթյուն: Վառոդ շունեին, կերպերը գտան շինելու. ումբ շունեին, բայց ձուկեցին. փամփուշտ շունեին, բայց արտա-գրեցին: Նույնիսկ երկու թնդանոթ ձուկեցին»²⁷³:

Երկու շաբաթ անընդհատ, մինչև ապրիլի 16—17-ը, հայերը միայնակ հերոսական դիմադրություն ցույց տվեցին թուրքական չեթեններին («ֆրանսիացիք պատերազմի առաջին օրերուն պարզ հանդիսատեսի դեր կկատարեին»²⁷⁴, — գրում

267 Վ. Լ. Խուպխուբեան, նշվ. աշխ., էջ 210:

268 Նույն տեղում, էջ 210—211:

269 S. Üzel, Ayntap savaşının iç yüzü, s. 14.

270 Նույն տեղում, էջ 13:

271 Վ. Լ. Խուպխուբեան, նշվ. աշխ., էջ 212—213:

272 Տե՛ս Ա. Կեսաբ, նշվ. աշխ., էջ 66—67:

273 Նույն տեղում, էջ 67:

274 Գեւորգ Ա. Սարաֆեան, Պատմութիւն Անթէպի հայոց, Բ. հատոր, էջ 1:

է Գեորգ Սարաֆյանը), որոնց այնպես էլ չհաշտուելից ճեղք բացել դիրքերում և ներխուժել հայկական թաղամասերը²⁷⁵։ Ապրիլի 16—17-ին Այնթապի արևելյան ու արևմտյան կողմերում երևացին Ֆրանսիական նոր ուժեր (գնդապետ Նորմանի հրամանատարութեամբ), որոնք պաշարեցին թուրքական թաղամասը և մյուսօրեքից պահանջեցին քաղաքից հեռացնել շեթենները։ Վերջինս մերժում է Ֆրանսիական հրամանատարութեան այդ պահանջը։ Մի քանի օր հետո, ապրիլի 28-ին, գնդապետ Նորմանի զորամասը հեռանում է քաղաքից դեպի Ջերաբլուս, երկրորդ անգամ հայկական թաղամասը թողնելով թուրքական ուժերի դեմ հանդիման։ Մյուս օրը՝ ապրիլի 29-ին, Քըլըջ Ալիին փոխարինած Արսլան-բեյը դիմում է հայերին սպառնալից մի նամակով, որտեղ ասված էր. «Դուք, օսմանյան հպատակներ, զենք կը քաշեք ձեր կառավարութեան դեմ. պետք է գիտնաք, որ ձեր այս արարքը անպատիժ պիտի շմնա»։ Նամակում հայերից պահանջվում էր 24 ժամվա ընթացքում զենքերը հանձնել և հպատակություն հայտնել, «հակառակ պարագային, — ասվում էր վերջում, — մենք պատասխանատու չենք թափվելիք անմեղ արյան համար»²⁷⁶։ Թուրքական ղեկավարությունը նամակներ է ուղարկում նաև Ֆրանսիացիներին ու ամերիկացիներին։ Այս վերջիններն իրենց պատասխան նամակում մատնանշում են, որ «հայեր ձեզի հանդեպ թշնամություն մը չունին. անոնց ըրածը պարզ ինքնապաշտպանություն մըն է, որ նվիրական պարտականություն մըն է»²⁷⁷։

Պետք է ասել, որ Այնթապի թուրք բնակիչների մեջ քիչ

²⁷⁵ Հարկ է նշել, որ սովետական որոշ թուրքագետներ, թուրք հեղինակների ազդեցության տակ, ապրիլի 1-ի հարձակումը փորձում են ներկայացնել, որպես բացառապես Ֆրանսիացիների դեմ ուղղված մի ապստամբություն՝ լուսթյան մատնելով նրա հակահայկական ուղղվածությունը։ Տե՛ս А. М. Шамсутдинов, նշվ. աշխ., էջ 128—129., Н. З. Эфендиева, նշվ. աշխ., էջ 95—96։

²⁷⁶ Գեորգ Ա. Սարաֆյան, նշվ. աշխ., էջ 99։

²⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 100։

չէին այնպիսիները, ովքեր սկսում էին գիտակցել, որ հայերը ստիպված են եղել ներքաշվել այդ պայքարի մեջ։ Ականատեսներից մեկը պատմում է, որ թուրքական և հայկական թաղամասերը իրարից բաժանող պատնեշների վրա կարելի էր հետևել բուլանդակության խոսակցություններ լսել։

— Քաղաքացի, անունդ ի՞նչ է.

— Հարություն, իսկ ձեռք.

— Մուհամմեդ.

— Մուհամմեդ, ես քեզի բան մը բռնեմ. դուք, մանավանդ գյուղացիներդ, բնավ խելք չունիք. ձեր սպաները գեղխութեամբ կուտեն, կխմեն, կգինովնան, իսկ ձեզի պես թշվառականները մեր դեմ կղրկեն, որպեսզի շան սատակ ըլլաք.

— Հիրավի, շատ ճիշտ կը խոսիք. մենք ի՞նչ վեճ ունենք, ձեզի հետ եղբոր պես կապերինք, անիծյալ ըլլա այն, որ մեզ այս փորձանքին մեջ ձգեց²⁷⁸։

Մենք այս երկխոսությունը մեջ բերեցինք նաև այն պատճառով, որ Այնթապի ղեպքերին նվիրված իրենց հուշերում թուրք հեղինակները շրջանցում, լուսթյան են մատնում նման և սոցիալական երանգ ունեցող ուրիշ շատ փաստեր, այդ թվում թուրք ազգաբնակչության ստորին խավերի դժգոհությունը քաղաքի թուրք ունևորների ու հարուստների գրաված հարմարվողական դիրքից, Ֆրանսիացիների դեմ պատերազմը դադարեցնելու, նրանց հետ համաձայնության գալու փորձերից, որոնք բացահայտորեն երևան եկան թուրքական թաղամասի պաշարման ծանր ամիսներին։

Ի դեպ, թուրք հեղինակները չեն թաքցնում, որ քեմալական գործիչները հաճախ լուրջ դժվարությունների էին հանդիպում գյուղացիական զանգվածներին շեթենների մեջ ներգրավելիս։ Այսպես, Այնթապի կռիվների մասնակից Յուզբեյը իր հուշերում խոստովանում է, որ Քըլըջ Ալին երկար գրույցներ էր ունենում շրջակա գյուղերի բնակիչների հետ, համոզելով նրանց մասնակցել ազգայնական շարժմանը, հաճախ սպառ-

²⁷⁸ Գեորգ Ա. Սարաֆյան, նշվ. աշխ., էջ 113—114։

նում էր, խոստումներ տալիս և այլն²⁷⁹: Իսկ թե ի՞նչ խոստումներ էին տրվում չեթեներում հավաքագրողներին, այդ մասին հաճախ խոստովանում էին հենց իրենք, հայկական թաղամասը պաշարած չեթեականները, ասելով, թե իրենք եկել են «գյավուր շարգելու, նրանց ինչքն ու պատիվը բռնաբարելու» նպատակով: «Ադիյամանեն, Մալաթիայեն, Պեհեսնիեն, Ուրֆայեն, Մարաշեն, Քիլիսեն և շրջակայքներն թուրքեր, քրդեր, շերքեզներ, թյուրքմեններ և ամեն տեսակ աշիրեթներ եկեր էին, — գրում է ականատեսներից մեկը, — բայց ասոնք բանի մը օր սպասելե վերջ, տեսնելով, որ գյավուրը զիրենք զենքով կը հյուրընկալեր, կձգեին և կը փախչեին»²⁸⁰:

Հայերը, իրենց հերթին, Այնթապի կոնվների ընթացքում եկան այն գիտակցության, որ Փրանսիայի, ինչպես և իմպերիալիստական ամեն մի տերություն, քաղաքականությունը ըստ էության ուխտագրուժ ու նենգ քաղաքականություն է: «Այնթապի հայերը սկսան ըմբռնել ֆրանսիացիին մտայնությունը, — գրում է գեպքերի մասնակիցը: — Կրնամ ըսել, թե այս կովին ամենամեծ օգուտը եղավ Այնթապի հայություն աչքը բանալուն: Ամենքն ալ համոզվեցան, որ ոչ մեկ եվրոպացի իր մասին հոգ չէր ընել, օտարը միշտ օտար էր, ամեն ազգ ինքնիրեն համար կաշխատեր, և իր անկախության համար ուրիշ ազգի մը վրա հույս դնել տխմարություն էր»²⁸¹:

Առանձնապես մեծ հիասթափություն ու բարոյալքում առաջ բերեց այնթապցի հայերի (ինչպես և ողջ կիլիկիահայություն) մեջ 1920 թ. մայիսի 30-ին կնքված ֆրանս-քեմալական 20-օրյա զինադադարը (որը ֆրանսիական հրամանատարությունը աշխատում էր գաղտնի պահել հայերից), որի համաձայն ֆրանսիական զորքերը պարպելու էին նաև Այնթապ քաղաքը: Ճիշտ է, զինադադարի պայմանները չկատարվեցին ո՛չ ֆրանսիացիների, ոչ էլ քեմալականների կողմից,

²⁷⁹ S. Üzel, op. cit., p. 20—22.

²⁸⁰ Քեմալ Ա. Մարաֆյան, նշվ. աշխ., էջ 127:

²⁸¹ Նույն տեղում, էջ 124:

սակայն Այնթապի հայ բնակչությունը եկավ այն համոզման, որ ֆրանսիական զորքերը ցանկացած պահին կլքեն հայերին և կհեռանան Կիլիկիայից, հենց որ Փրանսիայի շահերին ձեռնտու պայմաններ առաջարկվեն թուրքական կողմից: Մայիսի 30-ի զինադադարը, ինչպես նախորդ զիսում ցույց տրվեց, նպաստեց ազգայնական ուժերի համախմբմանը և հետագա պայքարի հաջող կազմակերպմանը նրանց կողմից: Զինադադարի ընթացքում Այնթապի թուրք իշխանությունները նոր փորձեր արեցին սիրաշահել հայերին, նրանց ֆրանսիացիների դեմ դուրս բերելու նպատակով: Հունիսի 13-ին Այնթապի մյուսթեսարիֆը «հավաստիացնում» էր հայերին, որ «թուրքերն այս անգամ անկեղծ են, պետք է հավատալ իրենց և իբրև միևնույն հայրենիքի զավակներ՝ համազործակցութեամբ պաշտպանել հայրենիքը օտար թշնամիին դեմ»²⁸² (ընդգծումն իմն է— Ռ. Ս.):

Թուրք ազգայնական ղեկավարների նման կոչերը, սակայն, շատ հեռու էին անկեղծ լինելուց, դրանք պարզապես տակտիկական նկատառումներով արվող սին հայտարարություններ էին, որոնք նպատակ էին հետապնդում հայերին դուրս բերել զինված չեզոքության վիճակից և զրդել միանալու իրենց՝ ընդդեմ ֆրանսիացիների: Իսկ իրականում, նույն մյուսթեսարիֆի ավելի ուշ արված հայտարարությունները վկայում էին այն մասին, որ քեմալական ազգայնական ղեկավարների վերաբերմունքը հանդեպ հայերը ըստ էության ոչնչով չէր տարբերվում երիտթուրքական ազգայնամոլների վարած գծից: Այսպես, զենեքալ Անդրեային հասցեագրված սեպտեմբերի 24-ի թվակիր նամակում Այնթապի ազգայնական ուժերի ղեկավար Յողդեմիրը և մյուսթեսարիֆը ֆրանսիական կառավարողներին մեղադրում էին այն բանում, որ նրանք «կաշխատին Թուրքիան ենթարկել հայերու լուծին», որոնք «քուրֆեռուն դահինը եղած են...»²⁸³ (ընդգծումն իմն է— Ռ. Ս.):

²⁸² Նույն տեղում, էջ 164:

²⁸³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 207:

Նման պայմաններում, հասկանալի է, հայ ազգաբնակչությանը չէր կարող վստահել թուրքական «հավաստիացումներին» և բացել իր դիրքերը ազգայնական ուժերի առաջ: Հուլիսի 28-ին, թուրք-ֆրանսիական կոնվենտի վերսկսման նախօրյակին, Այնթապի հայության ներկայացուցիչների ժողովը թուրքական կողմին հանձնում է մի խոստումնազիր, որտեղ ասված էր. «Մենք չեզոք ենք. եթե մեր վրա հարձակում չգործվի ու առիթ չտրվի, մենք երբեք չպիտի կրակենք թուրքերու վրա և երբեք չպիտի միանանք ֆրանսիացիներու հետ: Եթե պատերազմը վերսկսի, հյուսիսային ու հարավային պողոտաները (Սու Պուրճա, Ագեոլ և Փաշա Սոգաղը) բաց կը ձգենք, զինվորական փոխադրությունաց համար, իսկ կեղրոնական ճամբան (Պալըզը էպլահան) բաց կը մնա միմիայն անզեններու համար»²⁸⁴:

1920 թ. հունիսին Այնթապի ու Ադանայի ճակատի հրամանատար նշանակված իթթիհատական նախկին գործիչ, գլխավոր շտաբի գնդապետ Սալյահադդին Ադիլ բեյը հուլիսի 26-ին գալիս է Այնթապ ֆրանսիական ուժերի դեմ հարձակում նախապատրաստելու համար²⁸⁵: Հուլիսի 29-ին թուրքական զորքերը թնդանոթային առաջին հարվածն են արձակում ֆրանսիական դիրքերի վրա: Կռիվը վերսկսվում է: Նույն օրը Այնթապի ուղղությամբ սկսում է շարժվել Անդրեայի հինգ հազարանոց զորաստույնը²⁸⁶, որը օգոստոսի 9-ին ժամանում և պաշարման մեջ է վերցնում թուրքական քաղաքամասը, կտրելով այն շրջակայքում տեղաբաշխված ջոկատներից: Ֆրանսիական այս ուժերին թուրքերը հակադրել էին, բացի ազգային ուժերից, 1500 հոգուց բաղկացած մի ջոկատ, ինչպես նրան է Ջեբեսույը, «5-րդ և 9-րդ տկար դիվիզիաների մնացորդները»²⁸⁷: Այս փոխադարձ ուժակոծություն ժամանակ քաղաքի հայությունը մնացել էր երկու կրակի միջև: Եվ

նրանց մի մասը, մոտ 5 հազար մարդ, հիմնականում ոչ-այնթապցի հայերը, ստիպված են լինում գաղթել «ճանճրացած կոնվենտներն և քաղաքական ու տնտեսական անապահովություններն»²⁸⁸:

1920 թ. նոյեմբերի 20-ին ֆրանսիական ուժերը նոր համալրում են ստանում. Ադանայից Այնթապ է հասնում գնդապետ Գուբոյի զորամասը՝ 13 հետևակային գումարտակ, 11 մարտկոց, մեկ և կես հեծելազորային գունդ, սավառնակների մի էսկադրիլիա, ունենալով իր հետ անթել հեռախոսի բազմաթիվ ապարատներ²⁸⁹: Թուրքական թաղամասերի պաշարումն ավելի է սաստկանում. պաշարվածներին այլևս ոչ մի օգնություն դրսից չի հաջողվում ստանալ: Սկսվում է ահալոր սով: 1921 թ. հունվարի 7-ին Սալյահադդին Ադիլ բեյին ուղղված մի գրության մեջ ասված էր. «Յուրաքանչյուր շնչին 50 դիրհեմ²⁹⁰, զինվորներին՝ 300 գրամ հաց է տրվում: Եթե այսպես շարունակվի, ընդամենը 5 օրվա պարենամթերք է մնում»²⁹¹: Վերջինիս հասցեագրված մի այլ նամակում (1921 թ. հունվարի 20-ի թվակիր) ազգայնական ուժերի հրամանատար Յոզդեմիրը զգուշացնում էր, որ եթե ամենակարճ ժամանակում օգնություն չհասնի, ինքը ստիպված կլինի իր կռիվներով ճեղքել պաշարումը և փախչել, որովհետև սովը կատարյալ է. պարենամթերք բոլորովին չկա, «եղած բոլոր կենդանիներին՝ ուղտեր, շուն, կատու, կերել են արդեն, բնակիչները մահանում են քաղցից»²⁹²:

Թուրքերի կողմից ակնկալվող օգնությունը չհասավ, և ազգայնական մի քանի փոքրաթիվ ջոկատներ, Յոզդեմիրի գլխավորությամբ, ճեղքելով շրթան փախչում են պաշարված քաղաքից: 1921 թ. փետրվարի 8-ին Այնթապի թուրք ազգաբնակչության անունից Անդրեային ներկայացած զույգ բա-

²⁸⁴ Ա. Կեսար, նշվ. աշխ., էջ 148:

²⁸⁵ Ahmet Bedevi Kuran, op. cit., p. 645.

²⁸⁶ Paul du Vèou, op. cit., p. 265—266.

²⁸⁷ Ali Fuat Cebesoy, Millî mücadele hatıraları, s. 419.

²⁸⁸ Ա. Կեսար, նշվ. աշխ., էջ 167:

²⁸⁹ Paul du Vèou, op. cit., p. 279.

²⁹⁰ Մեկ դիրհեմը հավասար է 3,06 գրամի:

²⁹¹ Ahmet Bedevi Kuran, op. cit., p. 646.

²⁹² Paul du Vèou, op. cit., p. 281.

նախոսները դիմում են նրան անձնատրուի վրա առաջարկով, խնդրելով միաժամանակ, որ պայմանների մասին իրենց հնարավորությունը տրվի տեղյակ պահելու թուրք ազգաբնակչությանը: Նույն օրը՝ փետրվարի 8-ին, Անդրեան ընդունում է անձնատրուի պայմաններին ծանոթանալու համար լիազորված թուրքական 6 պատգամավորներին, որոնց անունից դոկտոր Մեջիթը հայտարարում է հետևյալը. «Թուրքական քաղաքամասում հեղաշրջում է տեղի ունեցել: Յուզեմիրը փախել է, ճեղքելով ֆրանսիական դիժը և միացել Քենաանբեյին: Սպաներն այլևս հեղինակություն չունեն՝ բնակչությանը մնում է իր բախտի տերը և նրա պատվիրակներն են, որ ներկայացել են անձնատրուի ստորագրելու»²⁹³: Հաջորդ օրը՝ 1921 թ. փետրվարի 9-ին թուրք պատվիրակները ստորագրում են քաղաքի անձնատրուի պայմանները. ֆրանսիական մանդատի ճանաչում, միատեսակ պատվավոր պայմաններ անձնատուր եղած բոլոր կանոնավոր կոմիտեների համար, որոնք կհանձնեն իրենց զենքն ու զինամթերքները. ամրությունների ոչնչացում. զինված հայերին արգելվում է մուտք գործել թուրքական քաղաքամասը, իսկ զինված թուրքերին՝ հայկական քաղաքամասը. ոչ մի տուգանք. ոչ մի ցեղի ներկայություն քաղաքում, ղեկավարների ներում, դավանանքի, անձի և սեփականության հարգում»²⁹⁴:

Այսպիսով, ի տարբերություն Ուրֆայի, ֆրանսիական օկուպացիոն զորքերին Այնթապում հաջողվեց ժամանակավոր հաղթանակի հասնել և իրենց ձեռքում պահել քաղաքը: Հայ ազգաբնակչության վիճակը, սակայն, չթեթևացավ դրանով: Մեկ ամիս հետո՝ 1921 թ. մարտի 9-ին Լոնդոնում ստորագրվեց համաձայնագիր քեմալական կառավարության արտաքին գործերի մինիստր Բեքիր Սամի բեյի և Ֆրանսիայի պրեմիեր-մինիստր Բրիանի միջև²⁹⁵, որը, ճիշտ է, չկիրառվեց

կյանքում, սակայն Այնթապի հայությանը վերջնականապես բերեց այն համոզման, որ չափազանց վտանգավոր է ինչ-որ հույսեր կապել ֆրանսիական քաղաքականության հետ: Մարտի 20-ին, երբ այդ համաձայնագրի բովանդակությունը հայտնի դարձավ այնթապցի հայերին, ծայր առան խուճապե ու անվստահությունը, որոնք հանգեցրին զանգվածային գաղթի: Այնթապի ֆրանսիական իշխանությունները փորձում էին քաղաքի հայ ազգաբնակչությանը ետ պահել այդ քայլից, ասելով, որ «ֆրանսիական հյուպատոս մը պիտի մնար Այնթապ և հայերին որևէ շարիք պիտի չընեին թուրքերը իրենց մեկնելին վերջ»²⁹⁶, սակայն ապարդյուն. այնթապցի հայերը զանգվածաբար լքում են իրենց հարազատ քաղաքը և մեկնում Հալեպ: Երբ 1921 թ. դեկտեմբերի 25-ին՝ Անկարայի պայմանագրի ստորագրումից երկու ամիս հետո, ֆրանսիական վերջին զինվորները հեռանում էին Այնթապից, քաղաքում մնացել էին հազիվ 3500 հայեր²⁹⁷: Այնթապում վերահաստատված թուրքական իշխանությունները սկզբնական շրջանում չեն անհանգստացնում հայերին, սակայն 1922 թ. սկզբներից թուրքերը սկսում են ասպատակել հայկական թաղամասը, մասնակի սպանություններ և այլ ոճիրներ գործել, հայ երիտասարդներին աքսորել քաղաքից և այլն: 1922 թ. նոյեմբերի 9-ին «Գազի Անթեպ» թերթը տպագրում է հայերի դեմ ուղղված թունոտ մի խմբագրական՝ «Հեռու թող մնան» խորագրով, «առաջարկելով» հայ ազգաբնակչությանը թողնել հեռանալ քաղաքից: Եվ դրան հաջորդող երկու ամիսների ընթացքում Այնթապից փախչում-գնում են վերջին երեք հազար հայերը: 1923 թ. հունվարին քաղաքում ընդամենը 5—6 հայկական ընտանիք էր մնացել²⁹⁸:

Այսպիսով, ուրֆացիների նման, այնթապցի հայերին ևս հաջողվեց, շնորհիվ իրենց հերոսական զինված դիմադրու-

293 Paul du Véo, նշվ. աշխ., էջ 283:

294 Նույն տեղում:

295 Այդ մասին տես երկրորդ գլխում:

296 Գեորգ Ա. Սարաֆեան, նշվ. աշխ., էջ 268:

297 Ա. Լուբեր, նշվ. աշխ., էջ 173:

298 Նույն տեղում, էջ 175—176:

թյան, խուսափել շարդից, սակայն նրանք ևս ստիպված եղան տեղի տալ քեմալական ազգայնամուլ քաղաքականության առջև և ընդմիջա լքել իրենց հարազատ վայրերը:

* * *

Ֆրանսիայի կառավարող շրջանների մերձավորարևելյան քաղաքականությունը ազիտայի հետևանքներ ունեցավ նաև քաջարի զեյթունցիների համար: Հիրավի, ողբերգական ճակատագիր բաժին ընկավ զեյթունցիներին համաշխարհային առաջին պատերազմի տարիներին և դրանից հետո՝ Կիլիկիայի ֆրանսիական գրավման ժամանակաշրջանում: Երկար տասնամյակների ընթացքում հերոսական դիմադրություն ցույց տալով թուրքական արյունաբերու փաշաներին, հանդես գալով, որպես հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի առաջամարտիկներ, զեյթունցիները 1915 թ. առանց կովի ու դիմադրության անձնատուր եղան իրենց կործանումը տենչացող դաժան ոստիին: Ունկնդրելով Սսի կաթողիկոս Սահակին, որը հորդորում էր հնազանդություն և խոհեմություն հանդես բերել, Զեյթունի երևելիները կարծես կորցնելով իրենց երբեմնի զգոնությունն ու հեռատեսությունը, հենց սկզբից չկարողացան տրամադրել քաղաքի ու շրջակայքի ազգաբնակչությանը՝ դիմադրության պատրաստվելու թուրքական կանոնավոր զորքերի դեմ, որոնք պատերազմի առաջին իսկ օրերից, Զեյթունը դարձնելով գորահավաքման կենտրոն, լցվեցին արծվաբույնը: 1915 թ. մարտի վերջերին թուրքերի թիվը գորանոցում հասնում է 5 հազարի²⁹⁹: Մարտի 24-ին Մարաշից Զեյթուն է գալիս հայկական մի պատվիրակություն «բացատրելու կացության փափկությունը», և «զեյթունցիները համակերպվեցան», — գրում է ականատեսը: 22 ըմբոստ կտրիճներ միայն, հաջորդ օրը փակվելով Ս. Աստվածածնա վան-

299 Զեյթունի պատմագիրք: Հրատ. Զեյթունի Հայրենակցական Միության, Պուլնոս-Ալրես, 1960, էջ 917:

քում, օրհասական կոիվ են մղում խուրշիդ փաշայի 3-հազարանոց զորքի դեմ, կորուստներ պատճառում նրան, իսկ գիշերը քաշվում լեռները: Թուրքերը նոր հարձակման են անցնում, գրավում և հրդեհում վանքը, իսկ ապրիլի 9-ին, Զեյթունի երևելիներին կանչելով գորանոց, քստորում են անորոշ ուղղություններով: Այնուհետև թուրքական իշխանությունները առավել զգուշ և խորամանկ քայլեր են անում՝ քաղաքի ազգաբնակչությունը ապակողմնորոշելու և նրա ուժերը ջլատելու համար: Այսպես, նշված դեպքերից 7—8 օր հետո նրանք քստորում են ամբողջ վանքի թաղը, իսկ հետո, երկու շաբաթվա ընթացքում, հանդարտություն պահպանելով քաղաքում, մեկիկ-մեկիկ տարագրության են քշում Զեյթունի շրջակա գյուղերի բնակչությանը՝ նախապես կտրելով հաղորդակցության բոլոր ճամփաները, որպեսզի քաղաքում այդ մասին չիմանան: Այնուհետև վերսկսվում է քաղաքի բնակչության տարագրությունը: Սկզբում քստորում են 400 ընտանիք, երկու օր հետո՝ 500 ընտանիք և այլն: Նման խարդախ եղանակով ապրիլ-մայիս ամիսներին տարագրվում է Զեյթունի ամբողջ հայությունը՝ 30 հազարից ավելի մարդ³⁰⁰:

Քաջարի զեյթունցիների մեծ մասը ոչնչացավ ահավոր եղեռնի տարիներին՝ մոտ 8 հազար հոգի մնացին բռնագաղթի ճանապարհներին, զոհ գնալով սովին ու համաճարակներին Սուլթանիեում, Կարա-Պունարում և այլուր, շուրջ 19 հազար հոգի էլ կոտորվեցին Տեր-Ջորի անապատում՝ 1916 թ. վարհուրելի սպանդի ժամանակ³⁰¹: Պատերազմի ավարտից հետո վերապրող զեյթունցիները Հալեպից և զանազան տեղերից գալիս-հավաքվում են Մարաշում, որն այդ ժամանակ գրավված էր անգլիական զորքերի կողմից, իսկ 1919 թ. մայիս-սեպտեմբեր ամիսներին ընթացքում մեկնում իրենց հարազատ

300 Նազարեթ Ղ. Զեյթունցեան, Զեյթունի վերջին դեպքերը, էջ 153: Վարդ-Մեխակի տվյալներով, Զեյթունի և շրջակա գյուղերի բնակչության թիվը 1914 թ. հասնում էր 50 հազարի: Տես Վարդ-Մեխակ, Զեյթունի նահանջը, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 10:

301 Զեյթունի պատմագիրք, էջ 918:

Զեյթունը, որն ամբողջովին քարուքանդ էր արվել թուրքերի կողմից: «Երբեմնի շին ու ազատ Զեյթունի ավերակներուն մեջ,— գրում է Զեյթունի վերջին կոնվների մասնակից Նազարեթ Զեյթունցյանը,— քաղաքի արևելյան և արևմտյան սահմաններուն վրա, կիսախարխուղ քանի մը տուներե և կիսաքանդ գորանոցեն զատ մեզի բան չէր թողուցած մեր թշնամին»³⁰²: Ահա այդ փլատակների վրա է, որ մի բուռ խիզախ զեյթունցիներ սկսում են կառուցել իրենց նոր կյանքը: Ստեղծվում է Ազգային խորհուրդ՝ Զեյթունի քաջամարտիկ Արամ Չուլագյանի գլխավորությամբ: Առաջին խնդիրը զենք հայթայթելն էր: Ժողովուրդը շուտափույթ զինվում է հնարավոր բոլոր միջոցներով: 1920 թ. հունվարին Ֆոնուզի շրջանում տեղի ունեցած դեպքերը հաստատեցին զեյթունցիների այդ քայլի հույս կարևորությունը: Հունվարի 26-ին Կուչեղ հայաբնակ գյուղը պաշարվում է շրջակա թուրքական գյուղերի շեթենների կողմից, որոնց կազմակերպել էին քեմալական զործակալները: Անակնկալ այդ հարձակմանը զոհ են գնում 69 հոգի՝ մեծ մասամբ մանուկներ և կանայք: Զեյթունից օգնության հասած 12 կտրիճների, սակայն, հաջողվում է արժանի հակահարված տալ ջարդարարներին և փրկել գյուղում մնացած 120 հայերի՝ նրանց տեղափոխելով Զեյթուն³⁰³: 1920 թ. վերջին Զեյթունում հավաքվածների ընդհանուր թիվը կազմում էր 1058 մարդ³⁰⁴: Սրանք բոլորը կենտրոնացել էին գորանոցի շենքում:

1920 թ. հունվարի 30-ին զեյթունցիները 9 հոգուց բաղկացած մի պատվիրակություն են ուղարկում Մարաշ՝ Ֆրանսիացիներից օգնություն խնդրելու համար: Պատվիրակությունը Ֆրանսիական ընդհանուր հրամանատարությունից խնդրում է «զինվորական ուժի ներկայություն Զեյթունում, իսկ անկարելիության դեպքում պետք եղածին չափ զենք տալ

ինքնապաշտպանության համար», սակայն Մարաշի Ֆրանսիական ուժերի հրամանատար գեներալ Քերեթը մերժում է զեյթունցիների խնդրանքը, թեև ճիշտ այդ ժամանակ Մարաշում վեց հազարից ավելի զենքեր կային թուրք իշխանություններից գրավված միերանոցում³⁰⁵:

Ֆրանսիական զորքերի նահանջը Մարաշից 1920 թ. փետրվարին համարձակություն ներշնչեց Զեյթունի շրջակա գյուղերի շեթեններին, որոնք շտապեցին պաշարման մեջ վերցնել արծվաբույնը: Սակայն հարձակման անցնել զեյթունցիների դեմ նրանք տակավին չէին համարձակվում: Ընդհանրապես պետք է ասել, որ Զեյթունի շրջակա գյուղերի բնակչությունը վաղուց ի վեր բարեկամական հարաբերություններ էր հաստատել զեյթունցիների հետ: «Թուրքեր գյուղերում մեջ,— գրում է Ն. Զեյթունցյանը,— պատիվեն զատ բան չեն կրնար ընել, եթե կառավարությունը մատ չունենա և զանոնք չղրղե: Շատ անգամներ կառավարությունը հրաման տված ալ ըլլա անոնց վնասելու համար, թուրքեր չեն համարձակեր բան ընելու»³⁰⁶: Ինչ վերաբերում է Զեյթունի մերձակա մի քանի գյուղերում բնակվող շերքեզներին, ապա նրանք պաշարման շրջանում զգալի օգնություն էին ցույց տալիս զեյթունցիներին՝ պարեն հայթայթելով վերջիններիս համար, աղ հասցնելով և այլն³⁰⁷: 1920 թ. մարտի սկզբից մինչև օգոստոս ամիսը զեյթունցիները, պաշարված թշնամու կողմից և լրիվ կտրված արտաքին աշխարհից, լծվում են տնտեսական աշխատանքների, մշակում իրենց տարագրությունից հետո տարիների ընթացքում անմշակ թողնված այգիները: Իսկ այդ նույն ժամանակ Մարաշում վերահաստատված թուրքական իշխանությունները «հանդուգն» զեյթունցիներին ծնկի բերե-

302 Նազարեթ Ղ. Զեյթունցեան, նշվ. աշխ., էջ 14:

303 Նույն տեղում, էջ 37—39:

304 Նույն տեղում, էջ 133. Վարդ—Մեխակ, նշվ. աշխ., էջ 108:

305 «Արևելեան մամուլ», 11 փետրվարի 1920 թ.:

306 Նազարեթ Ղ. Զեյթունցեան, նշվ. աշխ., էջ 111:

307 Վարդ—Մեխակ, նշվ. աշխ., էջ 14: 1921 թ. գարնանը քեմալական իշխանությունները հատուկ հրահանգով խիստ պատիժ են սահմանում զեյթունցիներին օգնելու համար: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 25:

լու միջոցներ էին որոնում: 1921 թ. սկզբին նրանք մի «հանձնաժողով» են ուղարկում Զեյթուն՝ հայերից պահանջելով անհապաղ հանձնել բոլոր զենքերը և հնազանդություն հայտնել: Զեյթունցիք կտրականապես մերժում են այդ պահանջը, հրաժարվում գրկվել ինքնապաշտպանություն վերջին միջոցից և «բանակցություններն», այդպիսով, ավարտվում են³⁰⁸: Մի քանի ամիս հետո, 1921 թ. հունիսի 17-ին, ի պատասխան զեյթունցիների խնդրանքի՝ խառը պատվիրակություն ուղարկել, Զեյթուն է գալիս Մարաշի պատերազմական ատյանի քարտուղար Էդիպ-բեյը, իր հետ բերելով թուրքական իշխանությունների «հրավերը», «առանց ժամանակ կորսցնելու լիազոր պատվիրակություն մը ղրկել Մարաշ»: Ազգային միությունը, երկար խորհրդակցելուց հետո, թուրք պատվիրակին պատասխանում է, որ նման մի պատվիրակություն կուղարկվի Մարաշ: Հունիսի 20-ին զեյթունցիների երեք ներկայացուցիչներից բաղկացած պատվիրակությունը ճամբա է ընկնում, և հաջորդ օրը հասնելով Մարաշ, անմիջապես կալանքի տակ վերցվում թուրք ոստիկանների կողմից: Չորս օր հետո՝ հունիսի 25-ին, Զեյթունի պատվիրակները ետ են ուղարկվում երկու վաշտ զինվորների ու թնդանոթների ուղեկցությամբ: Նրանց հետ Մարաշի թուրքական հրամանատարությունը մասնավոր պաշտոնով Զեյթուն էր ուղարկել Ռաֆայել Խուրազյանին՝ «զեյթունցիներուն համոզելու համար, որ վստահ ըլլանք հրամանատարի խոսքերուն, որովհետև ան հայասեր և բարի մեկն էր, իր խոստումը հարզող անձնավորություն»³⁰⁹: Միաժամանակ, թուրքական զինվորական իշխանությունները այս վերջինի հետ Զեյթունի ժողովրդին ուղղված մի վերջնագիր էին ուղարկել, պահանջելով անվերապահորեն ենթարկվել, հանձնել զենքերը և պարպել զորանոցը, «հակառակ պարագային՝ կեսօրին կրակ պիտի բացվի զորանոցի վրա»: Հունիսի 27-ին, տրված պայմանաժամը տակավին չլրացած,

308 Նույն տեղում, էջ 16—17:

309 Նազարէթ Ղ. Զեյթունցեան, նշվ. աշխ., էջ 115—117:

թուրք զինվորները առաջ են շարժվում և շատ մոտիկից պաշարում զորանոցը: Ազգային խորհուրդը հայտնում է ժողովրդին, «Թե անոնք, որ անձնատուր ըլլալ կուզեն, ազատ են»: Որքերը, այրի կանայք, ինչպես և ընտանիք ունեցողների զգալի մասը, մոտ 600 հոգի, փրկության հույսով անձնատուր են լինում թուրքերին, իսկ մյուսները քաշվում են խրամատները՝ պատրաստվելով օրհասական կովի: Դժվար էր, սակայն պաշտպանվել թնդանոթային կրակի դեմ, և երեք օրվա ինքնամոռաց զիմադրությունից հետո որոշվում է ձեղքել թշնամու շղթան և քաշվել լեռները: 1921 թ. հունիսի 30-ի գիշերը քաշակորով զեյթունցիների խումբը՝ թվով 318 հոգի, որոնցից 72-ը կանայք, աղջիկներ և պատանիներ, հարձակվում է թուրքական զորքերի վրա և դուրս գալիս շրջապատումից³¹⁰: Առավոտյան քեմալական զինվորները առանց հրացանաձգության զբաղվում են զորանոցը և անխնա սրի քաշում այնտեղ մնացած կանանց, ծեղրերին ու մանուկներին, թվով 110 հոգի, որոնք ի վիճակի չէին եղել հեռանալու Զեյթունից:

Ինչ վերաբերում է հունիսի 27-ին քեմալական զինվորների ողորմածությունը ապավինած 600 զեյթունցիներին, ապա սրանց տեղափոխում են Մարաշ, փակում Ս. Ստեփաննոս եկեղեցում, իսկ օգոստոսի 23-ին, երեք խմբի բաժանելով, աքսորում տարբեր ուղղություններով: Սրանց հետագա ճակատագրի մասին ստույգ տեղեկություններ չկան: Հայտնի է միայն, որ ճանապարհին 17 հոգի մահանում է, իսկ 200 այրերից մի քանիսը փախչում հասնում են Հալեպ, 8 հոգի էլ՝ Ալեքսիա: Մյուս խումբն աքսորվում է Բեհեսնի ու Ադիյաման, իսկ երրորդ խումբը՝ Տիգրանակերտ³¹¹: Ֆրանսիական հայտնի «Ժուռնալ դե Դեբա» թերթը «Զեյթունի հայերի տարագրությունը» խորագիրը կրող հոդվածում մատնանշում էր, որ քեմալական կառավարության կողմից ձեռնարկված 600 զեյթունցիների աքսորը ոչնչով չէր տարբերվում 1915 թ. տա-

310 Նույն տեղում, էջ 133:

311 Վարդ—Մեխակ, նշվ. աշխ., էջ 105—106:

րագրութիւնից: «Տարագրվեցին բոլորը՝ ծերունիները, երեխաները, կանայք, և զեթ մի կառք շտրամագրվեց նրանց,— պատմում էր ականատեսը: —Ամերիկյան «Near East Relief»-ի ներկայացուցիչները ցանկանում էին նրանց միջոցներ տալ ճանապարհի համար: Սկզբում շթույլատրեցին, իսկ այնուհետև, համառ պահանջներից հետո, համաձայնվեցին յուրաքանչյուրին բաժանելու 50 դրամ հաց»³¹²: «Ճամփորդութիւնն առաջին իսկ օրը,— ասվում էր այնուհետև,— 11 հոգի զոհվեցին: Մի երիտասարդ կին ժանդարմների կողմից հանձնվեց մի շերքեզի, մեկ ուրիշը իր երկու մանկիկների հետ անհայտացավ: Մի պառավ կին, որն ի վիճակի չէր հասնելու քարավանի ետևից, մեռավ ժանդարմների հարվածներից: Մարավից պապակվող մի ծերունի մեռավ ջուր աղաչելով, որը նրան մերժեցին: Այս դժբախտ տարագրյալներին հաց և ջուր տալը խստիվ արգելված էր...»³¹³: Քեմալական իշխանութիւնների կողմից ցիր ու ցան արված խաղաղ այս զեյթունցիների հետագա ճակատագիրն անհայտ մնաց: Որոշ հեղինակներ գտնում են, որ նրանք բոլորն էլ ոչնչացան բռնադաղթի ճամփաներին³¹⁴:

Ինչ վերաբերում է հունիսի 30-ի գիշերը թշնամու օղակումից դուրս եկած 318 զեյթունցիներին, սրանք շարժվում են հարավ-արևմուտք՝ Փոնուզի ուղղությամբ, նպատակ ունենալով հասնել մինչև Ջիհան՝ ֆրանսիական գրավման գոտին: Շուտով խումբը համոզվում է, որ այդ բանն անկարելի է. քեմալական կանոնավոր զորքերը, թնդանոթներով ու զնդացիրներով զինված, փակել էին զեյթունցիների նահանջի ճանապարհը: Որոշվում է ետ դառնալ Ջեյթունի լեռները: Բաժանվում են երեք ոչ-մեծ խմբերի, որոնցից մեկը՝ 32 հոգուց բաղկացած, փորձում է առաջանալ Ջիհան—Օսմանիեի ուղղությամբ, սակայն ճանապարհին մղված անհա-

վասար կռիվներում նրանց մեծ մասը զոհվում է, միայն 4 հոգու է հաջողվում հասնել Օսմանիե՝ 1921 թ. հուլիսի 20-ին³¹⁵: Մյուս երկու խմբերը տարբեր ճանապարհներով 9 օր հետո գալիս հասնում են Ջեյթունի անառիկ լեռները: Այստեղ, շարունակական կռիվներից հոգնած և ուժասպառ եղած կանայք ու պատանիները, մոտ 50 հոգի, խնդրում են իրենց հասցնել Մարաշ՝ թուրքական իշխանութիւններին անձնատուր լինելու և, այդպիսով, Մարաշ գերեզմարված իրենց հարազատներին միանալու: Սրանք մեկնում են, հասնում մինչև Ջիհանի կամուրջը, սակայն հայտնի չէ, հաջողվե՞ց նրանց հասնել Մարաշ, թե՞ ճանապարհին զոհ գնացին շեթեներին:

Վերջին մեծ խումբը, 153 հոգուց բաղկացած (որոնցից 134-ը կովոզ երիտասարդներ), մարտեր մղելով հետապնդող թշնամու դեմ, շուրջ երկու ամիս զեզերում է լեռներում, իսկ 1921 թ. օգոստոսի 23—28-ին մղված կռիվներում ճեղքելով գիծը, շարժվում է Ջիհանի ուղղությամբ և սեպտեմբերի 3-ին հասնում Քիլիս՝ ֆրանսիական գրավման գոտին³¹⁶: Քիլիս հասնող զեյթունցիների ընդհանուր թիվը կազմում էր 118 մարդ³¹⁷: Բացի դրանից, խմբից անջատված 11 կովոզներ առանձին-առանձին հասել էին Օսմանիե: Այսպիսով, կռիվներում զոհվել էին 24 հոգի, այդ թվում զեյթունցիների ազատագրական պայքարի վերջին մոհիկաններ, Ջեյթունի Ազգային միութիւնի ատենապետ Աբամ Չուլագյանը և փոխ-ատենապետ Հովհաննես Սիմոնյանը:

Ահա այսպիսի վախճան ունեցավ հերոս Ջեյթունի դավոժոր ազատագրական պայքարը: Քեմալական կառավարողները, նոր պայմաններում կիրառելով իրենց նախորդների երիտթուրքերի ազգայնամուլ ու ցեղասպան քաղաքականութիւնը, ի թիվս Կիլիկիայի մյուս հայաշատ վայրերի, արծվաբույնը ևս իսպառ մաքրեցին հայ ազգաբնակչութունից:

³¹² „Journal des Débats“, 21.9. 1921.

³¹³ Նույն տեղում:

³¹⁴ Տե՛ս Վարդ-Մեխակ, նշվ. աշխ., էջ 108:

³¹⁵ Նագարեթ Ղ. Ջեյթունցեան, նշվ. աշխ., էջ 141:

³¹⁶ Նույն տեղում, էջ 234—236:

³¹⁷ Վարդ Մեխակ, նշվ. աշխ., էջ 84:

ինչպիսի՞ դեր էին խաղում Կիլիկիայում ծավալվող իրադարձություններում այնտեղ գործող հայ ազգայնական կուսակցություններն ու Ազգային խորհուրդը:

Այս հարցի հանգամանակից լուսաբանումը և շարադրանքը դուրս է ներկա հետազոտության շրջանակներից, ուստի մենք այստեղ հարցին կանդրադառնանք ֆրանս-քեմալական հարաբերությունների առնչությամբ:

Պետք է ասել, որ 1919 թ. սկզբից Ադանայում հաստատված և գործող հայ ազգայնական բոլոր կուսակցություններն էլ՝ հնչակյան, ռամկավար ազատական, դաշնակցական, վերակազմվալ հնչակյան, բացահայտորեն թերազնահատում էին քեմալական շարժման ուժը, թուրքերի պոտենցիալ հնարավորությունները: Նրանք անտեսում էին այն հանգամանքը, որ օսմանյան թուրքերը երկար դարերի ընթացքում օտարերկրյա գրավում չէին տեսել և հաղիվ թե հեշտությամբ հանդուրժեին օտարի լուծը: Միաժամանակ նրանք անհիմն կերպով գերազնահատում էին դաշնակից տերությունների հնարավորությունները, աչք փակում այն իրողության վրա, որ վերջիններիս զորքերը Կիլիկիայում էին գտնվում, որպես ռազմական օկուպանտներ, չէին ուզում հասկանալ, որ ֆրանսիական զորքերը քրիստոնյա ազգաբնակչությունը պաշտպանելու նպատակով չէր, որ եկել էին Կիլիկիա, այլ Ֆրանսիայի իմպերիալիստական շրջանների մերձավորարևելյան ծրագրերն իրականացնելու: Հայ տաղանդավոր գրող և հայրենանվեր գործիչ Զապել Եսայանը Կիլիկիայի վիճակին նվիրված իր զեկուցագրում իրավացիորեն մատնանշում է, որ «մեր բոլոր քննադատությանց և դժգոհությանց հիմքը այն է, որ լրջորեն կը կարծենք, թե ֆրանսիացիք Կիլիկիա եկած են մեզ համար, թե մեզ շնորհակալ պետք է ըլլան մեզ համար եկած ըլլալուն և հետևաբար պարտավոր են մեզ ծառայել մեր հասկցած և մեր դատած եղանակովը»³¹⁸: Դեռ ավելին.

318 ԳԱԹ, Զապել Եսայանի ֆոնդ, № 289, թ. 20:

բանն այնտեղ էր հասնում, որ հայ ազգայնական գործիչները ամենայն լրջությամբ սկսում էին Ֆրանսիայի պաշտոնական ներկայացուցիչներին «բացատրել» նրանց շահը Կիլիկիայում: Բազմաթիվ օրինակներից խիստ հատկանշական է հնչակյան գործիչ Սեդրակ Շահենի զրույցը Կիլիկիայի ֆրանսիական կառավարիչ գնդապետ Բրեմոնի հետ 1920 թ. օգոստոսի սկզբին.

«Մենք պատրաստ ենք գործակցել ձեզի թրքական կործանարար ձեռքը հեռացնելու և Ֆրանսիայի հովանավորությամբ Կիլիկիո անկախությունը հաստատելու: Գուր հավանություն հայտնեցեք, մենք հաճեմ կառնեմ գոհությամբ մեծագույն բաժինը և վստահ եղեմք, թե այդ ֆայլին մեջ հարույնը պիտի առնե Ֆրանսիայի ավանդական երազը: Տնտեսական հիանալի շուկա մը, բամբակի հարուստ շահաստան մը պիտի ազատագրվի թշնամիին նեոֆեմ»³¹⁹ (ընդգծումն իմն է— Ռ. Ս.): Նույն մտայնության մի այլ տարբերակն էր իրենից ներկայացնում Կիլիկիայի հայոց կաթողիկոս Սահակ Խապայանի դիմումը Ֆրանսիայի պրեմիեր-մինիստր Ա. Միլերանին 1920 թ. մարտի 31-ին. «Հայը երբեք խտիր դրած է և չպիտի ալ դնե ֆրանսացիին և հայուն միջև: Հայը միակ տարրն է, որու կենսական շահերը կը նույնանան Ֆրանսայի կենսական շահերու հետ...»³²⁰ (ընդգծումն իմն է— Ռ. Ս.):

Նույն ոգով դիմումներ էին անում հնչակյան գործիչները: «Մենք ձեզմե շատ բան կսպասենք,— ասում էր Բրեմոնին «Տավրոս» թերթի խմբագիր Անդրանիկ Կենճյանը,— որովհետև, ինչպես մենք զմեզ կը նկատենք ֆրանսիացիներ՝ հա-

319 Անդրանիկ Կենճեան, Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակեան կուսակցությունը և կիլիկեան ինքնավարության աթիւր. Պելրութ, 1958, էջ 145—146: Նման պարտավորեցնող և միամիտ խոսքերով դիմելով ֆրանսիական ներկայացուցչին, Ս. Շահենը ստացել էր արժանի պատասխանը. «Գիտցեք, թե առանց Ֆրանսայի կամքին, ֆրանսացին դժվար կը հավանի ձեր առաջարկին»: Տես նույն տեղում, էջ 146:

320 Տե՛ս Խապէսէրեան, նշվ. աշխ., էջ 142:

յերեն խոսող, ձեզ ալ կը նկատենք հայ՝ ֆրանսերեն խոսող»³²¹ (ընդգծումն իմն է— Ռ. Ս.):

Հնչակյան մի ուրիշ գործիչ՝ Փիրուզ Խանզադյանը, Հընչակյան կուսակցության Ամերիկայի շրջանի գործադիր մարմնին և Ս. Սապաճ-Գուլյանին հասցեագրված նամակում ղեկավարությանը մեղադրում էր Յրանսիայի ղեկավար գործիչների «անկեղծ առաջարկներին» շարձագանքելու մեջ, մի հանգամանք, որը, նրա կարծիքով, ֆրանսիական կառավարողներին մղեց քեմալականների կողմը, հանգեցնելով ֆրանսիական մերձեցմանը: Անհրամբելու է լրիվ մեջբերել նամակի այդ մասը.

«Զինադադարի սկզբի շրջանին կիլիկյան հողի վրա ոտք դնող ֆրանսական պետական պատասխանատու անձնավորություններ միշտ հայտարարած էին, թե այս հողը հայկական երկիր է և թե իրենք հոս եկած են իբր բարեկամ ույժ կազմակերպելու համար հայերը: Այս հայտարարությունները անկեղծ բնույթ ունեին և սակայն մեր ժամանակի վարիչները և պատգամավոր պատվիրակությունն ըսված ողորմելիները, շուգելով լրջորեն անդրադառնալ մեր իրականության և մեր ընկերներուն, խնդիրները ձգեցին ղեպերու ճակատագրական ընթացքին և ժամանակի ընթացքին ֆրանսական կապիտալիստական կառավարությունները, հուսահատ հայերու անշեղ և ապիկար գործունեության, ընտրեցին գործելու տարբեր մի ճանապարհ, որը զիրենք առաջնորդեց ղեպի թուրքը և մենք նկատվեցանք անվստահելի տարր մը կիլիկիո մեջ չաչս ֆրանսական իշխանությանց:

Ասկե վերջ իրերու բնական ընթացքով Յրանսան ավելի լայնորեն մշակեց ֆրանս-թրքական քաղաքականության հող և Քեմալի հետ մտավ մեղ և իրեն համար աղետարեր բանակցություններու»³²² (ընդգծումներն իմն են — Ռ. Ս.):

321 Ա. Կեննեան, նշվ. աշխ., էջ 132:

322 ՉՍՍԶ ՊԿՊԱ, ֆ. 408, ց. 1, գ. 139, նամակի լրիվ տեքստը տե՛ս նույն տեղում, թ. 1—3:

Ղեկավարվելով նման խաբեպատիր մտայնությամբ, հայ ազգայնական ղեկավարները, Կիլիկիայում Հայ Ազգային պատվիրակության լիազոր ներկայացուցիչ Միհրան Տամատյանը, Սահակ կաթողիկոս Խապայանը, Ադանայի Ազգային խորհուրդը և այլն, լուրջ հույսեր էին կապում «ասպետական Յրանսիայի» ռազմական ու նյութական օգնության հետ անգամ այն բանից հետո, երբ Կիլիկիայի ճակատագիրն ըստ էության վճռվել էր դաշնակից տերությունների կողմից Յրանսիայի համաձայնությամբ և նրա անմիջական մասնակցությամբ՝ Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսում և Սևրի պայմանագրում:

Նրանք հրապուրվում էին ֆրանսիական ղեկավար շրջանների սին հայտարարություններով, խուսափելով այդ հայտարարությունները նրանց իրական, ամենօրյա քաղաքականության հետ համադրելուց:

«Մենք, հայերս, չկրցանք կազմակերպվիլ, զինքի փարիլ... հայերը կուրորեն վստահեցան ֆրանսիացիներու խոստումներուն»³²³, — գրում է իր հուշերում Կիլիկիայի ինքնապաշտպանական կոմիտեի գործուն մասնակից Գրիգոր Թաթուլյանը, թեև, ինչպես նա իրավացիորեն նշում է, 1919 թվականի ղեկտեմբերին կայացած Մ. Քեմալ—Ժորժ Պիկո տեսակցությունից հետո որշակի էր, որ «Յրանսայի կողմե հայերուն շոայված բոլոր խոստումները՝ թե Կիլիկիան հայերուն է ու Յրանսան իրենց պաշտպանը՝ կեղծավորություն և խեղկատակություն էր»³²⁴:

Հիրավի, տակավին 1919 թ. ղեկտեմբերին, Կլոյդ Ջորջի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ, «հայերի բարեկամ» հորջորջվող Կլեմանսոն արտահայտվել էր հետևյալ կերպ. «Հայերը վստահավոր ժողովուրդ են, և շարժե նրանց հետ գործ ունենալ: Նրանք մեծ բանակությամբ փող են պահանջում, իսկ

323 Դրիգոր Թաթուլյան, նշվ. աշխ., էջ 245:

324 Նույն տեղում, էջ 235:

տալիս են շատ փոքր հատուցում... Ֆրանսիան տրամադիր չէ այլևս որևէ գումար ծախսելու Հայաստանի վրա»³²⁵։

Կիլիկիայի ֆրանսիական կառավարիչ, ժամանակին «հայասեր» համարվող Բրեմոնը ավելի զգուշ էր հայտնում ֆրանսիական կառավարող շրջանների մտադրությունները, իսկ նրան փոխարինած հաղարապետ Հասլերը, ընդհակառակը, չէր փորձում թաքցնել, որ «Ֆրանսիան Կիլիկիան գրաված է իր սեփական շահը միայն ի նկատի ունենալով»³²⁶։

Եվ ընդհակառակը, բազմաթիվ հայտարարություններով, որոնցից մի քանիսը բերվեցին նախորդ գլխում, ֆրանսիական կառավարության պատասխանատու անձինք «համաստիացնում էին», որ ֆրանսիական զորքերը Կիլիկիայում են գտնվում «քրիստոնյա ազգաբնակչությանը և, առաջին հերթին, հայերին» պաշտպանելու, այդ երկրամասը «նրանց հանձնելու» նպատակով։

Պարզ է, որ նրանց կողմից կիրառվող քաղաքականության վերլուծությունը միայն կարող էր վերհանել ճշմարտությունը, նրանց ձեռնարկած քայլերի «չարն ու բարին»։ Արվճում էր այդ վերլուծությունը կիլիկիահայության բախտի տնօրինումը ստանձնած հայ գործիչների կողմից։ Ո՛չ, չէր արվում։ Միակողմանիորեն գերազնահատելով Կիլիկիայի տրեստեական նշանակությունը Ֆրանսիայի համար, նրանք չէին կարողանում ըմբռնել, որ ֆրանսիական շահերը Կիլիկիայում ածանցյալ են, երկրորդական՝ ամբողջ Թուրքիայում Ֆրանսիայի տնտեսական ու քաղաքական շահերի համեմատությամբ, և որ ֆրանսիական իմպերիալիստական շրջանները ցանկացած պահին պատրաստ են զոհաբերել Կիլիկիան էլ, նրա հայությունն էլ, եթե Քեմալի կառավարությունը թեկուզ նվազագույն չափով ճանաչեր այդ շահերը, համաձայնվեր վճարելու ֆրանսիական դրամատերերին հասանելիք միլիոնների մի մասն անգամ։ Նրանք չէին հասկանում, որ Միլերա-

նի, Լեյզլի, Բրիանի և մյուսների համար «կարևոր էր ոչ թե ազատագրել հայ ժողովուրդը, այլ մի ավելորդ շնորհ տալ կղերա-կապիտալիստական իմպերիալիզմին»³²⁷։

Եվ այսպես, ղեկավարվելով Հայկական Կիլիկիան անկախ տեսնելու անիրականալի ձգտումներով, հայ ազգային մարմինները հռչակեցին հանրապետություն՝ «Ֆրանսիայի հովանավորության ներքո», չմտահոգվելով անգամ այն մասին, թե արդյո՞ք Ֆրանսիան համաձայն է այդ հովանավորությունն իր վրա վերցնելու։

«Ռուբինյան հանրապետություն» հռչակած դաշնակցական Մինաս Վերածինը 1920 թ. օգոստոսի 2-ին հրապարակ հանած իր հայտարարության մեջ գրում էր.

«Կիլիկիո հայություն».

Այսօր, 1920 օգոստոս 2-ին, հանուն ինքնավար հայ ազգային ուժերու, հռչակեցի Ճիհուն և Սիհուն Միջագետքի ինքնավարությունը մինչև ծով։

Թշնամին, որուն հետ շփման մեջ ենք, կը նահանջն, կրակի տալով գյուղեր։

Պատմական ժամեր են ասոնք...

Մեր նպատակն է այս երկիրը օժտել հայկական ինքնավար ռեժիմով մը Ֆրանսայի հովանավորության տակ...»³²⁸։

Եվ ապա, հայկական նոր պետություն ստեղծելու առաջնություն դափնեպսակը հենց իրեն շնորհելու համար, «Ինքնավար հայկական Կիլիկիո Միջագետքի [գոյություն չունեցող] ազգային ուժերու պետը» անհապաղ տեղեկացնում էր «պատմական» այդ քայլի մասին.

«Սոցիալ-դեմոկրատ Հնչակյան կուսակցության Ատանայի վարչություն».

Այսօր, օգոստոս 2, մեր ուժերու ներկայության հռչակեցի ինքնավար երկիր (Սիհուն և Ճիհուն գետերուն միջագետքը մինչև ծով) ֆրանսիական հովանավորության տակ...

³²⁵ „Documents on British Foreign Policy“, First series, vol. II, p. 734.

³²⁶ տե՛ս Մ. Յ. Տեփոյեան, Միհրան Տամատեան, Գահիրէ, 1956, էջ 237։

³²⁷ „L'Humanité“, 10.3 1920.

³²⁸ Տե՛ս Ա. Կեճեան, նշվ. աշխ., էջ 159—160։

Շփման մեջ ենք թշնամի ուժերու հետ և եթե Եվրոպան չլսե մեզ՝ պիտի շարունակենք կռիվը քեմալականներու դեմ մեր բոլոր ուժերով...»³²⁹ (ընդգծումներն իմն են — Ռ. Ս.):

Գոնքիշոտական այս հայտարարությունը թեև որոշ չափով կանխեց, սակայն չխանգարեց հնչակյան կուսակցությանը իրականացնելու վաղուց նախապատրաստվող «աքթը»՝ ամբողջ Կիլիկիան «ինքնավար հանրապետություն» հռչակելու արարողությունը, որը և տեղի ունեցավ 1920 թ. օգոստոսի 4-ին: Այդ օրը Հայ ազգային միության անդամները, երեք հարանվանությունների առաջնորդները, չորս կուսակցությունների ներկայացուցիչները, ինչպես նաև Ադանայի քրիստոնյա այլ համայնքների ղեկավարները՝ Միհրան Տամատյանի գլխավորությամբ այցելեցին Փրանսիական կառավարիչ Բրեմոնին և նրան հանձնեցին Ֆրանսիայի գերիշխանությանը ներքին Կիլիկիայի քրիստոնեական, «անկախ» հանրապետության հռչակման վերաբերյալ իրենց հայտարարությունը, որն ազդարարում էր.

«Այսօր, 4 օգոստոս կեսօրին, Ամբողջական հայկական պատվիրակության պարոն ներկայացուցիչը, Հայ Ազգային միությունը, հայ երեք հարանվանությունց պետերը, հուլյն, ասորի, քաղդեացի, սուրիացի հասարակությանց կրոնական և աշխարհական պատվիրակները, միասնաբար ներկայանալով Կիլիկիո վարչական հակահռչակ պետ Գոլոնել Պրեմոնին, հանդիսավորապես հանձնեցին Կիլիկիո թրքական պետութենեն անջատվիլը և ֆրանսական հոգաարարության տակ տեղական քրիստոնյա վարչությանը մը օժտումը հռչակող պաշտոնաթուղթ մը, ստորագրված վերոգրեալներեն»³³⁰ (ընդգծումն իմն է — Ռ. Ս.):

Գնդապետ Բրեմոնը, ընդունելով «պաշտոնաթուղթը», պարտավորվում է այդ մասին տեղյակ պահել իր կառավարությանը, միաժամանակ կոչ անում հանգստություն պահ-

³²⁹ Նույն տեղում, էջ 160:

³³⁰ Նույն տեղում, էջ 162:

պանել³³¹: Մ. Տամատյանը, սակայն, չի բավարարվում հանրապետության հռչակումով, նա ստեղծում է «կառավարություն» հետևյալ կազմով. ինքը՝ վարչապետ, վահան ժամկոչյան (հնչակյան)՝ պատերազմական և ոստիկանական նախարար, Կարապետ Նալբանդյան (հնչակյան)՝ պարենաձորման և երկրագործական նախարար, Անդրանիկ Կենճյան (հնչակյան)՝ ելևստից նախարար, դոկտ. Մնացականյան (դաշնակցական)՝ արտաքին գործոց նախարար, դոկտ. Պեգիրճյան (ուսմկավար)՝ ներքին գործոց նախարար և Լիենթ ժան (ասորի)՝ կրթական նախարար³³²: Օգոստոսի 5-ի առավոտյան, Միհրան Տամատյանի գլխավորած «կառավարությունը», Ադանայի բնակչության, այդ թվում շուրջ 100 հազարանոց հայկական թաղամասի կատարյալ անտարբերության պայմաններում ներկայանում է կառավարչատուն՝ Ադանայի թուրք նահանգապետի (վալիի) նստավայրը, զբաղվում այդ պահին թափուր նրա աթոռը և հեռախոսով հայտնում վերջինիս, որ նա այլևս իշխանության տերը չէ: Տեղեկանալով կատարվածի մասին, Բրեմոնը հեռախոսով կարգադրում է վերջ ղնել կատակերգությանը և ցրվել, սակայն, հանդիպելով Տամատյանի «վճռական» առարկությունը, անձամբ, մի քանի զինվորների զուլան անցած, գալիս է կառավարչատուն և ջշում նախարարական նոր և հին պաշտոնների շուրջ բանավիճող «կառավարության» անդամներին³³³: Այսպես ավարտեց իր մեկժամյա գործունեությունը Միհրան Տամատյանի «կառավարությունը»:

Օգոստոսի 4—5-ի դեպքերը ոչ մի օգուտ չբերեցին կիլիկիահայերին, սակայն դրանք հարմար առիթ ծառայեցին Փրանսիական վարչության ու զինվորականության ձեռքին՝ իսպառ վերացնելու հայերի աննշան ընդվզումներն իսկ: Գրեհապետ Բրեմոնն անմիջապես հայտարարեց, որ խզում է ամեն տեսակի հարաբերությունները Հայկական ազգային

³³¹ E. Brémond, op. cit., p. 62.

³³² Ա. Կեֆեան, նշվ. աշխ., էջ 167:

³³³ E. Brémond, op. cit., p. 62.

քաղաքականության տնտեսական դրդադատճառները, նրանք կուրորեն վստահեցին ֆրանսիական իմպերիալիստների խոստումներին ու «պարտավորություններին», միաժամանակ թերազնահատելով քեմալական շարժման ուժը: Նրանք ժամանակին չհասկացան, որ քեմալականները գալիս էին նոր պայմաններում շարունակելու ազգային հարցում երիտասարդ թուրքերի վարած ցեղապաշտ ու ազգայնամոլ քաղաքականությունը, թեև 1919 թ. հուլիս-սեպտեմբերին կայացած էրզրումի ու Սըվասի համաժողովների որոշումներից միանգամայն պարզ էր, որ քեմալականները չեն ճանաչում այլազգի ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքը և նրանց ոչ մի թիզ հող չեն զիջի, առավել ևս հայերին՝ Կիլիկիայում:

Այդ բոլորի հետևանքով, կիլիկիահայերի ճակատագրի տնօրինությունը սուսնձնած հայ մարմիններն ու ազգայնական ղեկավարները փաստորեն ապակողմնորոշեցին հայ ազգաբնակչությանը՝ նրա անվտանգության երաշխիքները կապելով ոչ թե նրա զինման ու ինքնապաշտպանական կորովի ուժեղացման, այլ ֆրանսիական իշխանությունների ու սակավաթիվ օկուպացիոն զորքերի օգնության հետ:

Գ Լ Ո Ի Ե Չ Ո Ր Ր Ո Ր Կ

1921 Թ. ԱՆԿԱՐԱՅԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

Ինչպես վերը նշվեց, 1921 թ. Լոնդոնի կոնֆերանսում ստորագրված ֆրանս-թուրքական համաձայնագիրը չվավերացվեց Անկարայի Ազգային մեծ ժողովի կողմից: Այդ հանգամանքը, սակայն, ամենևին չէր նշանակում, թե քեմալական կառավարությունը չի ցանկանում անջատ համաձայնության գալ Ֆրանսիայի հետ և ճեղքել այդպիսով Անտանտի առաջատար զույգ տերությունների արտաքուստ դաշնակցային համարվող միասնությունը: Ընդհակառակը, նույն թվականի ամռան սկզբներից ձեռնարկված հունական նոր խոշոր առաջխաղացումը և, ընդհանրապես, Անկարայի կառավարության դիվանագիտական մեկուսացումը Եվրոպայում նրան մղում էին դեպի այդ քայլը:

Ֆրանսիական դիվանագիտությունը, իր հերթին, ձգտում էր Թուրքիայի հետ անջատ համաձայնության գալով ամրապնդել իր դիրքերը Մերձավոր Արևելքում և դիվանագիտական հաջողության հասնել իր մրցակցի՝ Անգլիայի նկատմամբ: Այդ համաձայնությանը, սակայն, ֆրանսիական դիվանագիտությունը նպատակադրվել էր հասնել 1921 թ. մարտի 9-ի համաձայնագրի ոչ մեծ փոփոխությունների գնով միայն: «...Եթե Անգլոբան անկեղծորեն ուզում է համաձայնության գալ մեզ հետ, — գրում էր արտաքին գործերի մինիստրության պաշտոնաթերթ «Տան»-ը, — ապա դժվար չի

լինի հանգել որոշ փոփոխությունների և, այդպիսով, վավերացնել ֆրանս-թուրքական հաշտությունը»¹: «Թող Մուստաֆա Քեմալը ընտրություն կատարի մեր բարեկամության և իր երկրի մեկուսացման միջև, մեկուսացում, որը Թուրքիան կհանձնի անհայտ թշնամիների և նրա բռնակալ հարևանների ձեռքը»², — նախազգուշացնում էր թերթը:

Ահա նման քաղաքական ծրագրով, այն է՝ Լոնդոնի համաձայնագրի ոչ-էական վերանայման և քեմալականների հակասովետական ձգտումները սրելու նպատակադրումով էլ, 1921 թ. հունիսի 4-ին, «անպաշտոն» կերպով Անկարա գործուղվեց ֆրանսիական սենատի արտաքին գործերի հանձնաժողովի նախագահ Ֆրանկլին-Քոլջոնը, որը հունիսի 9-ին ժամանելով Անկարա, նույն օրն իսկ բանակցությունների մեջ մտավ անձամբ Մուստաֆա Քեմալի հետ³: Թուրքական կողմից բանակցություններին մասնակցում էին արտաքին գործերի մինիստր Յուսուֆ Քեմալ-բեյը և զինված ուժերի գլխավոր շտաբի պետ Ֆեվզի-փաշան: Հենց սկզբից Քեմալը պահանջում է, որպես բանակցությունների հիմք ընդունել «Ազգային ուխտը»: Ֆրանսիական դիվանագետը մերժելով այդ սկզբունքը, պատճառաբանում է այն փաստով, որ Անկարայի կառավարության պատվիրակները Լոնդոնի կոնֆերանսում ոչինչ չեն հայտնել այդ փաստաթղթի գոյության մասին և վերջինիս իմաստն ու բնությունը հայտնի չեն Եվրոպային: Ուստի հարկ է բանակցությունների հիմքում դնել Սևրի դաշնագիրը, որպես «կատարված փաստ»⁴: Քեմալը պատասխանում է, որ Բեքիր Սամի-բեյը շեղվել է իր լիազորություններից, եթե նա Լոնդոնում թաքցրել է «Ազգային ուխտի» գոյությունը⁵: Վճռական առարկության հանդիպելով, Ֆրանկլին-

Քոլջոնը խնդրում է որոշ ժամանակով ընդհատել բանակցությունները, «Ազգային ուխտի» բովանդակությունն ուսումնասիրելու համար: Բանակցությունները վերսկսելուց հետո հիմնական տարաձայնությունը կապիտուլյացիաների վերացման և Թուրքիայի կատարյալ անկախության ճանաչման շուրջն էր: Մ. Քեմալը հայտարարում է, որ Թուրքիայի լիակատար անկախության ճանաչումը ամենաէական սկզբունքն է, որն իր մեջ պարունակում է երկրի լրիվ ազատությունը քաղաքական, տնտեսական, դրամական, իրավական, ռազմական և մշակութային ասպարեզներում, մինչդեռ կապիտուլյացիաներից յուրաքանչյուրը գրկում է ժողովրդին այդ իրավունքից⁶: Երկու շաբաթ տևող բանակցությունների ընթացքում կողմերը այս հարցում համաձայնության չեն գալիս, թեև, ինչպես ասված է Թուրքիայի պաշտոնական պատմության մեջ՝ «Թարիհում», «Պարոն Ֆրանկլին-Քոլջոնը ըմբռնեց թուրք ազգի ձգտումները...»⁷:

Ինչպես նշվեց, ֆրանսիական դիվանագետի առաքելության հիմնական նպատակներից մեկը քեմալականների հակասովետական մտադրությունների բորբոքումն ու խթանումն էր: Բանակցությունների ընթացքում Ֆրանկլին-Քոլջոնը թուրքերին առաջարկում է Ֆրանսիայի աջակցությունը «Անդրկովկասի նախկին կառավարությունների վերականգնման գործում»⁸, սակայն, այս հարցում ևս նա հաջողության չի հասնում, թեև այդ շրջանում Անդրկովկասի սովետական հանրապետությունների հետ պայմանագիր կնքելու հարցում Անկարայի կառավարության գրաված դիրքի պատճառով սովետաթուրքական հարաբերությունները բավականին լարված վիճակում էին գտնվում⁹: Այնուամենայնիվ, ֆրանսիական կա-

¹ „Le Temps“, 4.6. 1921.

² Նույն տեղում:

³ Atatürk, Commission national turque pour l'UNESCO, Ankara, 1963, p. 117.

⁴ Նույն տեղում:

⁵ М. Кемаль, Путь новой Турции, т. IV, стр. 43.

⁶ Atatürk, op. cit., p. 118; Տե՛ս նաև Altınur Kilic, Turkey and the World, էջ 41:

⁷ Tarıh, cilt IV, s. 105.

⁸ ЦГАОПСС Азерб. ССР, ф. 28, оп. 1, ед. хр. 68, л. 21.

⁹ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Ռ. Գ. Սահակյան, Սովետա-թուրքական հարաբերությունների պատմության հակադիտական լուսաբանումը ժամանակակից թուրք պատմագրության մեջ, էջ 30—34:

ուսմանը և ներկայացուցչի և Մուստաֆա Քեմալի միջև հունիսի 20-ին ստորագրվում է «Ժամանակավոր համաձայնագիր» թշնամական գործողությունները հարավում անհապաղ դադարեցնելու մասին¹⁰։

Այսպիսով, Ֆրանկլեն-Բուլոնի առաջին ուղևորությունը Թուրքիա և նրա բանակցությունները Անկարայի կառավարության հետ դրական արդյունքի չհանգեցրին, թեև դրանք, ինչ խոսք, մոտեցրին ապագայում կայանալիք համաձայնությունը։ Գնահատելով այդ բանակցությունների արդյունքները, Յուսուֆ Քեմալ-բեյը Ազգային Մեծ ժողովի հունիսի 27-ի նիստում, Ֆրանկլեն-Բուլոնի ներկայությամբ հայտարարում է, որ «Ֆրանսիան ցանկանում է ամեն զնով հաշտություն կնքել մեզ հետ»¹¹։

Երբ Յուսուֆ Քեմալը նման հայտարարություն էր անում, այդ նույն ժամանակ նրա նախորդը՝ արտաքին գործերի նախկին մինիստր Բեքիր Սամի-բեյը Ազգային Մեծ ժողովի հանձնարարությամբ շրջագայում էր Եվրոպայում, ամեն առիթով ընդգծելով, որ Թուրքիան ևս ձգտում է համաձայնության հասնել Անտանտի տերությունների և, առաջին հերթին, Ֆրանսիայի հետ։ «Անկարայի կառավարությունը և Ազգային ժողովը կրքոտ կերպով ցանկանում են ամենակարճ ժամանակում բարեկամություն հաստատել Ֆրանսիայի հետ», — հայտարարեց նա «էկլեր» թերթի թղթակցին Փարիզ ժամանելու առաջին իսկ րոպեներին։ Միաժամանակ նա հավաստիացնում է, որ Կիլիկիայի վերաբերյալ 1921 թ. մարտի 9-ին Լոնդոնում ստորագրված Ֆրանս-թուրքական համաձայնագիրը չի մերժվել Ազգային Մեծ ժողովի կողմից, այլ միայն մասնակի փոփոխությունների կարիք ունի՝ տնտեսական մի քանի հարցերի կապակցությամբ¹²։ Հունիսի 27-ին Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստրության պաշտոնավերթ

«Տան»-ը դետեղել էր Բեքիր Սամի-բեյի մի այլ հայտարարությունը. «Փարիզ ճամփորդելուս նպատակն է լուծել Կիլիկիայի հարցը, որն ինձ միանգամայն իրագործելի է թվում»¹³։

Անդրազանալով Բեքիր Սամիի առաքելության շարժառիթներին, Կ. Պոլսի «Թեվհիդի» էֆքլար» թերթը գրում էր, որ «Անկարայի նպատակն է թուրքական ազգային ծրագիրը համաձայնեցնել Արևելքում Անտանտի ապագա քաղաքականության հետ»¹⁴։

Բեքիր Սամի բեյի դիվանագիտական այս առաքելությունը Անտանտի տերությունների մայրաքաղաքները՝ Հոնո, Փարիզ և Լոնդոն, թեև հաջողությամբ չպսակվեց, սակայն զգալի շահով մոտեցրեց Ֆրանս-թուրքական մերձեցման եզրերը։ Ֆրանսիայի հետ վերջնական համաձայնության գալ չհաջողվեց զլխավորապես այն պատճառով, որ Ֆրանսիան շարունակում էր կախման մեջ մնալ Անգլիայից՝ եվրոպական գործերում, ուստի և ստիպված էր դիվանագիտական իր քայլերը ինչ-որ շահով համաձայնեցնել վերջինիս հետ։ Իսկ Անգլիան այդ շրջանում մեծ հույսեր էր կապում 1921 թ. հունիսին ձեռնարկված հունական նոր, աննախընթաց հարձակման հետ, որը թվում էր, պսակվելու է քեմալական նստավայրի՝ Անկարայի գրավումով. հուլիս-օգոստոս ամիսների ընթացքում հունական զորքերին հաջողվել էր գրավել Աֆյոն-Կարահիսար, Քյութահյա, Եսկիշեհիր, Էսկիշեհիր և մի քանի այլ քաղաքներ, կանգ առնելով Անկարայից ընդամենը 60 կմ հեռավորության վրա՝ Սակարյա գետի ձախ ափին։ Սակայն 1921 թ. օգոստոսի 23-ից մինչև սեպտեմբերի 13-ը հիշյալ գետի մոտ տեղի ունեցած կատաղի ճակատամարտում քեմալական զորքերը կարողացան ոչ միայն կասեցնել հույների հետագա առաջխաղացումը, այլև վճռական հաղթանակ տանել նրանց դեմ։ Սեպտեմբերի սկզբին, երբ Սակարյայի ճակատամարտը տակավին շարունակվում էր, Ֆրանկլեն-Բուլոնը վերստին այցելեց Անկարա և

¹⁰ „La guerre de l'indépendance turque“, p. 60.

¹¹ Տե՛ս Paul du Vélou, հշվ. աշխ., էջ 304։

¹² «Бюллетень НКВД», 1921, № 90, стр. 57.

¹³ „Le Temps“, 27.6. 1921.

¹⁴ Տե՛ս ՇՄՍԶ ՊԿՊՍ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 103, թ. 41։

անմիջական բանակցությունների մեջ մտավ Մուստաֆա Քեմալի և արտաքին գործերի մինիստր Յուսուֆ Քեմալ բեյի հետ: Այս անգամ բանակցությունները, որոնք տևեցին 37 օր¹⁵, հանգեցրին համաձայնության կողմերի միջև, ըստ որում, Ֆրանսիայի որոշման վրա մեծապես ազդեց թուրքերի ձեռք բերած հաղթանակը: 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին Անկարայում ստորագրվեց ֆրանս-թուրքական պայմանագիրը¹⁶ հետևյալ բովանդակությամբ.

Հոդված 1.— Պայմանավորվող կողմերը հայտարարում են, որ ներկա համաձայնագրի ստորագրման պահից սկսած պատերազմական վիճակը նրանց միջև դադարեցվում է. բանակները, քաղաքացիական իշխանությունները և բնակչությունը անհապաղ տեղյակ կպահվեն այդ մասին:

Հոդված 2.— Ներկա համաձայնագրի ստորագրման պահից սկսած պատերազմող կողմերի ռազմագերիները, ինչպես և ֆրանսիացի կամ թուրք բոլոր բանտարկյալները, ազատ կարձակվեն և համապատասխանաբար կուղեկցվեն ամենամոտ հեռավորության վրա գտնվող այն քաղաքները, որոնք կմատնանշվեն այդ նպատակի համար: Հիշյալ հոդվածի արտոնությունները տարածվում են երկու կողմերի բոլոր կալանավորների վրա՝ անկախ այն բանից, թե նրանք երբ և որտեղ են կալանքի տակ վերցվել, դատապարտվել կամ գերի ընկել:

Հոդված 3.— Ներկա համաձայնագրի ստորագրությունից առավելագույնը երկու ամիս հետո թուրքական զորքերը կբաշվեն 8-րդ հոդվածում նշված գծից հյուսիս, իսկ ֆրանսիական զորքերը՝ հարավ:

Հոդված 4.— Էվակուացիան և տերիտորիայի ընդունումը, որոնք տեղի կունենան 3-րդ հոդվածով նախատեսվող ժամանակամիջոցում, կիրականացվեն երկու կողմերի զինվո-

րական հրամանատարության կողմից նշանակված խառը հանձնաժողովի սահմանած պայմանների համաձայն:

Հոդված 5.— Պայմանավորվող կողմերը լիակատար ներում կշնորհեն էվակուացիայի ենթարկված շրջաններում՝ դրանք մյուս կողմին անցնելուց անմիջապես հետո:

Հոդված 6.— Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը հայտարարում է, որ փոքրամասնությունների իրավունքները, որոնք հանդիսավոր կերպով ճանաչվել են «Ազգային ուխտում», իր կողմից ևս կհաստատվեն այն հիմքի վրա, ինչ որ այդ առթիվ սահմանվել է Անտանտի տերությունների և նրա մի բանի դաշնակիցների միջև կնքված համաձայնագրերում:

Հոդված 7.— Ալեքսանդրեոսի շրջանի համար կսահմանվի հատուկ վարչական ռեժիմ: Այս շրջանի թուրքական ցեղին պատկանող բնակիչները կօգտվեն բոլոր անհրաժեշտ արտոնություններից իրենց մշակույթը զարգացնելու համար: Լեզուն այնտեղ պաշտոնական բնույթ կունենա:

Հոդված 8.— 3-րդ հոդվածում հիշատակված գիծը սահմանված և ճշգրտված է հետևյալ կերպ.

Սահմանային գիծը կանցնի Պաշասից անմիջապես հարավ և նկատելիորեն կուղղվի դեպի Մեյզան—Էկբեզ (երկաթուղային կայարանը և բնակավայրը թողնելով Սիրիային):

Այդտեղից գիծը կթեքվի դեպի հարավ-արևելք, այն հաշվով, որ Սիրիային թողնվի Մարսովա բնակավայրը, իսկ Թուրքիային՝ Կարնաբան, ինչպես նաև Քիլիս քաղաքը, և կամրանա երկաթուղագծին՝ Չոբան-բեյ կայարանի մոտ: Այնուհետև գիծը կանցնի Բաղդադի երկաթուղով, որի կառամատուցը, մինչև Նուսեյբին, կմնա թուրքական տերիտորիայում: Այնտեղից նա կանցնի Նուսեյբինի ու Ջեզիրե իբն Օմարի միջև ընկած հին ճանապարհով, մինչև Տիգրիս գետին միանալը: Նուսեյբին և Ջեզիրե իբն Օմար բնակավայրերը, ինչպես և ճանապարհը, կմնան Թուրքիային, սակայն երկու երկրները հավասար իրավունքներ կունենան այդ ճանապարհից օգտվելու մեջ:

¹⁵ Prof. Dr. Yavuz Abadan, Inkilâp tarihine giriş. Ankara, 1960, s. 60.

¹⁶ Գրականության մեջ հայտնի է Անկարայի պայմանագիր կամ Ֆրանկոն-Բուլոնի պայմանագիր անուններով:

Չորան-բեյի և Նուսեյբի միջև ընկած տեղամասի կա-
չարանները կպատկանեն Թուրքիային, որպես երկաթուղու
կառամատույցի մասեր:

Ներկա համաձայնագրի ստորագրումից հետո, մեկ ամս-
վա ընթացքում, կստեղծվի երկու կողմերի պատվիրակներից
բաղկացած մի հանձնաժողով՝ վերը հիշատակված գիծն անց-
կացնելու համար: Այդ հանձնաժողովը գործի կանցնի այդ
նույն ժամանակամիջոցում:

Հոդված 9.— Սուլեյման Շահի՝ օսմանյան դինաստիայի
հիմնադիր սուլթան Օսմանի պապի դերեզմանը (գերեզմանը
ձանաշված է Թուրք Մեզարի անվան տակ), որը գտնվում է
Չաբեր-Կալեսիում, իր սպասարանների հետ միասին, կմնա որ-
պես Թուրքիայի սեփականություն, որն այնտեղ կկարողանա
պահպանել կարգի և թուրքական դրոշ բարձրացնել:

Հոդված 10.— Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառա-
վարությունը համաձայնվում է Բաղդադի երկաթուղու մի
հատվածում, Բոզանթիի և Նուսեյբի միջև, ինչպես նաև
Ադանայի վիլայեթի այլ հատվածներում կոնցեսիա տրամա-
դրել Ֆրանսիական կառավարության կողմից նշանակված
Ֆրանսիական մի խմբի, կոնցեսիաներին տրվող բոլոր իրա-
վունքներով ու արտոնություններով հանդերձ, մասնավորա-
պես այն բոլորը, ինչ որ կապված է դրանց շահագործման ու
հաղորդակցության հետ:

Թուրքիան իրավունք կունենա իր ուղղմական փոխա-
դրումներն իրականացնել Մեյդան—Էկբեզից Չորան-բեյ
գնացող երկաթուղագծով, սիրիական շրջանում, իսկ Սիրիան
իրավունք կունենա իր ուղղմական փոխադրումներն իրակա-
նացնել Չորան-բեյից Նուսեյբին գնացող երկաթուղագծով՝
թուրքական տերիտորիայում:

Այս հատվածում և նրա հյուղավորումներում սկզբունքո-
րեն ոչ մի դիֆերենցիալ սակագին չի կարող հաստատվել:
Սակայն երկու կառավարություններն էլ իրենց իրավունք են
վերապահում հարկ եղած դեպքում ընդհանուր համաձայնու-
թյամբ ուսումնասիրելու բոլոր շեղումները, որոնք անհրա-
ժեշտ կլինեն:

Համաձայնության շահանելու դեպքում, շուրաքանչյուր
կողմը գործողությունների ազատություն կունենա:

Հոդված 11.— Ներկա համաձայնագրի վավերացումից
հետո կստեղծվի խառը հանձնաժողով՝ Թուրքիայի ու Սիրիայի
միջև մաքսային կոնվենցիա կնքելու համար: Այդ կոնվեն-
ցիայի պայմաններն ու տևողությունը կորոշվեն հիշյալ հանձ-
նաժողովի կողմից: Մինչև վերոհիշյալ կոնվենցիայի կնքումը
երկու երկրները կպահպանեն իրենց գործողությունների
ազատությունը:

Հոդված 12.— Կուվեյթի ջրերը կբաշխվեն Հալեպ քա-
ղաքի և հյուսիսում Թուրքիային մնացած շրջանի միջև այն
հաշվով, որ արդարացի կերպով բավարարություն տան երկու
կողմերին էլ:

Հալեպ քաղաքը հավասարապես կարող է իր հաշվին Եփ-
րատի, թուրքական տերիտորիայում ընկած, ջրերն օգտագոր-
ծել շրջանի կարիքները հոգալու համար:

Հոդված 13.— Նստակյաց բնակիչները կամ կիսաքոչ-
վորները, որոնք ունեն արտավայրեր կամ սեփականություն
8-րդ հոդվածով սահմանված գծից այս կամ այն կողմում,
կշարունակեն, ինչպես անցյալում, օգտվել իրենց իրավունք-
ներից: Նրանք կարող են, իրենց իրավունքներն օգտագործելու
անհրաժեշտությունից ելնելով, ազատ կերպով, առանց մաք-
սատուրք, արտավայրերի տուրք կամ որևէ այլ տուրք վճա-
րելու, այդ գծից այս կամ այն կողմը տեղափոխել իրենց
անասուններին աճուխի հետ միասին, իրենց գործիքները, ցան-
քերը և գյուղատնտեսական արտադրանքը, նկատի ունենա-
լով, որ նրանք համապատասխանորեն վճարել են դրանց հա-
մար սահմանված հարկերը այն երկրում, որտեղ նրանք բնակ-
վում են¹⁷:

Յրանս-թուրքական պայմանագրի ստորագրումից հետո,
նույն օրը, Անկարայի կառավարության արտաքին գործերի
մինիստր Յուսուֆ Քեմալ-բեյը դիմեց Յրանկլին Բույոնին

¹⁷ „L'Europe nouvelle“, № 45, 5 novembre 1921, p. 1437. նույնը
տե՛ս M. Paillardès, նշվ. աշխ., էջ 359—362:

պաշտոնական մի նամակով, որն, ըստ էության, լրացնում էր պայմանագրի առանձին հոդվածները: Հիշյալ նամակում ասված էր.

«Ձերդ Գերագնացություն.

ինձ հաճելի է հույս հայտնել, որ Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի կառավարության և Ֆրանսիական հանրապետության կառավարության միջև կնքված համաձայնագիրը, որի նպատակն է վերջնական ու տևական խաղաղություն հաստատել, կհանգեցնի այն սերտ հարաբերությունների վերականգնմանն ու ամրապնդմանը, որոնք գոյություն ունեին անցյալում երկու ազգերի միջև, և Ֆրանսիական հանրապետության կառավարությունը կաշխատի անկեղծ համաձայնության ոգով կարգավորել Թուրքիայի անկախության ու սուվերենության հետ կապված բոլոր հարցերը:

Մեծ ժողովի կառավարությունը, մյուս կողմից, ցանկություն ունենալով նպաստել նյութական շահերի զարգացմանը երկու երկրների միջև, հանձնարարել է ինձ ձեզ հայտնելու, որ նա հակված է Խորշիդի հովտում 99 տարով երկաթի, բրոմի և արծաթի կոնցեսիա տրամադրելու Ֆրանսիական որևէ խումբի, որը ներկա պայմանագրի ստորագրումից սկսած հինգ տարվա ժամանակամիջոցում կձեռնարկի այդ կոնցեսիայի շահագործմանը մի ընկերության միջոցով, որը կստեղծվի Թուրքական օրենքներին համապատասխան, մինչև 50 տոկոսը հասնող Թուրքական կապիտալի մասնակցությամբ:

Բացի դրանից, Թուրքական կառավարությունը պատրաստ է մեծագույն բարյացակամությամբ քննելու հանքերի, երկաթուղիների, նավահանգիստների և գետերի շահագործման կոնցեսիաների մասին Ֆրանսիական խմբերի կողմից ներկայացվելիք դիմումները, պայմանով, որ այդ առաջարկները համապատասխանեն փոխադարձաբար Թուրքիայի և Ֆրանսիայի շահերին:

Մյուս կողմից, Թուրքիան ցանկանում է օգտվել Ֆրանսիացի մասնագետ դասախոսների համագործակցությունից իր պրոֆեսիոնալ զարգացման: Այդ առթիվ նա, ավելի ուշ»

իր կարիքների մասին տեղյակ կպահի Ֆրանսիական կառավարությունը:

Վերջապես, Թուրքիան հույս է տածում, որ պայմանագրի կնքումից սկսած Ֆրանսիական կառավարությունը կբարեհաճի թույլատրելու Ֆրանսիական կապիտալիստներին տնտեսական և ֆինանսական հարաբերությունների մեջ մտնելու Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության հետ»¹⁸:

Ինչպես երևում է Անկարայի պայմանագրի բովանդակությունից, Թուրքիայի և Ֆրանսիայի համար սկզբունքային նշանակություն ունեին 1-ին, 3-րդ, 4-րդ, 6-րդ, 7-րդ և 10-րդ հոդվածները, մյուսները վերաբերում էին նվազ կարևոր հարցերի:

1-ին հոդվածը՝ պատերազմական գործողությունների անհավաղ դադարեցման մասին, և 3-րդ ու 4-րդ հոդվածները Ֆրանսիական զորքերի հեռացման մասին, ըստ էության ազդարարում էին քեմալական Թուրքիայի ռազմական հաղթանակը և, ինչ խոսք, առավել մեծ նշանակություն ունեին վերջինիս համար՝ հնարավորություն ընձեռնելով Կիլիկիայում առկա ուժերը փոխադրել Արևմտյան ճակատ՝ հույների դեմ պայքարելու: Բացի դրանից, Կիլիկիայի հզոր տնտեսական պոտենցիալն այսուհետև ամբողջովին կարող էր օգտագործվել Անկարայի կառավարության կողմից պատերազմական նպատակների համար: Այսպիսով, Կիլիկիայի ճակատի հաշվին անհամեմատ ուժեղանում էր Արևմտյան ճակատը:

1921 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին Թուրքիա այցելած սովետական ակնավոր զորավար ու պետական գործիչ Մ. Վ. Ֆրունզեն նշում էր, որ «միայն Ֆրանս-Թուրքական պայմանագիրն է, որ Անատոլիական Թուրքիային թույլ է տալիս հենվելու նվազ տուժած շրջանների վրա, և հնարավոր դարձնում պայքարի շարունակումը՝ հաջողության հասնելու շանսերով»¹⁹:

¹⁸ „L'Europe nouvelle“, № 45, 5 novembre 1921, p. 1436.

¹⁹ М. В. Фрунзе, Доклад о поездке в Ангору на объединенном заседании Совнаркома и ЦИКа Украины. Собр. соч., т. 1, М.—Л., 1929, стр. 359.

Հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ Կիլիկիայի ետգրավումը Ֆրանսիացիներից էական նշանակություն ունեցավ հուլյաների դեմ 1922 թ. քեմալական զորքերի ձեռք բերած հաղթանակներում:

6-րդ հոդվածը՝ Թուրքիայում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների «պաշտպանության» մասին Անկարայի կառավարության բացահայտ հաղթանակն էր նշանավորում՝ փոքրամասնությունների իրավունքների կոնկրետ ճանաչման փոխարեն հարցը կապելով «Ազգային ուխտում» տեղ գտած «հանդիսավոր» և ոչինչ չպարտավորեցնող ձևակերպման հետ: Այս հարցում Ֆրանսիայի կատարած դիջումը խորանում էր այն բանով, որ, ի տարբերություն 1921 թ. մարտի 9-ի Ֆրանս-քեմալական համաձայնագրի, որով թուրքական կառավարությունը պարտավորվում էր զինաթափ անել զենք ունեցող ազգաբնակչությանը, Անկարայի պայմանագրում նման կետն իսպառ բացակայում էր: Դա նշանակում էր, որ Կիլիկիայի ոտքից գլուխ զինված թուրքական շեփեները, քրիստոնյաների կողոպուտի ու սպանությունների նպատակով կազմակերպված բազմաթիվ ավազակախմբերն ու կասկածելի ալլ խմբերը շարունակելու էին ազատ գործել՝ ի սարսափ հիմնականում անզեն քրիստոնյա ազգաբնակչության:

Պայմանագրի 7-րդ հոդվածը՝ Ալեքսանդրեոսի սանջակի «վարչական հատուկ սեփմի» մասին, բար էության նույնպես խոշոր մի դիջում էր, որ Ֆրանսիան անում էր Թուրքիային՝ ի հաշիվ սիրիական ժողովրդի: Հիշյալ հոդվածը հետագայում առիթ ծառայեց Անկարայի կառավարող շրջանների համար՝ Ալեքսանդրեոսի հարցը միջազգային դիվանագիտության թատերաբեմ հանելու և իմպերիալիստական գործարքի ճանապարհով այն ապօրինի կերպով Թուրքիային միացնելու²⁰:

²⁰ Հատկանշական է, որ Անկարայի պայմանագրի ստորագրումից ընդամենը մեկ տարի հետո թուրքական մամուլը բացել էր հարցը մասին, որ Ալեքսանդրեոսը պետք է «եռ վերադարձնել արևոջը»: Ավելին. նման պահանջով Ազգային մեծ ժողովում 1922 թ. նոյեմբերի 3-ին

ինչ վերաբերում է Անկարայի պայմանագրի 10-րդ հոդվածին՝ Ֆրանսիական կապիտալիստներին կոնցեսիաներ տրամադրելու վերաբերյալ, դրանով քեմալական կառավարությունը սկզբունքորեն շեղվում էր իր նախկին դիրքից և, անկասկած, զիջում անում իմպերիալիստներին, սակայն այդ դիջումը, ինչ խոսք, նվազ կարևոր էր՝ պայմանագրով ձեռք բերած հաջողությունների համեմատ: Վերը բերված Յուսուֆ Քեմալ-բեյի նամակից երևում է, թե ինչպիսի պայմանների կատարմամբ պիտի ուղեկցվեր կոնցեսիաների շնորհումը: Անկարայի կառավարությունը ցանկացած պահին կարող էր հայտարարել, որ տվյալ կոնցեսիան հակասում է Թուրքիայի ազգային շահերին: Ինչպես տեսնում ենք, 10-րդ հոդվածով Ֆրանսիան առանձնապես մեծ շահ չէր ստանալու, ինչպես կարող էր թվալ առաջին հայացքից:

Կար սակայն մի հանգամանք, որը, թեև պայմանագրի մեջ չէր արտացոլվում, բայց Ֆրանսիան դրանից շահում էր. դա Ֆրանսիական ուժերի կենտրոնացումն էր «հիմնական» պատառում՝ Սիրիայի տերիտորիայում և այս վերջինի սահմանների ամրապնդումը:

Մյուս հանգամանքը, որը նույնպես իր արտացոլումը չէր կարող գտնել բուն պայմանագրում, և որը, սակայն, խիստ կարևոր էր գաղութատիրական Ֆրանսիայի ապագա քաղաքականության տեսակետից, դա քեմալականների հետ համաձայնության գալու և նրանց դեմ պայքարելուց հրաժարվելու փաստն էր, որը մեծ գոհունակությամբ ընդունվեց մուհեբարական աշխարհում, այդ թվում և Ֆրանսիայի գաղութային տիրույթներում: «Վերջապես, — գրում էր «L'Europe Nouvelle» շաբաթաթերթը, — մի նոր փայլ է ավելանում Ֆրանսիայի ան-

հանդես եկավ Բիթլիսի պատգամավոր Յուսուֆ Զեյա-բեյը, ասելով հետևյալը. «Ալեքսանդրեոսի շրջանը Սիրիային անցավ Ֆրանս-թուրքական պայմանագրով, մեր ծանր դրության հետևանքով: Ներկայումս այդ ծանր վիճակը վերացված է, և մենք ինչ էլ որ լինի պետք է այն վերադարձնենք մեզ»: Տե՛ս ЦГАВМФ, ф. Р. 1, оп. 3, д. 1589, л. 153.

վանք ոչ միայն Մերձավոր Արևելքում, այլև մահմեդական բոլոր երկրներում, որտեղ շնայած Թուրքիայի սխալներին ու անհաջողություններին, մշտապես իշխում է խալիֆաթի հեղինակությունը»: «Այս արձանագրության (Անկարայի պայմանագրի— Ռ. Ս.) շնորհիվ,— գոհունակությամբ ավելացնում էր թերթը,— մենք կարող ենք հույս տածել մահմեդական աշխարհի աչքում վերստին գրավելու օրինական այն տեղը, որ մենք, ավաղ, կորցրեցինք պատերազմից մի քանի տարի առաջ՝ մասամբ գերմանացիների ինտրիզների, մասամբ էլ մեր սեփական անհոգության պատճառով...»²¹:

Վերջապես Անկարայի պայմանագիրը, հրապարակված տեքստից բացի ուներ նաև գաղտնի, կամ ինչպես ասել էր Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի փոխ-նախագահ Զելալեդդին Արիֆ-բեյը, «բերանացի» պայմաններ²²: Ըստ այդ պայմանների, Ֆրանսիան համաձայնվում էր 200 միլիոն ֆրանկի արժողությամբ զենք և ռազմամթերք վաճառել Թուրքիային, այդ թվում 10 հազար զինվորի լրիվ հանդերձանք, 8 հազար մատուցելու տիպի հրացան իրենց ռազմանյութերով, 5 հազար ձի (ֆրանսիական հեծելազորից և թնդանոթաբարձ ձիեր), 12 օդանավ²³, ինչպես նաև «Creusot» տիպի թնդանոթներ²⁴:

Անկարայի պայմանագրի գաղտնի այս հոդվածները, ինչպես նաև այդ պայմանագիրն ամբողջությամբ, Ֆրանսիայի կողմից ուղղված էր իր հզոր ախոյանի՝ Անգլիայի դեմ, Մերձավոր Արևելքում նրա դիրքերը խարխլելու, նաև տնտեսական ասպարեզում Ֆրանսիայի նախապատերազմյան շահերը վերականգնելու նպատակին պիտի ծառայեր: Ուստի զարմանալի չէր, որ ֆրանս-թուրքական համաձայնագրի ստորագրումը Անգլիայի վրա ունեցի պայթյունի տպավորություն թողեց, թեև անգլիական դիվանագիտությունը Ֆրանկլեն-Բուլոնի Թուրքիա կատարած զույգ ուղևորություն-

²¹ „L'Europe nouvelle“, № 44, 29 octobre 1921.

²² Տե՛ս շՄՄՀ ՀՄՄՇ ԿՊԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 86, թ. 137:

²³ „Journal des Débats“, 24.1. 1922.

²⁴ Lord Kinross, op. cit., p. 285.

ներից ժամանակին կռահել էր, որ իր «դաշնակիցը» քեմալականների հետ անջատ համաձայնության հասնելու նոր փորձեր է անում²⁵:

Հիմնական մեղադրանքը, որ անգլիական մամուլը ներկայացնում էր ֆրանսիական դիվանագիտությանը, դա դաշնակցային պարտավորությունների խախտումն էր, Ֆրանսիայի կողմից տվյալ քայլով հանդես բերած «ուխտադրժությունը»: «Ֆրանսիան մարտահրավեր նետեց դաշնակիցներին,— գրում էր «Իեյլի Քրոնիկլ» թերթը: Երկուսից մեկը. կամ մենք դաշնակիցներ ենք, կամ այդպիսին չենք: Անկարայի պայմանագիրը ցույց է տալիս, որ մենք դաշնակիցներ չենք»²⁶:

«Ֆրանս-անգորական պայմանագիրը,— ավելացնում էր «Օբսերվեր» թերթի դիվանագիտական թղթակիցը,— ոչ միայն ծաղր է միջդաշնակցային համերաշխության նկատմամբ, այլև, պայմանագրի բուն էությունը արմատապես խախտում է. դաշնակիցների մի քանի հիմնական սկզբունքները: Այսպես, օրինակ, Անկարայի կառավարությունը վերջնականապես ճանաչվել է Ֆրանսիայի կողմից, որպես Թուրքիայի միակ գործադիր իշխանություն...»²⁷: Իսկ հայտնի քաղաքական մեկնաբան Զորջ Գլենգոուն գտնում էր, որ Անկարայի պայմանագրի լավ և վատ կողմերից առավել կարևոր է այն հարցը, թե Անտանտը շարունակո՞ւմ է գոյություն ունենալ, թե՞ այլևս լուծարքի է ենթարկվել Ֆրանսիայի միակողմանի քայլերով: «Եթե Ֆրանսիան մերժում է համագործակցության ոգին և գործում միայնակ,— գրում էր հեղինակը,— արդյոք Մեծ Բրիտանիան պե՞տք է հետևի նրա օրինակին, և եթե այո, ապա ի՞նչ կմնա Անտանտից...»²⁸:

²⁵ Թուրքիային քաջածանոթ անգլիական դիվորական Հարոլդ Արմստրոնգը գրում էր, որ այս շրջանում «ֆրանսիան դադարի բանբերներ էր ուղարկել Անգորա՝ օգնություն տրամադրելու խոստումներով»: Տե՛ս H. C. Armstrong, Grey Wolf. Mustafa Kemal. An intimate study of dictator. London, 1938, p. 143—144.

²⁶ Տե՛ս «Արձագանք Փարիզի», 10 նոյեմբերի 1921 թ., թիվ 15:

²⁷ ЦГАОПСС СССР, ф. 391, оп. 2, ед. хр. 76, л. 440.

²⁸ „L'Europe nouvelle“, № 48, 26 novembre 1921, p. 1523.

Միայն պահպանողական «Թայմս» թերթն էր, որ հակադրովելով մյուսներին, ցավով խոստովանում էր, որ «Ֆրանսիացիներն առաջինը ճիշտ բմբունեցին Փոքր Ասիայում ստեղծված դրուժյունը», և միաժամանակ գլղում, որ ֆրանս-քեմալական համաձայնագրի հետ մեկտեղ ընդհանուր հաշտութուն չկնքվեց²⁹:

Անգլիական մամուլի «անպաշտոն» բողոքներին ու քննադատությանը հետևեցին «Յորին օֆիս»-ի դիվանագիտական ելույթները, որոնք գծվարությամբ էին քողարկում Ֆրանսիայի դաշնակցի դժգոհությունը:

Անկարայի պայմանագիրը, որն անգլիական որոշ հեղինակներ համարում են սոսկ «Ֆրանսիական ինտրիգների արդասիք»³⁰, «զարմանքի ու վախի զգացում ներշնչեց լորդ Քերզոնին, որին Ռամբորդը (անգլիական դեսպանը Կ. Պոլսում—Տ. Ս.) գրում էր, որ Ֆրանսիայի այդ անազնիվ քայլը վտանգի ենթարկեց դաշնակիցների դիրքերն ամբողջությամբ»³¹:

1921 թ. նոյեմբերի 5-ին լորդ Քերզոնը իր մոտ է կանչում ֆրանսիական դեսպան Սենտ-Օլերին և նրան հանձնում անգլիական կառավարության հուշագիրը, որտեղ կետ առ կետ շարադրված էին Անկարայի պայմանագրի դեմ Անգլիայի բոլոր առարկությունները: Դրանք բաժանված էին երկու մասի:

Ա ո ա ջ ի ն մ ա ս

1. Անկարայի համաձայնագիրը անջատ հաշտություն է, այն հակասում է 1915 թ. նոյեմբերին Լոնդոնում կնքված պակ-

²⁹ HFAOPCC, փ. 391, օր. 2, ԷԺ. քր. 76, լ. 441.

³⁰ J. A. R. Marriott, The Eastern Question. An historical study in European diplomacy. Oxford, 1951, p. 530. Անգլիական որոշ հեղինակներ, սակայն, գտնում են, որ Ֆրանսիայի այդ անօգուտ քայլը կարելի է արդարացնել այն բանով, որ վերջինս զգում էր իր ուղղակի ու քաղաքական թուլությունը Սիրիայում, համոզված էր, որ պետք է հրաժարվել հույների անխոհեմ քաղաքականությունից, և հավատացած էր, որ Մեծ Բրիտանիան կլքի իրեն եվրոպական գործերում: Տե՛ս M. N. Medlicot, British Policy since Versailles 1919—1963, London, 1968, էջ 39:

³¹ Lord Kinross, op. cit., p. 286.

տին, որը դաշնակիցներին արգելում է անջատ պայմանագրեր կնքել:

2. Անջատ այդ համաձայնագրերն անհամատեղելի են միության (Անտանտի) գործունեության հետ:

3. Անկարայի համաձայնագիրը թուլացնում է Ֆրանսիայի հեղինակությունը Արևելքի հարցերը դաշնակիցների կողմից համատեղ կարգավորելու գործում:

Ե Ր Կ Բ Ո Ր Գ Մ Ա Ս

1. Փոքրամասնությունները, հակառակ Ֆրանսիային տրված մանդատի, դադարում են հովանավորություն ստանալուց:

2. 3-րդ հոդվածում հիշատակված ֆրանսիական դորքերի նահանջը՝ երկու ամսվա ընթացքում, հակասում է եռյակ համաձայնագրին³²:

3. Հոկտեմբերի 20-ի պայմանագրի համաձայն երկաթգիծն անցնում է թուրքական տերիտորիայով և կորցնում է այն ապահովությունը, որ նա ներկայացնում էր, երբ ամբողջովին ընկած էր ֆրանսիական գոտում:

4. Տնտեսական կոնցեսիաները հակասում են եռյակ համաձայնագրին:

5. Յուսուֆ Քեմալ-բեյի նամակը պատասխան է պահանջում³³:

Քերզոնի հուշագիրը հանձնելուց մի քանի օր հետո Փարիզի բրիտանական դեսպանությունը ֆրանսիական թերթերում հրապարակելու համար հետևյալ նոր հուշագիրը ներկայացրեց:

«Վերջին շաբաթվա ընթացքում ֆրանսիական մամուլը ազատ հայտարարում էր, որ

ա) Ֆրանկլեն Բուլոնի կողմից Անկարայում կնքված պայմանագիրը շատ աննշան չափով, կամ նույնիսկ ոչնչով չի

³² 1920 թ. օգոստոսի 18-ին Փարիզում Անգլիայի, Ֆրանսիայի ու Իտալիայի միջև կնքված:

³³ „L'Asie française“, Novembre 1921, p. 439.

տարբերվում այն համաձայնագրից, որ Բրիտանն ու Բեքիր Սամի-բեյը ստորագրեցին Լոնդոնում մարտ ամսին.

բ) Նորին մեծություն Բրիտանական կառավարությունը երբեք առարկություն չի ունեցել այդ համաձայնագրի դեմ, բացառությամբ գուտ բանավոր առարկությունների, որոնք ոչ մի գրավոր հետք չեն թողել:

Կրկնվող այս պնդումների առկայության պայմաններում, Նորին մեծության դեսպանությունը հարկ է համարում ներկայացնել փաստերն այնպես, ինչպես որ դրանք կան իրականում:

Ֆրանկլեն Բույոնի պայմանագիրը պարունակում է հետևյալ նոր դրույթները.

1. Պատերազմական վիճակի դադարեցում, համաձայն առաջին հոդվածի, որը հավանաբար ենթադրում է հաշտության կնքումը Ֆրանսիայի և Անգորայի կառավարության միջև և վերջինիս ճանաչումը Ֆրանսիայի կողմից, որպես Թուրքիայի օրինական իշխանության.

2. Ֆրանսիայի համաձայնությունը, 6-րդ հոդվածով, ազգայնականների պահանջին՝ ազգային փոքրամասնությունների շահերի ընդհանուր պաշտպանության վերաբերյալ, զգալիորեն տարբերվում է Սևրի դաշնագրով նախատեսված պայմաններից.

3. Նիսիբիսի և Տիգրիսի միջև ընկած սահմանի փոփոխություն՝ 8-րդ հոդվածով.

4. Թուրքերին իրավունք է տրվում Բաղդադի երկաթուղին օգտագործել Սիրիայի տերիտորիայում ռազմական փոխադրումներն ապահովելու նպատակով.

5. Ֆրանկլեն Բույոնին ուղղված Յուսուֆ Քեմալ բեյի նամակը, որտեղ Թուրքիայի անկախության ու ինքնուրույնության հարցում Ֆրանսիայի կողմից նրան ցույց տրվելիք աջակցությունը կապվում է զանազան կոնցեսիաներ տրամադրելու խոստումների հետ, շատ ավելի հեռուն է գնում այն պայմանների համեմատ, որոնք նախատեսված էին Բեքիր Սամի բեյի հետ կնքված Ֆրանսիական համաձայնագրում:

«Ինչ վերաբերում է երկրորդ (բ) կետին,— ասվում էր հուլիսի վերջում,— ապա միանգամայն սխալ է հայտարարել, թե Նորին մեծության կառավարությունը երբեք առարկություն չի ունեցել Բեքիր Սամի բեյի համաձայնագրի դեմ»³⁴: Ի ապացույց այս վերջին առարկության, անգլիական հուլիսի վերջում էին Լոնդոնի պայմանագրի կնքումից հետո ֆրանսիական կառավարությանը ուղղված մի շարք պաշտոնական բողոքները³⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, անգլիական կառավարության ներկայացված պաշտոնական առարկություններում ևս հիմնական շեշտը դրվում էր Ֆրանսիայի կողմից իր դաշնակցային ու պայմանագրային պարտավորությունները խախտելու վրա: Մինչդեռ իրականում, առաձգական ու արտաբուստ զուսպ անգլիական այդ փաստաթղթերի տակ թաքնված էր ծովերի երբեմնի թազուհու լուրջ անհանգստությունը Մերձավոր Արևելքի խաղաղեցման հարցում իրեն կանխելու փաստից և, այդպիսով, մահմեդական աշխարհում ի հաշիվ իր հեղինակության անկման Ֆրանսիայի ազդեցության ուժեղացումից:

«Եթե ֆրանս-թուրքական համաձայնությունն այնքան մտահոգություն է պատճառել Անգլիային,— գրում էր Ս. Կասյանը,— դրդել Լյուդ-Ջորջի կառավարությանը ներկայացնելու Բրիտանին երկու վճռական նոտա, առիթ տվել անգլիական մամուլին աղմուկ բարձրացնել, ապա դրա պատճառն այն չէ միայն, որ նրա նյութական շահերը թուրքական տերիտորիայի վրա տուժում են, այլև այն, որ կորցնելով իր «բարոյական» ազդեցությունը Թուրքիայում՝ կարող է կորցնել այն, նաև իր մյուս մահմեդական գաղութներում...»³⁶:

Թուրքիայի ազգային փոքրամասնությունների պաշտպանության հարցը ևս, որին այնքան «սուր» տեսք էին տալիս անգլիական դիվանագիտությունն ու մամուլը, նրանց կողմից

³⁴ „L'Asie française“, Novembre 1921, p. 439.

³⁵ Տե՛ս M. Paillarès, նշվ. աշխ., էջ 404—405:

³⁶ Սարգիս Կասյան, Հնարի երկեր, էջ 154:

առաջ էր քաշված ոչ թե քրիստոնյաներին հովանավորելու, այլ Ֆրանսիային վարկաբեկելու, նրա քաղաքականության անկալունությունն ու «ուխտագրությունը» մերկացնելու նպատակով:

Ի՞նչ պատասխան հակադրեց անգլիական այս բողոքներին ու մեղադրանքներին Ֆրանսիայի դիվանագիտությունը:

Պետք է ասել, որ «Քե դ'Օրսեն», ինչպես և Լոնդոնի ֆրանսիական դեսպանությունը, որոշ ժամանակ կատարյալ լուռություն էին պահպանում, պաշտոնական ոչ մի հայտարարություն չհանգես չեկան, ֆրանսիական մամուլին թողնելով Անկարայի պայմանագրի անհրաժեշտությունը «հիմնավորելու», այն հարձակումներից պաշտպանելու խնդիրը: Իսկ ֆրանսիական մամուլի գերակշռող մասը, (բացառությամբ «Շուտնալ դե սեբա» և «Լ'էկլեթ» թերթերի) ծափահարություններով դիմավորեց Ֆրանկլեն-Բուլոնի պայմանագիրը, մեծարում էր Բրիտանիան «դիվանագիտական այդ հիանալի հաջողության համար»: Արտաքին գործերի մինիստրության պաշտոնաթերթ «Տան»-ը այն որակեց, որպես «մի բարեբարություն ամբողջ աշխարհի համար»³⁷: «Նա (ֆրանսիական մամուլը—Ռ. Ս.) մոռացել էր երիտթուրքերի աննախընթաց շարագործությունները,— գրում էր «Բոսֆոր» թերթի խմբագիր Պալառեսը,— նա մոռացել էր Մարաշը; Ուրֆան, Այնթապը, Սիսը, Հաճընը, մոռացել էր հայերի մատուցած ծառայությունները, նա մոռացել էր մեր կողմից ստանձնած ազնիվ պարտավորությունը՝ ազատագրել այդ մշտական կեղեքվածներին. նա ամեն ինչ մոռացել էր՝ հիշելու համար միայն և միայն «ավանդական այն կապերը, որոնք միացնում են Ֆրանսիան Թուրքիայի հետ»³⁸:

Ֆրանսիական առանձին լրագրողների հայանպաստելույթները, սակայն, որոնք նույնպես իրենց աստառն ունեին, կորչում էին ընդհանուր հավանության ու գովասանքի թանձր աղմուկի մեջ:

³⁷ M. Paillarès, op. cit., p. 261.

³⁸ Նույն տեղում:

Անկարայի պայմանագրի «պաշտպանությունը», սակայն, միակողմանի չէր ընթանում ֆրանսիական մամուլում: Թերթերի մի մասը գերադասում էր Ֆրանսիայի դաշնակցի դժգոհությունն ու վայրույթը մեղմացնել, պայմանագրին գուտ «լուրջ», մասնավոր մի քայլի բնույթ տալով: «Խոսքը ոչ թե քաղաքական լայն նշանակություն ունեցող պայմանագրի մասին է,— գրում էին թերթերը,— պայմանագրի, որը լուծում է դաշնակիցների ու Օսմանյան կայսրության միջև գոյություն ունեցող բոլոր վիճելի հարցերը, այլ միայն հատուկ մի համաձայնագրի, որը նպատակ ունի վերջնական և իսկական խաղաղություն հաստատել Ֆրանսիայի ու Թուրքիայի միջև և սիրալիորեն կարգավորել վիճելի այն հարցերը, որոնք ծագում են Փոքր Ասիայում նրանց հարեանության փաստից»³⁹: «Տան» թերթը, ժխտելով անգլիական այն առարկությունը, թե Անտանտի քաղաքականությունը կանխագծված է Սևրի պայմանագրով, ուստի Ֆրանսիան իրավասու չէր միակողմանիորեն իր գործերը դուրս բերելու Կիլիկիայից, մատնանշում էր իտալիայի օրինակը, որն իր գործերը դուրս էր բերել Կոնիայի նահանգից, սակայն Անգլիան դրա դեմ չէր բողոքել»⁴⁰:

Եթե «Քե դ'Օրսեն»ի պաշտոնաթերթը գուսպ և անուղղակի փաստարկներով էր պաշտպանում ֆրանսիական դիվանագիտության անջատ քայլը, ապա «L'Europe nouvelle» շաբաթաթերթը անսքող կերպով ընդգծում էր պայմանագրի «հիմնական» նշանակությունը՝ Ֆրանսիայի հեղինակության բարձրացումը իսլամի աշխարհում: «Անգորայի հարցը և մահմեդական հասարակական կարծիքը» խորագիրը կրող հոդվածում արդեն հիշատակված Պոլ Բրյուզոնը բանավիճելով անգլիական լրագրողների հետ, կտրականորեն հայտարարում էր, որ միայն Ֆրանսիան ինքն է իրավասու որոշելու, թե որևէ քայլ ձեռնադրվի և արդյոք իր շահերին, թե ոչ, և եղրակացնում, որ Անկարայի պայմանագիրը ձեռնադրվում է նրան, որովհետև

³⁹ Տե՛ս «Бюллетень НКВД», № 103, էջ 22:

⁴⁰ „Le Temps“, 8.11. 1921.

«Ֆրանսիան մահմեդական մի մեծ տերութիւնն է»⁴¹: Ապա հիմնավորում իր պնդումը փաստերով. «Գաբեսի ծոցից մինչև Ռաբատի ծովափերը պայմանագրի ստորագրման երջանիկ լուրը թեթև շնչելու առիթ տվեց... Կարելի է ասել, միանգամից վերջ դրեց այն երկընտրանքին, որը հանգիստ չէր տալիս 15 միլիոն մարդկանց խղճին: Կոշմարը վերանում է, — հայտարարում էր աֆրիկական Ֆրանսիան իր սուրբ միներեների խավարում. Անատոլիայի մեր եղբայրները, դավանակից մեր եղբայրները, ցեղակից մեր եղբայրները, Աստու շնորհիվ հասկացան, թե որտեղ էր նրանց համար ճշմարտութիւնն ու ապագան...»⁴²: Այնուհետև, ցույց տալու համար Ալժիրի, Քունիսի, Մարոկկոյի և Ֆրանսիայի այլ գաղութների տեղը վերջինիս թուրքասիրական քաղաքականութեան մեջ, հեղինակը մեջ էր բերում Ալժիրի «Իկդամ» թերթում տպագրված Ահմեդ Բալլուպի հոդվածը, որը, մեր կարծիքով, հիրավի խիստ հատկանշական է.

«Որպես ալժիրցի մահմեդական, — նշում էր հոդվածագիրը, — մենք երջանիկ ենք հաստատելու հույն-թուրքական կոնֆլիկտում Ֆրանսիայի գրաված դիրքը, և մենք կարող ենք ասել, որ Քե դ'Օրսեի քաղաքականութեանը նախանձախնդրութեամբ են հետևում Ֆրանսիայի կողմից ազատագրված բոլոր մահմեդականները: Բազմաթիվ նշանները ցույց են տալիս, որ գաղութային տեսակետից մեր ներկա արտաքին քաղաքականութիւնը լավ արդյունքներ է տալիս: Այն ժամանակ երբ Անգլիան պայքարում է ավելի ու ավելի մեծ դժվարութիւնների դեմ, երբ նրա ջահը բռնկվում է մերթ այստեղ, մերթ այնտեղ, մեզ մոտ ոչ մի անհանգստութիւն չկա: Սիրիայի խաղաղեցումն ընթանում է նորմալ, Մարոկկոյում ռիֆերն իրենք ճանաչում են Ֆրանսիայի ուժը, և գուցե դրանով իրենցը մատուցելով նրա իսլամասիրական քաղաքականութեանը, ձեռնպահ են մնում ամեն մի ներխուժումից մեր տերիտորիա:

⁴¹ „L'Europe nouvelle“, № 49, 3 décembre 1921, p. 1558.

⁴² նույն տեղում, էջ 1559:

Ալժիրում, Քունիսում, Մադագասկարում հուզումների նշույնանգամ չկա և բողոքները, որ գոյութիւն ունեն, սոսկ ներքին կարգի են. նրանք ոչ միայն ուղղված են այդ գաղութները Ֆրանսիայից հեռացնելուն, այլ, ընդհակառակը, նպաստում են նրանց առավել մերձեցմանը մետրոպոլիայի կյանքին...»⁴³:

Սակայն Անկարայի պայմանագիրը ոգևորութեամբ ընդունվեց Ֆրանսիայի ոչ միայն հյուսիս-աֆրիկյան գաղութներում, այլև արաբական թերակղզու նրա տիրույթներում՝ Սիրիա — Լիբանանում: «Տան» թերթը, օրինակ, չէր թաքցնում իր գոհունակութիւնը այն բանի առթիվ, որ թուրք-ֆրանսիական պայմանագիրը բավարարվածութեամբ ընդունվեց Բեյրութի և ներքին շրջանների մահմեդականների կողմից: Թերթը նշում էր նաև, որ «մահմեդականները երջանիկ են այն ժառանգութիւնից, որ Ֆրանսիան մատուցեց Իսլամին՝ Խալիֆաթը թողնելով Կոստանդնուպոլսում և պահպանելով նրա ողջ հեղինակութիւնը»⁴⁴:

Ինչ վերաբերում է Ֆրանսիայի պաշտոնական շրջանների վերաբերմունքին, ապա, նախքան բրիտանական նոտաներին պատասխանելը, հարցը քննութեան առնվեց ֆրանսիական սենատում պայմանագրի ստորագրումից մեկ շաբաթ հետո, 1921 թ. հոկտեմբերի 27-ին: Հանդես գալով «բացատրութիւններով», մինիստրների խորհրդի նախագահ Բրիանը ընդգծում էր թուրքերի հետ Կիլիկիայում համաձայնութեան գալու և նրանց հետ «լուկալ» պայմանագիր կնքելու անհրաժեշտութիւնը «այն բանից հետո, երբ ակներև դարձավ, որ Արևելքում ընդհանուր խաղաղութիւն հաստատելն անհնարին է»⁴⁵:

«Մենք թուրքիայում Ֆրանսիայի հանդեպ ջերմ համակ-

⁴³ „L'Europe nouvelle“, № 49, 3 décembre 1921, p. 1559.

⁴⁴ „Le Temps“, 16.11. 1921.

⁴⁵ „L'Aste française“, décembre 1921, № 197, p. 482.

րանքի հանդիպեցինք,— գոհունակությամբ նշում էր Ֆրանսիական կառավարութեան ղեկավարը. հանդիպեցինք բուռն ցանկութեան՝ ուղղելու սխալը և վերագառնալու վաղեմի ավանդույթներին»⁴⁶:

Սենատի մի քանի անդամներ հանդես եկան առարկություններով, կառավարութեանը մեղադրելով 1921 թ. մարտի 9-ի Լոնդոնի համաձայնագրից զգալիորեն շեղվելու մեջ, մասնավորապես, փոքրամասնությունների պաշտպանութեան հարցում: Սենատորներ Մուտեն, Լամարգելը և Ֆլանդենը խիստ քննադատութեան ենթարկեցին Անկարայի պայմանագիրն այն բանի համար, որ նրանում քրիստոնյաների իրավունքները ապահովված չեն ամենևին: Վերջինս վկայակոչեց «պատերազմի տարիներին հայերի նահատակությունը», ինչպես և դաշնակիցների դործին նրանց մատուցած ծառայությունը, «նրանց, ովքեր համախմբված էին Ֆրանսիական դրոշի ներքո կամ կովում էին ուսական բանակներում...»⁴⁷: Սենատին հիշեցնելով Ֆրանսիայի պրեզիդենտ Պուանկարեի խոստումները ընդամենը երկու տարի առաջ, 1919 թ. փետրվարին, այն է՝ «պատասխանել այն վստահությունը, որ հայերը հանդես բերեցին Ֆրանսիայի նկատմամբ», Ֆլանդենը քննադատում էր Բրիտանիան այն բանի համար, որ Ֆրանսիայի կողմից հայերին տրված խոստումներից և ո՛չ մեկը տեղ չէր գտել Անկարայի պայմանագրում, դրանք փոխարինված էին քեմալական կառավարության սովորական խոստումներով՝ հաստատել «Ազգային ուխտով» ճանաչված փոքրամասնությունների իրավունքները: «Նման պայմաններում,— եզրակացնում էր նա,— առաձգական այդ դատարկաբանությունը չի կարող հանգստացնել Կիլիկիայի ազգաբնակչությունը»⁴⁸:

«Իր ստեղծագործություններից այդ քննադատություններին,— գրում է Ա. Մանդելշտամը,— պ. Արիստիդ Բրիանը հակադրեց

պետական շահերը», այն է՝ թշնամանքին վերջ դնելու անհրաժեշտությունը և Կիլիկիայում մնալու համար այնտեղ 100 հազարանոց Ֆրանսիական բանակ պահելու անհնարինությունը⁴⁹: Սա ասված էր ի միջի այլոց: Իսկ հիմնական շարժառիթների մասին, որոնք դրոշել էին Ֆրանսիական վարչապետին արագացնելու քեմալականների հետ պայմանագրի ստորագրումը, վերջինս խոստովանում էր իր պատասխանի երկրորդ մասում. «Մյուս կողմից, Անկարայի համաձայնագիրը Ֆրանսիային թույլ էր տալիս խաղաղ իրականացնելու իր մանդատը Սիրիայում և ապահովում բարոյական շահ՝ համայն մահմեդական աշխարհում»⁵⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, Բրիանը պառլամենտում կրկնում էր այն, ինչ Ֆրանսիական մամուլը շեշտել էր Անկարայի պայմանագրի ստորագրումից անմիջապես հետո, այսինքն՝ քեմալականների հետ համաձայնության գալու երկու առավել կարևոր դրդապատճառները, երկուսն էլ դադարեցրած բնույթի. 1. ամբողջ ուշադրությունը կենտրոնացնել Սիրիայի վրա՝ կայունացնելու համար Ֆրանսիայի դիրքերն այդ երկրում, 2. վերականգնել Ֆրանսիայի հեղինակությունն ու բարոյա-քաղաքական դիրքերը նրա մահմեդական տիրապետություններում:

Հասկանալի է, որ Անտանտի հիմնական երկու ախույանների, իսկ ձևականորեն՝ դաշնակիցների՝ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի գաղութային շահերը բացահայտորեն չէին կարող արտահայտություն գտնել նրանց պաշտոնական փաստաթղթերում: Եվ զարմանալի չէր, որ 1921 թ. նոյեմբերի 5-ի բրիտանական հուշագրին 1921 թ. նոյեմբերի 17-ին տրված Ֆրանսիական պատասխանը չէր պարունակում վերը նշված հանգամանքները, նրանում շեշտը դրված էր երկու այլ «դրական» կողմերի վրա. 1. Անկարայի համաձայնագիրը հետագայում կազմելու է Թուրքիայի հետ կնքվելիք պայմանագրի ընդհա-

⁴⁶ Նույն տեղում:

⁴⁷ „L'Asie française“, février 1921, № 199, p. 71—73.

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 74:

⁴⁹ A. Mandelstam, op. cit., p. 223.

⁵⁰ „L'Asie française“, février 1921, № 199, p. 74.

նուր բաղկացուցիչ մասը և 2. Այդ պայմանագիրն այնուամենայնիվ ապահովում է ազգային փոքրամասնությունների իրավունքները:

«Ֆրանսիական կառավարությունը հասկացնել էր տալիս,— գրում էր այդ կապակցությամբ «Ստամբուլ» թերթը,— որ ինքը փոքրամասնությունների համար երաշխիքներ է ձեռք բերել, մինչդեռ դաշնակիցները առ այսօր և ոչ մի երաշխիքի չեն հասել...»⁵¹:

Անկարայի պայմանագրի արձագանքները Ֆրանսիայում հարկ է ավարտել այդ պայմանագրի «հեղինակի»՝ Ֆրանկլին-Քուլյոնի հայտարարությամբ, որը տպագրվել է «Մատեն» թերթում 1922 թ. փետրվարին: Այն հատկանշական է նրանով, որ «Անգորայի հերոսը» (ինչպես նրան անվանում էին թերթերը) ի մի էր բերում բոլոր այն ակնկալություններն ու օգուտները, որ Ֆրանսիան քաղել էր, կամ ապագայում պիտի ստանար այդ պայմանագրից: Վերստին ընդգծելով, որ Անկարայի պայմանագիրը հնարավորություն է ընձեռում Ֆրանսիային վերականգնելու խաղաղությունը Սիրիայի սահմաններին և իր սովանդական քաղաքականությունը՝ Թուրքիայում, նա ավել-լացնում էր, որ այդ պայմանագրով «Ֆրանսիան իր բոլոր դաշնակիցներին մատուցում է մի այնպիսի ծառայություն, որի արժեքը երևան կգա ամեն օր»⁵²: Իսկ այդ «ծառայությունը» կայանում էր նրանում, որ Ֆրանսիան Ֆրանկլին-Քուլյոնի բերանով հայտարարում էր, որ ինքը կարող է ստանձնել միջնորդի դեր «իր անկախությունն ապահովելու համար ամեն տեսակի զոհաբերությունների պատրաստ Թուրքիայի և Անգլիայի միջև»:

«Ֆրանսիան կատարում է լույսի դաշնակցի իր պարտականությունը՝ իր մասնավոր շահերի արդարացի կարգավորմամբ ձգտելով նախապատրաստել ընդհանուր այն համաձայնությունը, որից բոլորը հավասարապես կշահեն վաղը...»⁵³:

⁵¹ „Stamboul“, 19.11. 1921, № 275.

⁵² „Le Réveil“, 12.2. 1922, № 61.

⁵³ Նույն տեղում:

Այժմ տեսնենք, թե ինչպե՞ս ընդունվեց Անկարայի պայմանագիրը թուրքական շրջանակներում:

Թուրքական մամուլը, ինչպես քեմալական, այնպես էլ Կ. Պոլսի թերթերը, «մեծ գոհունակությամբ և ակներև ցնծությամբ» ողջունեցին այն: Տարբեր ուղղության պատկանող թերթերի գերակշռող մասը ֆրանս-թուրքական պայմանագիրը գնահատեց որպես Անկարայի կառավարության կողմից ձեռք բերված քաղաքական խոշոր հաղթանակ: Կ. Պոլսում լույս տեսնող «Թեմհիդի էֆքյար» ազդեցիկ թերթը գրում էր, որ «այս հաջողությունը իրավամբ արժանի է նկատվելու դիվանագիտական կատարչալ հաղթանակ մը, որ դեռ 3—4 շաբաթ առաջ Սակարիո եզերքներուն վրա հելլեններուն դեմ մեր տարած հաղթանակեն ավելի կարևոր է»⁵⁴: Հայտնի լրագրող Յունուս Նադին, Անկարայի «Ենի գյուն» թերթի առաջնորդողում (1921 թ. նոյեմբերի 29-ին) ընդգծում էր այն հանգամանքը, որ թուրք-ֆրանսիական համաձայնագիրն իրարանցում է առաջ բերել Անգլիայի ղեկավար շրջաններում՝ ինքնին հաստատելով այն փաստը, որ Թուրքիան ճիշտ է վարվել՝ հաշտություն կնքելով Ֆրանսիայի հետ: «Ֆրանսիան ներկայումս ազատում է նախկինում գրաված մեր հողերը և, այդպիսով, օգնում մեկ բարձրացնելու մեր դիմադրողականությունը», եզրակացնում էր հեղինակը: Նույն թերթը նոյեմբերի 27-ի համարում վերլուծելով պայմանագրի բովանդակությունը, մեծ գոհունակությամբ նշում էր նրա մի շարք հոգվածների կարևորությունը Թուրքիայի համար, մասնավորապես այն, որ 7-րդ հոգվածով վերացվում էր Սևրի դաշնագրի այն կետը, որի համաձայն «Ալեքսանդրեաթը բաժանվում էր իր անբաժան մորից՝ մնացած Թուրքիայից և հանձնվում օտարի ձեռքը»: «Այժմ մեր կառավարությունը կարողացավ ձեռք բերել հատուկ իրավիճակ Ալեքսանդրեաթի և 27 գյուղերից բաղկացած նրա շրջանի համար, ուր պաշտոնական լեզուն ճանաչվելու է թուրքերենը»:

⁵⁴ Տե՛ս «Ժողովուրդի ձայն», N 927, 13/26 հոկտեմբերի 1921 թ.:

Առավել հանդամանորեն թուրքական մամուլը քննարկում էր պայմանագրի 5-րդ հոդվածը՝ ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների վերաբերյալ: Այս հարցի շուրջ թուրք լրագրողների ու քաղաքական մեկնաբանների բարձրաձայն խորհրդածուխությունները հնչում էին որպես նախազգուշացում երկրում բնակվող այլազգիներին, հասկացնել տալիս նրանց, որ ոչ մի «զիջում» լինել չի կարող. շարունակվելու է նախկին կառավարողների ազգային քաղաքականությունը: «Փոքրամասնությունների իրավունքների հարց գոյություն չունի»⁵⁵, — ազդարարում էր «Վաքըթ» թերթը: «Անատոլիայում գոյություն ունի միայն մեկ ազգ՝ թուրք ազգը»⁵⁶, — գրում էր քեմալականների պաշտոնաթերթը՝ «Հաքիմիյեթի միլլիեն» 1921 թ. նոյեմբերի 8-ի համարում: Իսկ «Իլերի» թերթը (1921 թ. նոյեմբերի 11-ի համարում) բացատրում էր, թե ինչու ոչ մի «զիջում» չի կարող արվել ազգային փոքրամասնություններին. «Անկարայի պայմանագիրը... հսկայական մի ժառանգություն է Արևելքում քրիստոնյա փոքրամասնության շահերի ապահովման գործում»⁵⁷: Քեմալական կառավարությունն այլևս անելիք չունի, նա իր վերաբերմունքն արտահայտել է պայմանագրի բուն տեքստում. ահա՛, ըստ էության քեմալական լսափողի կարծիքը, որն առավել ընդգծված և «նոր» հանդամանքներով լրացված երևան եկավ մի փոքր ավելի ուշ: Նույն թերթը նոյեմբերի 28-ի համարում գրում էր հետևյալը. «Մենք հակված ենք հարգելու մեր երկրի ազգային և կրոնական փոքրամասնությունների իրավունքները և մոռաֆալա ընդհանուր պատերազմի և Անատոլիայի ներկա ռազմական գործողությունների ընթացքում կատարված հանցագործությունները: Թուրքերը վրիժառու ազգ չեն»⁵⁸ (ընդգծումն իմն է — Ռ. Ս.): Այսպես, ուրեմն, կոչ էր արվում մոռանալ ոչ թե հայերի, ասորիների, հույների, քրիստոնյա-սիրիացիների,

⁵⁵ Տե՛ս «Le Réveil», 21.11. 1921, № 48.

⁵⁶ Նույն տեղում:

⁵⁷ Տե՛ս ИГАОРСС Азерб. ССР, ф. 6, оп. 1, д. 230, л. 191.

⁵⁸ Տե՛ս E. Nicol, Les Alliés et la crise orientale, էջ 71:

եզիդիների, քաղաքացիների և մյուսների նկատմամբ պատերազմի տարիներին և քեմալական շարժման արշավույսին գործադրված բռնությունները, զանգվածային շարժերն ու տեղահանությունները, այլ վերջիններիս «հանցագործությունները»: Եվ պատմական իրականության նման աղավաղումից հետո այդ նույն թերթերը կոչ էին անում Կիլիկիայի քրիստոնյա ազգաբնակչությանը մնալ տեղում, չլքել իրենց վայրերը: Սակայն այդ մասին հետո: Այժմ բերենք թուրք դեկավար մի քանի գործիչների կարծիքը, ինչպես և թուրք պաշտոնական պատմագրության գնահատականը:

Մուստաֆա Քեմալը, որն առաջին օրերին անձամբ վարում էր բանակցությունները Ֆրանկլեն-Քուլոնի հետ, Անկարայի պայմանագրի կարևորագույն նշանակությունը թուրքիայի համար ամենից առաջ տեսնում էր նրանում, որ թուրքիայի «ազգային ձգտումներն առաջին անգամ ձանաչվում ու ձևակերպվում էին արևմտյան տերության հետ կնքված պայմանագրում»⁵⁹: Մյուս կարևոր նվաճումը, նրա կարծիքով, այն էր, որ «մեր հայրենիքի շափաղանց կարևոր շրջաններն ազատագրվում էին գրավումից՝ առանց որևէ ձևով զոհաբերելու մեր քաղաքական, տնտեսական, ռազմական կամ որևէ այլ անկախությունը»⁶⁰: Այս գնահատականը, գրեթե առանց փոփոխության, կրկնվում էր Թուրքիայի պաշտոնական պատմության՝ «Թարիհի» էջերում⁶¹, իսկ Աթաթյուրքի պաշտոնական կենսագրության մեջ, (որը լույս տեսավ 1963 թվականին, նրա մահվան 25-ամյակի կապակցությամբ) շեշտվում էր, որ «Անկարայի համաձայնագիրը մեծագույն մի հաղթանակ էր, որ

⁵⁹ Ավելի ուշ՝ 1922 թվականին, Կովկասի մահմեդականներին ուղղված մի կոչում Մ. Քեմալը ավելի պարզորոշ էր արտահայտվել. «Սկսած այն ժամանակներից, երբ թուրքական հզորությունը կոտրվեց Վիեննայի դարպասների առջև, դա (Անկարայի պայմանագիրը — Ռ. Ս.) առաջին հաշտությունն էր, որի պայմանները թելադրված էին Թուրքիայի կողմից»: Տե՛ս E. Nicol, Angora et la France, էջ 33:

⁶⁰ M. Кемаль, Путь новой Турции, т. IV, стр. 46.

⁶¹ «Tarih», cilt IV, s. 105—106. Տե՛ս նաև Prof. F. Armaoglu, Եզվ. աշխ., էջ 643:

Գազի Մուստաֆա Քեմալը ձեռք բերեց քաղաքական ոլորտում»⁶²։

Քեմալի այս ընդհանուր գնահատականը կրկնելով հանդերձ, թուրք քաղաքական գործիչները մեծ ջանքեր էին գործադրում ազգային փոքրամասնությունների իրավունքներին նրվիրված Ծ-րդ հոգվածը, որպես «մեծահոգի» քայլ ներկայացնելու, այդ հոգվածի դեմ ուղղված հասարակական կարծիքը մեղմացնելու և լեցնելու ուղղությամբ։ Նախկին իթթիհատական, ապա քեմալական գործիչ, Անկարայի Ազգային մեծ ժողովի անդամ Ահմեդ Ռուստեմ-բեյը պայմանագրի ստորագրումից շատ շանցած հանդես եկավ «Արևելքի խաղաղությունը և Ֆրանս-թուրքական համաձայնագիրը» խորագրով մի ընդարձակ հոդվածով՝ Փարիզում նոր լույս տեսած «Orient et Occident» հանդեսի առաջին համարում։ «Ծ-րդ հոգվածը, — մեկնաբանում էր հեղինակը, — նպատակ ունի ասելու, որ կաշարության ոչ-մահմեդական համայնքներն առդեն օժտված են քաղաքական և քաղաքացիական հավասարությամբ, մի բան, որ Անտանտը այնքան համառություն մեծ է նրանց ապահովել»⁶³ (ընդգծումն իմն է — Ռ. Ս.)։ «Ուրեմն ամբողջ հարցը նրանց իրավունքները «հաստատելու» մասին է, այն հիմքի վրա, ինչ որ վերապահված է այլ երկրների փոքրամասնություններին»⁶⁴, եզրակացնում էր հեղինակը։ Կարճ ասած՝ սուլթանական հին երգի կրկնություն՝ այլազգի ժողովուրդները կատարյալ ապահովության մեջ են, ուստի խոսք լինել չի կարող նրանց անվտանգության երաշխիքներ տալու մասին։

Քեմալական գործչի այս միտքը առավել հակիրճ արտահայտեց օսմանյան պառլամենտի նախկին անդամ էբուզիարե Վելիֆ-բեյը «Թեվհիդի էֆթյար» թերթում 1922 թ. փետրվարի 24-ին. «Անատոլիայի փոքրամասնությունների իրավունքների երաշխիքի հարցը ամենից ավելի քիչ է մտահոգում մեզ»⁶⁵։

Թուրքական մամուլի և գործիչների վերը բերված հայտարարությունների ու ելույթների լույսի տակ առավել դուրսին է պատկերացնել տաղնապի, երկյուղի ու հուսալքության այն մթնոլորտը, որն ստեղծվեց Անկարայի պայմանագրի կնքումից անմիջապես հետո Կիլիկիայի քրիստոնյա ազգաբնակչության շրջանում։ Պայմանագիրը «վշտի մեջ խորասուզեց երկու հարյուր հազար կիլիկեցիների, — գրում էր Մ. Պայտոնսը։ Սիրիայի բարձր կոմիսարության և Քե դ'Օրսեի գրասենյակները ամեն ըուպե հուզիչ բողոքներ էին ստանում...»⁶⁶։

«Պետք չէ հայ ժողովուրդին ծածկել այն դառն իրողությունը, որ մենք լքված ենք Ֆրանսային, հակառակ 1917 թ. Ազգային պատվիրակությանը տրված խոստումներին, և երկու ամիսն պիտի հանձնվինք մեր ահավոր դահիճներուն», — գրում էր «Արձագանք Փարիզի» շաբաթաթերթը։ Կիլիկիո հայերուն համար կա հետևյալ երկընտրանքը՝ գաղթ կամ ջարդ, ինչպես կը հասկացնեն նույնիսկ ֆրանսացի թղթակիցները»⁶⁷։

Թուրքական նոր բնությունների ու ջարդի երկյուղը համակեց Կիլիկիայի քրիստոնյա ազգաբնակչությանը, իսկ ամենից առավել՝ հայերին և հույներին։ Նրանց «հանգստացնելու» և ահավոր խուճապի առաջն առնելու նպատակով ֆրանսիական բարձր կոմիսար գեներալ Գուրոն Բեյրութից և Ֆրանկլեն-Քուլոնը՝ Ադանայից կոչեր էին ուղղում բնակչությանը, քեմալականների անունից «հավաստիացումներ» անում, կատարյալ անվտանգություն խոստանում։ 1921 թ. նոյեմբերի 8-ին Գուրոն դիմեց Կիլիկիայի ազգաբնակչությանը հետևյալ կոչով.

«Կատարյալ ներում է հայտարարված։ Փոքրամասնությունների իրավունքները հաստատված են նույն հիմքի վրա, ինչ որ Մեծ պատերազմի վերջին Եվրոպայում կնքված նույն բնույթի համաձայնագրերում։ Առավել հիմնականն այն է, որ Անգորայի կառավարությունը պարտավորվում է բոլոր բնակիչներին, առանց նրանց ծագումը, ազգությունը, լեզուն կամ

⁶² Atatürk, op. cit., p. 118.

⁶³ „Orient et Occident“, tome premier, Paris, 1922, p. 58.

⁶⁴ Նույն տեղում։

⁶⁵ *St'e u E. Nicol*, Les Alliés et la crise orientale, էջ 75։

⁶⁶ *M. Paillarès*, op. cit., p. 366—367.

⁶⁷ «Արձագանք Փարիզի», 10 նոյեմբերի 1921 թ., թիվ 15, էջ 4։

դավանանքը հաշվի առնելու, ապահովել նրանց կյանքի ազատություն և ունեցվածքի պաշտպանություն:

Մնացե՞ք, ուրեմն, ձեր օջախներում, ձեր դաշտերում, ձեր աշխատանքում, ապրեցե՞ք միասնաբար օսմանչափ կառավարության ներքո, որն իր վրա հանդիսավոր պարտականություն է վերցնում հովանավորելու ձեզ և վստահ եղեք, որ դուք միշտ ապահովված կլինեք լրիվ հոգատարությամբ Ֆրանսիայի կողմից: Մեկնել, նշանակում է դիմել քայքայիչ արկածախնդրության՝ անորոշ ու կասկածելի ելքով: Մնալ, նշանակում է պահպանել ձեր նախնիների աշխատանքի պտուղները և խաղաղ պայմաններում բարգավաճման հասցնել: Կիլիկիան, Քիլիսն ու Այնթապը»⁶⁸:

1921 թ. նոյեմբերի 28-ին Կիլիկիայի ազգաբնակչությանն ուղղված համատեղ կոչով հանդես եկան Ֆրանկլեն-Քուլոնը և Անկարայի կառավարության ներքին գործերի մինիստրության փոխ-քարտուղար Համիդ-բեյը:

«Կիլիկիայի քրիստոնյաներ,

Ձեզ ասում են, որ ներումն անհետևանք կմնա: Դա սխալ է: Համբնդհանուր և անհապաղ ներում է լինելու: Անցյալը մեռած է կամ մոռացված, ո՛չ մեկը, բացարձակապես ո՛չ մեկը թող չանհանգստանա:

Պայմանագիրն ապահովում է ձեր անձի կատարյալ ազատություն, ինչպես և ձեր ունեցվածքի անձեռնմխելիություն:

Ձեզ ասում են, որ օրենքի համաձայն բռնազրավելու է ձեր ունեցվածքի 40 տոկոսը: Դա ճիշտ չէ: Գույքի բռնազրավման մասին օրենքը, որը կիրառվում էր Սակարայի ճակատամարտի շրջանում, այժմ չեղյալ է հայտարարված: Այն գոյություն չունի այլևս...»⁶⁹ (ընդգծումներն իմն են — Ռ. Մ.):

Նման սին հավաստիացումները, ինչ խոսք, չէին կարող վստահություն ներշնչել Կիլիկիայի քրիստոնյա ազգաբնակչությանը: «1915 թ. ջարդերի սարսափելի հիշողությունը տակավին շատ թարմ էր հայ դժբախտ բնակչության մեջ, որ-

պեսզի նրան թույլ տար հավատալու այդ բոլոր կոչերին»⁷⁰, — գրում էր Ա. Մանդելշտամը: Եվ առավել թարմ էին կիլիկիահայերի հիշողության մեջ քեմալական զորքերի ու չեթեների շարագործությունները Մարաշում ու Օսմանիեում, Հասանբեյլիում ու Հաճընում: Նրանց միաժամանակ հայտնի էր, որ Ադանայում ստեղծվել էր «Ազգային վրիժառուության» («İntikami Milli») գաղտնի ընկերություն, որի նպատակը ավելի քան պարզ էր⁷¹: Վերջապես, նախազգուշության էր մղում նաև այն փաստը, որ նույնիսկ Ադանայի թուրքերի կողմից լիազորված պատգամավորները իրենց բողոքն էին հայտնել քաղաքի քեմալական զրավման դեմ: 1921 թ. նոյեմբերի սկզբներին վերջիններս դիմել էին գեներալ Դյուֆիոյին մի նամակով, որտեղ ասված էր. «Մենք Մուստաֆա Քեմալին ու արյունոտ չեթեներին ճանաչում ենք ավելի լավ, քան դուք, և գիտենք, որ այսուհետև նրանք կատարելու են նույն հանցագործություններն ու նույն գազանությունները»⁷²:

«Նույնիսկ հին կուսակցությանը պատկանող թուրքերը, — գրում էր Ջոզեֆ Բըրթը, — նրանք, ովքեր կասկածանքով էին նայում քեմալականների մտադրություններին, նախազգուշացնում էին հայերին՝ չվստահել Անկարայի կառավարության խոստումներին»⁷³: Եվ իրավացի էր բաղձավաստակ պատմաբան Լեոն գրելով, որ «հայերը մի անգամ իմաստություն ունեցան չհավատալու միջազգային սրիկաներին՝ խրատված անշուշտ, այն հանգամանքից, որ նույն այդ քեմալականները 20 հազար հայ կոտորեցին Կիլիկիայում և շարունակում էին այդ գործը թե կովկասյան և թե հունական ճակատներում»⁷⁴:

1921 թ. նոյեմբերի 14-ին Կ. Պոլսի պատրիարքը, կաթողիկե և բողոքական համայնքների առաջնորդները Կ. Պոլսում

⁷⁰ A. Mandelstam, op. cit., p. 219.

⁷¹ St'c M. Paillarès, նշվ. աշխ., էջ 367:

⁷² St'c նույն տեղում, էջ 369:

⁷³ Joseph Burt, The People of Ararat, London, 1926, p. 86—87

⁷⁴ Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, Տ. Բ., Փարիզ, 1935, էջ 232:

⁶⁸ „L'Asie française“, Décembre 1921, № 197, p. 482.

⁶⁹ „L'Asie française“, Février 1922, № 199, p. 60—61.

Ֆրանսիական հանրապետության բարձր կոմիսարին հանձնեցին հետևյալ դիմումը.

«Պարոն բարձր կոմիսար.

Որպես Թուրքիայի երեք հայ հարանվանությունների առաջնորդներ, մենք հրամայական պարտավորություն ունենք Ձերդ գերազանցությանը ներկայացնելու հետևյալ հանգամանքները՝ Ֆրանսիական ուժերի կողմից Կիլիկիայի էվադուացման առթիվ... Մենք նկատի ունենք հայ պատրիարքաբանին նորին սրբություն Կիլիկիայի կաթողիկոս Սահակ Բ-ի հենց նոր ուղարկված հեռագիրը, որով հայտնվում է այդ շքրջանում կենտրոնացված հայության վերջնական որոշումը՝ վերստին գաղթելու՝ վերահաս ոչնչացումից խուսափելու համար: Մեր այդ հայրենակիցները վերջին մի կոշում պահանջում են անվտանգ ապաստան և նավեր՝ հայրենիքը թողնելու համար...»:

«Այդ հայերը,— ասվում էր այնուհետև,— վերապրեցին 1915 թ. դեպքերը, որոնց տխուր հիշողությունը վերակենդանացավ նրանց մտքում այդ դեպքերին հաջորդած Մարաշի, Հաճընի, Ջեյթունի, Մերդիֆոնի և այլ ջարդերով... Նրանք գիտեն, որ իրենց ծառայությունը դաշնակիցների շարքում և, հատկապես, բոլորովին վերջերս՝ Ֆրանսիացիների կողմում, իրենց դեմ ուղղեց Թուրքերի անխնա ատելությունը: Ուստի նրանք, ինքնապահպանման բնավորի մղված, ինքնաբերաբար որոշում ընդունեցին ևս մեկ անգամ զանգվածաբար գաղթել իրենց հայրենիքից, ուր նրանք վերստին ստեղծել էին գոյության հիմքեր՝ Ֆրանսիայի գերիշխանության ներքո...»⁷⁵: Պիմումի վերջում երեք հարանվանությունների պետերը խնդրում էին Ֆրանսիական կառավարությանը նյութական միջոցներ տրամադրել կիլիկիահայերի զանգվածային տեղահանությունը գործնականում իրականացնելու համար⁷⁶: Ֆրանսիական դիվանագիտության ղեկավարները, սակայն, սկզբում փորձեցին խոչընդոտել քրիստոնյա ազգաբնակչու-

⁷⁵ Տե՛ս M. Paillarès, նշվ. աշխ., էջ 374—375:

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 376:

թյան գաղթը: Արտաքին գործերի մինիստրի պաշտոնակատար Պերետտի դը լա Ռոկկան կարգադրում է «ճնշել գաղթի շարժումը»:

«Ֆրանսիան թերևս իջավ փոքրագույն վերջին աստիճանին՝ հրաժարվելով թուլյատրել հայերին թողնելու Կիլիկիան, եթե Ամերիկան, Անգլիան և Հունաստանը նավեր չուղարկեն մարդկային այդ բեկորներին հավաքելու համար»⁷⁷,— գրում էր Մ. Պայառեսը:

Միայն գեներալ Դյուֆիոյի հեռագրային եռանդուն բողոքներից հետո Բեյրութի Ֆրանսիական բարձր կոմիսարությունը համաձայնվում է նավեր վարձել և ընդունել քրիստոնյա փախստականներին Սիրիայում: Միացյալ Նահանգները, Անգլիան ու Հունաստանը ևս փոխադրանավեր են տրամադրում⁷⁸:

1921 թ. դեկտեմբեր ամսվա ընթացքում Կիլիկիայի քրիստոնյա ազգաբնակչության մեծ մասը հեռացավ իր հարազատ վայրերից, գաղթելով Կիպրոս և Մալթա կղզիները, Պաղեստին, Սիրիա և այլ երկրներ, ըստ որում առավել տանջալից վիճակ վերապրեց հիմնական զանգվածը՝ հայ ազգաբնակչությունը⁷⁹: Դեկտեմբերի 19-ին Ֆրանսիական վերջին գումարտակը, «վերջին քրիստոնյայից հետո»,— ինչպես գրում է դյուե վեռն, — թողեց Ադանան, իսկ հաջորդ օրը՝ դեկտեմբերի 20-ին թուրքերը հաղթականորեն մտան քաղաք: Այնթապը պարավելց Ֆրանսիացիների կողմից դեկտեմբերի 25-ին, իսկ Դորթ-Յուլը՝ դեկտեմբերի 31-ին: 1922 թ. հունվարի 4-ին Կիլիկիայի և նրա մերձակա շրջանների էվադուացիան Ֆրանսիական զինվորական իշխանությունների կողմից լրիվ ավարտված էր:

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 387:

⁷⁸ Paul du Vêou, op. cit., p. 318—319.

⁷⁹ 1921 թ. նոյեմբեր ամսվա ընթացքում 25000 հայեր Ալեքսանդրեթի ու Մերսինի քաղաքներում մնացին՝ գիշերային սառեցնող անձրևների տակ: «Բազմաթիվ մահկիկներ, ծերունիներ, կիներ և աղջնակներ մահացան խնամքի և ուսուիքի պակասեն»: Ա. Արանասեան, նշվ. աշխ., էջ 67:

1921 թ. դեկտեմբերի 1-ից մինչև 1922 թ. հունվարի 4-ն ընկած ժամանակամիջոցում, համաձայն ֆրանսիական բարձր կոմիսարությունից և Լեանտի բանակի հետախուզական ծառայությունից սվյալների, գաղթած քրիստոնյա բնակիչների թիվը կազմում էր.

1. Կիլիկիայից

ա. Մերսինի նավահանգստից՝ 37.885, որոնցից քրիստոնյաներ 37.554 (հայեր՝ 30.305, հույներ՝ 6.392, սիրիացիներ՝ 1.129, եվրոպացիներ՝ 59):

բ. Ալեքսանդրետի կայարանից՝ 12.066, գերակշռող մեծամասնությունը՝ մոտ 10.000 հայեր:

2. Այնթապ—Քիլիսի շրջանից

Սիրիա գաղթած՝ 4.500 մարդ, գրեթե ամբողջովին հայեր: Այդ նույն սվյալների համաձայն, առ 1-ը հունվարի 1922 թ. Կիլիկիայում մնացել էին 3.761 քրիստոնյաներ, որոնցից սիրիացիներ՝ 2.606, հայեր՝ 637, հույներ՝ 518: Այնթապ—Քիլիսի շրջանում՝ մոտ 5.500 հոգի⁸⁰:

Քերված թվերը, սակայն, ստույգ և վերջնական չէին: Գրանք չէին ընդգրկում հազարավոր այն մարդկանց թիվը, ովքեր փախել էին Կիլիկիայից առանց «պաշտոնական» հաշվառման ենթարկվելու, գաղտնի ճանապարհներով, ինչպես նաև մինչև Անկարայի պայմանագրի կնքումը՝ 1920 թ. վերջերից սկսած Կիլիկիայից հեռացած քրիստոնյաների, հիմնականում հայերի, թիվը:

Վերը ցույց տրվեց, որ 1919 թ. վերջին ֆրանսիական գրավման գոտում (ամբողջ Կիլիկիան և Այնթապի ու Ուրֆայի շրջանները) հայերի թիվը անցնում էր 150 հազարից: Ուրեմն, եթե ի նկատի ունենանք 1920 թ. Մարաշի դեպքերի ժամանակ զոհված 12 հազար հայերին, Հաճընում սրի քաղված 6 հազար հաճընցիներին, Ուրֆայի, Այնթապի, Օսմանիեի, Զեյթունի,

Ֆրեդիճաքի և այլ կոիվներում ընկած մոտ 4 հազար հայերին, ինչպես նաև 1920—1921 թթ. ընթացքում իրենց հարազատ վայրերը լքած և արտասահման անցած մի քանի տասնյակ հազար հայերին, ապա կարելի է ստույգ համարել, որ ֆրանսիորքական հաշտության ստորագրման պահին Կիլիկիայում մնացել էր 100 հազարից ավելի հայ ազգաբնակչություն, որը և, գրեթե ամբողջությամբ, վերստին բռնեց տարագրության ճամփան 1921 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին, իսկ մի աննշան մասը՝ 1922 թ. ընթացքում:

Ահա այսպիսի ողբերգական վախճան ունեցավ կիլիկահայության ազավիհումը «անպետական» Ֆրանսիայի «հովանավորությունը»:

«Հայերին տրված բոլոր հանդիսավոր խոստումներն, այսպիսով, մոռացության տրվեցին»⁸¹,— խոստովանում է ժան Պիշոնը:

«Պատերազմի ընթացքում,— ավելացնում է Մ. Պայանեսը,— երբ մենք առավել փոքրերի կարիքն ունեինք, մենք խրախուսանքներ ու խոստումներ էինք շռայլում: Մենք պարտավորվում էինք ազատագրել բոլոր ճնշված ժողովուրդներին: Եվ այդ պարտավորությունը իր տեղն էր գտնում ոչ միայն մեր թերթերի բոլոր սյունակներում՝ «Տան»ի գլխավորությամբ, այլև մեր մինիստրների բոլոր ճառերում:

Սակայն այսօր ո՞վ է դրանք հիշում»⁸²:

Ուշադրության արժանի է նաև Ֆրանսիայի թուրքանը պատ ու հայակործան քաղաքականության բնորոշումը ամերիկյան իրավագետ դոկտոր Հերբերտ Ադամս Գիբոնսի կողմից.

«Պատերազմի ընթացքում,— գրում էր Գիբոնսը 1921 թվականի հոկտեմբերին,— Գերմանիայի դեմ հարուցված ծանր մեղադրանքներից մեկը նրա բարեկամությունն ու դաշնակցությունն էր թուրքիայի հետ՝ հայկական կոտորածների ժամանակ: Գերմանիան պատասխանատու էր համարվում

⁸¹ Jean Pichon, op. cit., p. 244.

⁸² M. Paillarès, op. cit., p. 335.

⁸⁰ Paul du Vèou, op. cit., p. 430.

Չարդերում այն բանի հիման վրա, որ նա կարող էր վերջ դնել Չարդերին՝ օգտագործելով դաշնակցի իր ազդեցությունը: Դա ճշմարիտ էր: Սակայն արդյո՞ք ճշմարիտ չէ նաև այն, որ ներկայումս Ֆրանսիան պետք է պարսավանքի արժանանա և որոշ չափով պատասխանատվություն կրի 1920—21 թթ. հաշերի ու հույների ջարդերի համար: Ֆրանսիական զենեքալինջը բանակցում էին ազգայնականների հետ Կիլիկիայում, առանց պայման դնելու՝ վերջ տալ Չարդերին: Ֆրանսիական դիվանագետները բանակցություններ էին վարում Քեմալ փաշայի գլխավորած Անկարայի կառավարության հետ՝ մատների արանքով նայելով հայերի ու հույների ջարդերին:

Պատերազմի ընթացքում զերմանացիների միակ հոգան էր՝ օգտագործել թուրքերին և որևէ սիսկի չդիմել նրանց վիթխավորելու՝ բողոքելով Չարդերի դեմ: Ճի՛շտ այդ բանն են անում ներկայումս ֆրանսիացիները»⁸³:

* * *

Այսպիսով, 1921 թ. մարտի 9-ի Լոնդոնի համաձայնագրից մինչև 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ի Անկարայի պայմանագիրն ընկած ժամանակաշրջանի թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունների ուսումնասիրությունը հանգեցնում է հետևյալ եզրակացությունների:

1921 թ. մարտի 9-ին կնքված ֆրանս-քեմալական պայմանագիրը չէր բավարարում Անկարայի կառավարության հողմից առաջ քաշված սկզբունքները, մասնավորապես «Ազգային տիրույթի» պահանջները, ուստի և Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը 1921 թ. մայիսի 3-ին չեղյալ հայտարարեց այն:

Լոնդոնի կոնֆերանսից հետո թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները կարճատև սառնություն մի շրջան ապրեցին, որը պայմանավորված էր նաև 1921 թ. մարտի 16-ի սովետա-թուրքական պայմանագրի կնքումով:

⁸³ Տե՛ս George Horton, The Blight of Asia, էջ 192: Տե՛ս նաև Laurence Evans, United States policy and Partition of Turkey, Baltimore, 1965, էջ 258—260:

1921 թ. հունիս-հուլիս ամիսներից սկսվում է թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունների մի նոր շրջան՝ փոխադարձ այցելությունների և դիվանագիտական գոնդածի շրջան, որը բնորոշ էր քեմալականների հետ անջատ համաձայնության գալու և նրանց հակասովետական հակումները սրելու ձգտումով մի կողմից, և Սովետական Ռուսաստանի հետ կապերը խզելու գնով Անտանտի պետությունների ճակատը ճեղքելու, դաշնակիցներին պառակտելու քեմալական ձգտումով՝ մյուս կողմից:

Ֆրանսիական դիվանագիտությանը, սակայն, չհաջողվեց օգտագործել 1921 թ. հունիս-օգոստոս ամիսներին սովետա-թուրքական հարաբերություններում տեղ գտած լարվածությունը (որը առաջ եկավ Անդրկովկասի սովետական հանրապետություններին անջատ պայմանագրեր պարտադրելու և Անտանտի հետ գործարքի մեջ մտնելու քեմալական քաղաքականության հետևանքով), որովհետև Անկարայի կառավարությունը համոզվել էր, որ սովետական երկրից ստացած բարոյական ու նյութական օգնությունն անհամեմատ ավելի էր, քան այն, որ նա կարող էր ակնկալել Արևմուտքի իմպերիալիստական տերություններից:

Ուստի երկու կողմերը, իրենց շահերից ելնելով, հնարավոր դրան համաձայնության գալու՝ առանց սովետա-թուրքական հարաբերությունների մեջ փոփոխություն մտցնելու նախապայմանի, ըստ որում այդ համաձայնությունն արագացավ 1921 թ. սեպտեմբերի 13-ին Սակարայի ավին տարած թուրքական հաղթանակից և 1921 թ. հոկտեմբերի 13-ին Կարսում ստորագրված սովետա-թուրքական պայմանագրից հետո:

1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին Անկարայում կնքված ֆրանս-թուրքական պայմանագիրը վերջ էր դնում պատերազմական գործողություններին քեմալական ու ֆրանսիական ուժերի միջև և վերջիններիս պարտավորեցնում երկու ամսվա ընթացքում հեռանալ Կիլիկիայից:

Անկարայի պայմանագիրը առավելություններ էր տալիս

կողմերից յուրաքանչյուրին, սակայն այդ պայմանագիրը առավել ձեռնառու էր քեմալական կառավարութեանը, բարձրացնում էր վերջինիս դիմադրողականութիւնը Անգլիային, հնարավորութիւն ընձեռնում ազգամական ուժերը Կիլիկիայից փոխադրելու Արևմտյան ճակատ՝ հուլիսի դեմ, ինչպես և օգտագործելու հարուստ այդ երկրամասի տնտեսական ամբողջ պոտենցիալը: Անկարայի պայմանագրով Ֆրանսիան վերջնականապես լքում էր Կիլիկիայի քրիստոնյա ազգաբնակչութեանը (որի պաշտպանութիւնը նա ստանձնել էր պաշտոնապես), վերջինիս թողնելով քեմալական իշխանութիւնների ու արևածարավ շեթենների ողորմածութեանը:

Ֆրանսիական զորքերի անփառունակ նահանջը առանձնապես ծանր հետևանքներ ունեցավ Կիլիկիայի հայ ազգաբնակչութեան համար: Մեծ եղեռնը վերապրած կիլիկիահայտնութիւնը, 20 հազարից ավելի նոր զոհեր թողնելով, անվերադարձ կերպով հեռացավ իր հարազատ Կիլիկիայից:

1919—1921 թթ. իրադարձութիւնները Կիլիկիայում վերհանեցին քեմալական կառավարող շրջանների ազգայնամուռ շարդարարական վարքագիծը, տեղաբնիկ այլազգի ժողովուրդների օրինական իրավունքները ոտնահարելու, նրանց ձուլելու կամ ֆիզիկապես ոչնչացնելու այն ձգտումները, որոնք առավել լայն չափերով երևան եկան հետագայում՝ Թուրքիայի բոլոր ազգային փոքրամասնութիւնների նկատմամբ կիրառվող քեմալական քաղաքականութեան մեջ:

Ն Ջ Ր Ա Փ Ա Կ Ո Ւ Մ

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի՝ 1919—1921 թթ. Թուրք-Ֆրանսիական հարաբերութիւնները, ինչպես վերը ցույց տրվեց, ամփոփվեցին և իրենց ձևակերպումը գտան 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ի Անկարայի պայմանագրում: Այդ պայմանագիրը առաջին համաշխարհային պատերազմին մասնակցած հակամարտ կողմերի՝ Թուրքիայի ու Ֆրանսիայի միջև կնքված հաշտութեան պայմանագիր չէր, այլ միայն Կիլիկիայում ազգամական գործողութիւնները դադարեցնելու և այնտեղից ֆրանսիական զորքերը դուրս բերելու վերաբերյալ Ֆրանսիայի կողմից ստորագրված անշատ մի համաձայնութիւն, որը անիրավասու քայլ դիտվեց և չձանաչվեց նրա դաշնակցի՝ Անգլիայի կողմից: Վերջնական հաշտութեան պայմանագիր Անտանտի տերութիւնների, այդ թվում և Ֆրանսիայի, միջև մի կողմից, և Թուրքիայի միջև, մյուս կողմից, ստորագրվեց Լոզանում 1923 թ. հուլիսի 24-ին:

Նախքան Լոզանի կոնֆերանսի հրավիրումը, ֆրանս-քեմալական դիվանագիտական կապերը իրենց հետագա զարգացումն ունեցան Անկարայի կառավարութեան արտաքին գործերի մինիստր Յուսուֆ Քեմալ բեյի՝ 1922 թ. փետրվար-մարտին Եվրոպա կատարած ուղևորութեան և ֆրանսիական կառավարութեան ներկայացուցիչ գեղապետ Մուժենի՝ նույն թվականի հունիսին Թուրքիա կատարած այցելութեան ժամանակ:

Յուսուֆ Քեմալ բեյը Ֆրանսիայում գտնվելու օրերին վերստին հաստատեց Անկարայի կառավարութեան վճռակա-

նությունը՝ ոչ մի քայլ չնահանջել «Ազգային ուխտում» հրո-
շակված սկզբունքներից: Ճիշտ է, նրա ուղեորությունը Եվրո-
պա այդ շրջանում «որևէ արդյունքի չհանգեցրեց, սակայն
հնարավոր եղավ հաստատել, որ Անտանտի արտաքին գործե-
րի միևնույն կողմը չուսում հավաքվելու են կոնֆերանսի՝ Թուր-
քիային հաշտության առաջարկներ անելու համար»:

Նույն թվականի օգոստոսի 26—30-ը Աֆիոն—Կարահի-
սարի և Դոմլուպընարի ճակատամարտերում հուլյաների դեմ
տարած վճռական հաղթանակները արագացրին գինդադարի
ստորագրումը Մուզանիայում 1922 թ. հոկտեմբերի 11-ին,
իսկ հոկտեմբերի 28-ին Թուրքիան Անտանտի տերություններին
կողմից պաշտոնապես հրավիրվեց Լոզանի կոնֆերանս՝ վերջ-
նական հաշտության պայմանագիր կնքելու համար:

Ինչ վերաբերում է Կիլիկիայի հարցի հետագա ընթացքին՝
Անկարայի պայմանագրի ստորագրումից հետո, քեմալական
դեկավար շրջանները վերստին դրսևորեցին իրենց հավատար-
մությունը ազգայնամոլ քաղաքականության սկզբունքներին:
1922 թ. մարտի 1-ին Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովում ար-
տասանած իր ճառում Մուստաֆա Քեմալը հայտարարում էր.

«Մենք ճանաչում ենք երկրագնդի վրա ապրող բոլոր ժո-
ղովուրդների ինքնորոշման իրավունքը...»² (ընդգծումն իմն
է— Ռ. Ս.), թեև, ինչպես արդեն ցույց տրվեց, քեմալական-
ները վճռականորեն մերժեցին Թուրքիայի այլազգի ժողո-
վուրդների ինքնորոշման իրավունքը:

Նույն գաղափարն էր պրոպագանդում արտաքին գործերի
մինիստր Յուսուֆ Քեմալ բեյը Եվրոպա կատարած իր ուղևո-
րության ընթացքում.

«Մենք պահանջում ենք մեր իրավունքների ճանաչում
միայն այն հողերի նկատմամբ, որոնց բնակչությունը կամ
գուտ թուրքական է, կամ մեծամասնությամբ թուրքական»³
(ընդգծումն իմն է— Ռ. Ս.):

Նման պնդումից հետո զարմանալի չէր Փարիզի լրագրող-
ներին արված նրա այն հայտարարությունը, թե «Կիլիկիայում
հայերի դրությունը հիանալի էր, իզուր հայերը գաղթեցին
այնտեղից»⁴:

Թուրքահայտակ ժողովուրդների օրինական իրավունք-
ների նկատմամբ նույն անհանդուրժող վերաբերմունքը հան-
դես բերեց Յուսուֆ Քեմալ բեյին փոխարինած Իսմեթ փաշան՝
Լոզանի կոնֆերանսում, որի մի քանի նիստերում քննության
էր առնվում ազգային փոքրամասնությունների ճակատա-
գրի հարցը:

1922 թ. դեկտեմբերի 13-ին կայացած տերիտորիալ-քա-
ղաքական հանձնաժողովի 14-րդ նիստում, նա, գիտակցորեն
յուրության մատնելով արևմտահայերի ու կիլիկիահայերի բնա-
ջնջումը և բռնի արտաքսումը իրենց հայրենիքից, հայտարա-
րեց, որ «Թուրքիան ո՛չ իր արևելյան նահանգներում, ո՛չ էլ
Կիլիկիայում չունի ոչ մի պատառ տերիտորիա, որը մեծա-
մասնությամբ բնակեցված չլիներ թուրքերով, և որը ինչ-որ
չափով կարելի լիներ անջատել մայր-հայրենիքից»⁵:

Հաջորդ նիստում լորդ Քերզոնի կողմից Իսմեթ փաշային
(Ինոնյուին) արված այն հարցին, թե ինչպե՞ս պատահեց, որ
Թուրքիայում բնակվող 3 միլիոն հայերից մնաց ընդամենը
130 հազար հոգի, որոնցից 60—80 հազարը ֆրանսիական
զորքերի հեռանալու հետ մեկտեղ փախան Կիլիկիայից, դա-
տապարտելով իրենց թշվառ կյանքի և թողնելով այնտեղ
իրենց օջախները, Քեմալի մերձավորագույն գինակիցը, իր
նախորդների օրինակով, փորձեց հերքել փաստերը, իսկ հա-
յերի գաղթը Կիլիկիայից ներկայացրեց որպես «քաղաքական
նկատառումներով, իրենց կամքին հակառակ արված մի
քայլ»⁶:

⁴ Նույն տեղում, թ. 118:

⁵ «Армянский вопрос на Лозаннской конференции». Извлечения
из протоколов. Тифлис, 1926, стр. 17—18.

⁶ Նույն տեղում, էջ 21—22:

¹ М. Кемаль, Путь новой Турции, т. 4, стр. 65.

² Atatürk'ün söylev ve demeçleri, cilt I, s. 229.

³ Архив МИД СССР, ф. 132, оп. 7, п. 68, ед. хр. 86, л. 117.

Անկարայի կառավարութեան պատվիրակութիւնը բացարձակորեն և կտրականապես մերժեց որևէ բավարարութիւն տալ Թուրքիայում «հաշկական օջախ» ստեղծելու, ինչպես նաև ասորա-քաղղեացիների և այլ փոքրամասնութիւնների իրավունքների ճանաչման հարցին: Երբ 1923 թ. հունվարի 7-ին փոքրամասնութիւնների/գործերի ենթահանձնաժողովի նիստում նրա նախագահ Մոնտանյան հարց բարձրացրեց Թուրքիայի տերիտորիայում, սիրիական սահմանին մոտ կամ որևէ այլ վայրում Թուրքական գերիշխանութեան ներքո առանձին մի գոտի ստեղծելու մասին, ուր կհաստատուէր աշխարհով մեկ ցրված հայերը՝ իրենց ազգութիւնը, լեզուն և մշակույթը պահպանելու համար, Թուրքական պատվիրակութեան անդամ Ռիզա-Նուր բեյը դեմոնստրատիվ կերպով հեռացավ նիստից⁷:

Լողանի կոնֆերանսում Թուրքիայի ազգային պահանջները ճանաչվեցին Արևմուտքի իմպերիալիստական տերութիւնների կողմից, որոնք միաժամանակ հեշտութեամբ հրաժարվեցին փոքր ժողովուրդների օրինական իրավունքների պաշտպանութեան այն խոստումներից ու պարտավորութիւններից, որոնցով նրանք երկար տարիներ խաբում էին այդ ժողովուրդներին:

⁷ Նույն տեղում, էջ 26—27: Մանրամասն տե՛ս Lausanne Conference on Near Eastern Affairs 1922—1923, Records of Proceedings and Draft Terms of Peace. London, 1923, էջ 190—202:

ТУРЕЦКО-ФРАНЦУЗСКИЕ ОТНОШЕНИЯ и КИЛИКИЯ в 1919—1921 гг.

Резюме

Политика Франции по отношению к Турции в период национальной войны последней занимает особое место. Франция первая из стран Антанты установила дипломатические контакты с правительством Великого национального собрания Турции и подписала с ним политический договор, не считаясь со своими союзниками по войне. Объяснялось это, прежде всего, особыми экономическими и финансовыми интересами французских капиталистов в Османской империи. На долю Франции приходилось около 61% Оттоманского долга, в ее руках находились табачная монополия, ряд важнейших концессий на постройку железных дорог, эксплуатацию шахт, портов и т. д. Большое место занимала Франция и в сфере культурного влияния: французский язык считался вторым языком для интеллигенции, по статистическим данным 1914 г. число французских школ в Турции доходило до 500. Свое влияние Франция распространяла и через благотворительные заведения — приюты, больницы, пансионаты, диспансеры, дома для престарелых и пр., широко распространенные в Константинополе и почти во всех крупных городах Анатолии.

Религиозный фактор также играл определенную роль. Французские правящие круги неоднократно заявляли, что «Франция — великая мусульманская держава», признавая, что их политика по отношению к Турции находит отклик в мусульманских колониальных владениях Франции.

Таким образом, интересы французских монополистов требовали сохранения турецкого государства для получения своих долгов и прибылей; в то время как Англия стремилась расчленить его для захвата наиболее богатых и стратегически важных территорий.

Франция, как соперница Англии на Ближнем Востоке, не могла допустить чрезмерного усиления последней и изо всех сил боролась за получение обещанных ей в годы войны территорий, в первую очередь Сирии, где у нее были особые интересы. Однако Англия, используя свое явное военное превосходство в районе Ближнего Востока и зависимость Франции в европейских делах (вопрос Саарского бассейна, репарационный, Рейнский вопросы и т. д.), стремилась подчинить французскую политику интересам своей ближневосточной политики. Из опубликованных в последние годы документов британской внешней политики видно, какая острая борьба шла между недавними союзниками по разделу ближневосточного наследства, с какой неохотой Англия соглашалась «уступить» Франции обещанные ей по договорам территории, в том числе Сирию. И хотя Англии очень часто удавалось одержать верх над своей соперницей, французская дипломатия в указанные годы предприняла ряд шагов, направленных к тому, чтобы проводить свою самостоятельную линию в турецком вопросе. Уже в конце 1919 года была сделана первая попытка втайне от Англии договориться с кемалистами. Именно с этой целью ездил в Сивас в начале декабря 1919 г. французский

верховный комиссар в Сирии и Киликии Жорж Пико. Эта поездка не исходила из его собственной инициативы: Жорж Пико вел беседы с Мустафой Кемалем как представитель французского правительства и последний принял его именно как такового. Результатом переговоров Пико с Кемалем явился проект соглашения, по которому Франция обязывалась вернуть Киликию Турции, а также гарантировала неделимость последней. Турция же признавала права Франции в вопросах местного управления и покровительства национальных меньшинств Киликии. Хотя этот проект не был одобрен французским правительством, вынужденным считаться с недовольством Форин Оффиса, миссия Жоржа Пико явилась первым шагом на пути франко-кемалистского дипломатического зондажа, приведшего в 1921 г. к заключению Анкарского договора.

Следующим шагом на этом пути явились переговоры Робера де Кэ в Анкаре, завершившиеся подписанием франко-турецкого перемирия с 30 мая по 19 июня 1920 г., принесшим, безусловно, гораздо большую пользу анкарскому правительству, нежели Франции.

«...Тот факт,—писал впоследствии Кемаль,—что французы, обходя стамбульское правительство, вступают с нами в переговоры и заключают соглашение по какому бы то ни было вопросу, являлся для нас в то время крупным политическим достижением...».

Второй этап во франко-турецких взаимоотношениях наступает после подписания Севрского договора.

Севрский договор, ознаменовавший победу английской дипломатии над французской, вызвал большое недовольство как во французском парламенте, так и в правительственных кругах, требовавших аннулировать этот договор.

«С первого же часа,—признавался впоследствии

премьер-министр Бриан,— парламент продемонстрировал свое отрицательное отношение к ратификации Севрского договора..., который сильно попирает наши традиции, противоречил нашим интересам как в данный момент, так и с точки зрения будущего...». Одной из причин этого недовольства являлось то, что Севрский договор, по мнению антисоветски настроенных влиятельных кругов, толкал кемалистскую Турцию в «открытые объятия большевиков». Поэтому следовало сделать некоторые уступки кемалистам с целью вовлечения их в антисоветский блок. И если эта последняя цель не была достигнута, французской дипломатии все же удалось добиться согласия Англии частично пересмотреть условия Севрского мира.

На открывшейся 21 февраля 1921 г. Лондонской конференции французская дипломатия преследовала две основные цели: всячески помешать советско-турецкому политическому сближению и втайне договориться с кемалистами, используя их одновременно против своей соперницы Англии. Эту последнюю задачу французская дипломатия частично разрешила, подписав 9 марта 1921 г. политическое, военное и экономическое соглашение с министром иностранных дел анкарского правительства Бекир Сами-беем. Правда, это соглашение не было ратифицировано Великим национальным собранием Турции, однако оно в дальнейшем послужило основой для заключения Анкарского договора от 20 октября 1921 г.

После Лондонской конференции в турецко-французских отношениях наступило некоторое похолодание, вызванное тем, что 3 мая 1921 г. ВНСТ аннулировало соглашение от 9 марта 1921 г. Затем начинается новый этап — этап взаимных посещений и новых дипломатических контактов, завершившихся подписанием Анкарского договора.

Все эти перипетии ближневосточной политики Франции имели крайне отрицательные последствия для многонационального населения Киликии. Дело в том, что в отличие от Западной и Центральной Анатолии, где проживала компактная масса турок, в полумиллионной Киликии (Аданский вилайет и Марашский санджак, в 1884 г. искусственно отделенный от него и включенный в Халебский вилайет) к началу 1920 г. турки составляли немногим более 100 тыс., т. е. приблизительно 20—22 проц., в то время как армяне — 150 тыс., арабы-ансарие — 120 тыс., остальные 120 тыс. — курды, кызылбаши, туркмены, черкесы, греки, сирийцы-несториане, цыгане, ассирийцы и др.

Христианское население, таким образом, составляло более 200 тыс. человек. Не раз испытывавшее на себе всю жестокость абдулгамидовской и младотурецкой шовинистической политики, оно, разумеется, не желало и в дальнейшем подвергаться попыткам ассимиляции и физическому уничтожению, особенно после того как стало очевидным, что кемалисты решительно отвергают право населяющих Османскую империю народов самим определять свою судьбу. Поэтому, когда в ноябре 1919 г. французские войска заменили в Киликии англичан, это население поддержало их в надежде, что именно «христианская Франция» сможет создать условия для такого самоопределения. Время показало, что это было глубоким заблуждением. Французские империалистические круги, поощряя возвращение киликийцев в родные очаги, вскоре отказались от своих обещаний, предоставив возможность кемалистским регулярным частям и разным шайкам выместить всю свою злобу на христианском населении, особенно на армянах, избежавших геноцида 1915 г. Французская администрация в Киликии была виновна также в том, что она, «гарантируя» безопасность

жителей, в частности, армян, не предприняла ничего для пресечения враждебной деятельности многочисленных иттихадистских агентов, членов той партии, которая организовала геноцид западных армян. Она была виновна и в том, что, издав 6 апреля 1919 г. распоряжение о возвращении уцелевшим армянам их имущества, домов и земли, не обеспечила выполнения этого решения, создав, таким образом, напряженность между армянским и турецким населением, которое, поощряемое иттихадистами, отказывалось вернуть хозяевам награбленную добычу. Эти и другие аспекты французской и кемалистской политики в Киликии односторонне, тенденциозно освещаются либо полностью обходятся современными турецкими и французскими историками. К сожалению, и некоторые советские туркологи (А. М. Шамсутдинов, Д. Н. Филипенко, Н. З. Эфендиева, А. Д. Желтяков) в своих работах представляют дело таким образом, будто в Киликии национальная война турецкого народа против иностранных оккупантов подняла на борьбу все население, все национальности. Указанные авторы не пытаются установить истинную картину национального состава населения Киликии, из чего стало бы очевидным, что добрая половина жителей Киликии не только не симпатизировала кемалистскому движению, и не поддерживала его, но и выступала против него, защищалась от него, ибо впервые в Киликии отчетливо проявились две противоречивые стороны этого движения: антиимпериалистическая и шовинистическая, разгромная. И именно опасаясь, что эта половина населения Киликии может предъявить свои законные человеческие права, анкарские руководящие круги приняли решение первый удар нанести в Киликии, послав туда несколько кемалистских офицеров для организации сопротивления французским оккупантам.

Были и другие причины, побудившие кемалистов на-

чать национальную войну не с западного фронта — против греков, а с Киликии — борьбой против французов:

1. Выступление против греческой армии, прекрасно оснащенной английским оружием, могло иметь катастрофические последствия для кемалистов; реальных гарантий успеха не было, в случае же вероятного поражения — кемалистское движение дискредитировалось бы в глазах народных масс и могло даже распасться.

2. Заменявшие англичан в Киликии французские военные силы были несравненно слабее.

3. Анкарским руководителям были хорошо известны туркофильские настроения влиятельных французских кругов, их особая заинтересованность в турецких делах. В случае вполне вероятного небольшого успеха можно было бы сепаратно договориться с Францией, еще больше углубив, таким образом, англо-французские противоречия.

4. Для претворения в жизнь решений Эрзерумского и Сивасского конгрессов необходимо было какой-нибудь военной победой воодушевить народ, а это в тот период можно было сделать только в Киликии.

В результате, в течение одного месяца вспыхнули два восстания в Мараше: 27 декабря 1919 г. и 21 января 1920 г. Первое из них было в основном направлено против сотрудничавшей с французами турецкой знати города, а не против всех эксплуататоров, как это представлено в работах некоторых авторов. Второе же, тщательно подготовленное кемалистской агентурой в тесном контакте с влиятельными марашскими иттихадистами, преследовало цель изгнать французских оккупантов из города и одновременно расправиться с армянским населением Мараша и его окрестностей. И эта цель была достигнута: во время 20-дневных боев в Мараше с 21 января по 10 февраля 1920 г. часть армянского населения

города (более 8 тыс. человек) была варварски уничтожена турками, более трех тысяч погибло во время бегства, остальные 8 тысяч вынуждены были покинуть свои родные очаги и найти убежище в Сирии.

Основной же причиной бесславного ухода французов из Мараша была необходимость усилить французские оккупационные войска и закрепиться в Сирии, стране, которая в планах колониальных кругов Франции занимала более важное место, нежели Киликия.

После Мараша жертвой коварной и вероломной по отношению к армянам политики французских империалистов стало армянское население Хаджина.

Один из древних городов горной Киликии Хаджин до I мировой войны насчитывал 30—35 тысяч жителей, исключительно армян, большинство которых в годы войны стало жертвой младотурецкой политики геноцида: было насильственно депортировано и уничтожено в Сирийской пустыне.

После окончания войны уцелевшие хаджинцы в течение 1919 года вернулись в свой родной город и созидательным трудом за короткое время подняли его из руин. Однако вскоре после отступления французских войск из Мараша кемалистские регулярные части и многочисленные чете повели наступление на мирных жителей Хаджина, хотя там не было ни одного французского солдата.

Находясь в осаде в течение 7 месяцев — с середины марта до 15 октября 1920 г. — шеститысячное население Хаджина оказывало мужественное сопротивление кемалистским головорезам, которым, благодаря огромному превосходству, удалось 15 октября 1920 г. овладеть Хаджином и вырезать почти всех жителей, в том числе безоружных женщин, стариков и детей. Только отряды из 380 бойцов удалось прорвать осаду и спастись.

Попытки отдельных историков умолчать либо представить эти события как эпизод национально-освободительной борьбы Турции лишены каких бы то ни было оснований. Уничтожение кемалистами хаджинцев, избежавших геноцида 1915 года, выявило преемственность национальной политики младотурок и кемалистов, показало, что последние в новых условиях продолжают старую политику своих предшественников. В падении Хаджина виновно было и французское командование, отказавшееся предоставить оружие героически самообороняющимся жителям.

Несколько иначе развернулись события в Урфе и Айнтабе, городах, которые вместе с Киликией входили во французскую зону оккупации.

В Урфе борьбу за изгнание французских оккупантов возглавил начальник жандармерии города Али Саиб, вскоре после своего назначения перешедший на сторону кемалистов. Организовав эту борьбу, он применял старые методы султанской политики разжигания ненависти и вражды между подвластными Османской империи народами. В частности, он настраивал некоторые курдские племена против армянского населения, насчитывающего в конце 1919 г. около 6 тыс. человек. Между тем, в 1914 г. в г. Урфе проживало около 30 тыс. армян, которые в страшном 1915 году оказали героическое сопротивление регулярным турецким войскам, были побеждены в неравном бою и высланы в пустыни Месопотамии, где большая часть их погибла. Та же участь постигла бы уцелевших армян, жителей Урфы, если бы не их вооруженный нейтралитет, который не нравился ни французам, ни туркам, но который дал возможность сохранить жизнь 6 тысяч людей. Однако, вскоре после ухода французского гарнизона, в апреле 1920 г. местные кемалистские власти, иттихадистские погромщики и др. стали преследовать

армян, применять насилие, вероломные убийства и т. д., заставив их всех покинуть свои родные очаги и переселиться в Халеб и его окрестности.

В Айнтабе число армян доходило до 18 тысяч, из них более 10 тысяч были местными жителями, избежавшими гибели в пустынях Дейр-Зора и около 8 тысяч—изгнанники из Сивасского вилайета. Кемалистские руководители пытались их также вовлечь в освободительную борьбу против французов, однако армяне, умудренные горьким опытом прошлого, отказались. Тогда турецкие чете 1 апреля 1920 г. напали на позиции айнтабских армян, однако последние в течение двух недель—до 16—17 апреля, мужественно оборонялись, в то время как французы выступали в роли наблюдателей. Было немало случаев, когда турецкие жители города и крестьяне из окрестных сел выражали свое недовольство против тех, кто вовлек их в борьбу со своими соседями армянами. Подобные факты умышленно обходятся турецкими авторами, как и то, что приглашенные из Малатии, Урфы, Мараша, Килисии и других мест с целью «грабежа и убийства гяуров» турки, курды, черкесы и др. очень часто вынуждены были возвращаться, наталкиваясь на стойкую самозащиту армян. Эта самозащита спасла и айнтабских армян от верной резни, однако и они не могли оставаться в своем родном городе. Франко-кемалистское перемирие 1920 г., а затем и Лондонское соглашение от 9 марта 1921 г. убедили айнтабских армян в том, что Франция в любой момент может прийти к соглашению с Анкарой и оставить город, бросив их на произвол судьбы. Поэтому они вынуждены были покинуть свои пепелища и переселиться в Халеб. К 25 декабря 1921 г., моменту ухода последних французских солдат из Айнтаба, в городе оставалось всего 3500 армян. С самого начала 1922 г. армянский квартал стал подвергаться нападению со стороны турок,

юношей высылали из города, вероломно убивали и т. д. 9 ноября 1922 г. газета «Гази Антеб» поместила редакционную статью «Подальше от нас», предлагая армянам покинуть город. Последним ничего не оставалось, как эмигрировать в Сирию и другие страны.

Трагически сложилась и судьба Зейтуна—знаменосца армянского национально-освободительного движения. На протяжении многих десятилетий оказывая героическое сопротивление армиям кровавых турецких пашей, зейтунские армяне в 1915 г., внемля призывам киликийского католикоса Саака изъявить покорность, дали возможность турецким регулярным частям проникнуть в орлиное гнездо, обезоружить население города и окрестных армянских сел, а затем выслать всех в пустыни Сирии. Подавляющее большинство их—около 27 тысяч человек—погибло в пути изгнания или в концентрационных лагерях Дейр-Зора, во время страшной бойни 1916 г. После окончания войны 1058 уцелевших зейтунцев вернулись в свой до основания разрушенный город. И хотя, как и в Хаджине, там не было ни одного французского солдата, а крестьяне близлежащих турецких деревень с давних пор поддерживали с зейтунцами добрососедские отношения, кемалистские регулярные войска орудийным огнем вынудили зейтунских армян отступить. Сдавшиеся на милость победителя 600 зейтунцев, в основном женщины, старики и дети, были высланы в Мараш, а оттуда на юг, по трем направлениям. По свидетельству иностранных очевидцев, эта последняя ссылка зейтунских армян ничем не отличалась от депортации 1915 г. Они также умирали от голода, жажды, жестокого обращения. О дальнейшей судьбе этих людей ничего определенного не известно. Вероятно, они погибли в пути изгнания. Другая группа, с оружием в руках ушедшая в горы, отбиваясь от преследующего врага, достигла Ки-

лиса — французской зоны оккупации, оставив в пути сотни жертв. Число оставшихся в живых зейтунцев составляло всего 127 человек.

Таким образом, французская политика в Киликии, и вообще ее ближневосточная политика, имела пагубные последствия для народов Киликии, особенно для армян, которые вернулись в свои родные места именно по зову Франции, но последняя, в нарушение своего обещания, не обеспечила их безопасность. Более того, ее политика сепаратного, компромиссного соглашения с кемалистами, приведшая к заключению Анкарского договора, дала возможность анкарским кругам претворить шовинистические замыслы своих предшественников — младотурок и окончательно очистить Киликию от армян.

Подписанию Анкарского соглашения предшествовали две поездки в Турцию председателя комиссии по иностранным делам французского сената Франклен-Буйона. Первый раз с «неофициальным визитом» он прибыл в Анкару 9 июня 1921 г. и в тот же день вступил в прямые переговоры с Кемалем. Хотя эти переговоры, длившиеся две недели, не завершились успехом по той причине, что Франция все еще отказывалась брать в основу «Национальный обет», они показали, что «Франция желает любой ценой заключить мир». В это же самое время находящийся в Париже Бекир Сами-бей заявил, что «Анкарское правительство и национальное собрание страстно желают в кратчайшее время установить дружбу с Францией».

В сентябре Франклен-Буйон снова посетил Анкару. Переговоры, на сей раз длившиеся 37 дней, завершились подписанием 20 октября 1921 г. Анкарского договора, причём на решение французского правительства большое влияние оказала убедительная победа, одержанная турецкими войсками в Сакарийском сражении.

Анализ статей Анкарского договора показывает, что Турция получила гораздо больше, нежели Франция. Прекращение военных действий и эвакуация французских войск из Киликии создавали возможность перебросить значительные военные силы на западный фронт — против греков.

Статья 6 о «защите» национальных меньшинств была явной победой анкарского правительства, ибо вместо конкретного признания их прав вопрос этот связывался с «торжественными» и неопределёнными обещаниями «Национального обета». Уступка Франции в этом вопросе усугублялась тем, что, в отличие от Лондонского соглашения от 9 марта 1921 г., в Анкарском договоре отсутствовала статья об обязательстве турецкого правительства разоружить население Киликии, а это означало, что вооружённые с ног до головы многочисленные чете, созданные с целью грабежа и насилия многочисленные вооружённые банды и всякие подозрительные отряды могли и дальше беспрепятственно устрашать безоружное христианское население.

Статья 7 об особом административном режиме Александреттского санджака также являлась серьёзной уступкой, которую делала Франция за счёт интересов сирийского народа. Упомянутая статья в дальнейшем дала повод анкарским кругам превратить вопрос об Александреттском санджаке в предмет торга международной дипломатии и путем империалистического сговора незаконным путем присоединить его к Турции. Кроме того, согласно «устным» условиям Анкарского договора, Франция соглашалась продать Турции оружие и военное снаряжение в сумме 200 млн. франков, в том числе пушки типа «Creusot» и несколько самолетов.

Что же получила Франция?

Согласно статье 10, анкарское правительство, в от-

ступление от своей прежней позиции, предоставляло французским капиталистам ряд концессий с весьма существенной, однако, оговоркой: «если они не будут противоречить национальным интересам Турции».

Франция, затем, получила возможность сосредоточить все свои военные силы в своей «основной» колонии — Сирии и укрепить границы последней.

Из Анкарского договора Франция извлекла и морально-политическую пользу: подняла свой авторитет в мусульманских колониальных владениях, с большим удовлетворением встретивших прекращение Францией войны против «страны Халифата». «Мусульмане счастливы, что Франция сослужила исламу службу, оставив Халифат в Константинополе и сохранив весь его авторитет», — писала газета «Тан».

Христианское же население самой Киликии было охвачено тревогой и страхом. «Анкарский договор погрузил в тоску 200 тыс. киликийцев», — писал редактор стамбульской газеты «Le Bosphore» М. Пайарес. И тщетными оказались призывы французских и турецких властей к христианскому населению «остаться на местах». «Страшное воспоминание о резне 1915 г. слишком свежо было у несчастного армянского населения, чтобы оно могло поверить всем этим призывам», — писал хороший знаток Турции проф. А. Мандельштам. И прав был видный армянский историк Лео, заключая, что «армяне хоть один раз имели мудрость не поверить международным сволочам, проученные, конечно, тем фактом, что те же кемалисты уничтожили 20 тыс. армян в Киликии...».

4 января 1922 г. последние французские солдаты очистили Киликию и прилегающие к ней районы. К этому времени почти все христианское население, за исключением нескольких тысяч греков, армян, сирийцев, бросив свои родные места, эмигрировало в Сирию, Грецию, о. Кипр и другие страны.

На Лозаннской конференции западные империалистические державы признали национальные требования Турции, одновременно легко отказавшись от тех своих обещаний и обязательств защиты законных прав малых народов, которыми они долгие годы обманывали эти народы.

LES RELATIONS FRANCO-TURQUES ET LA CILICIE EN 1919—1921

R é s u m é

La politique française envers la Turquie durant la période de la guerre nationale de celle-ci occupe une place particulière. La France était la première puissance de l'Entente qui a établi des contacts diplomatiques avec le Gouvernement de la Grande Assemblée Nationale de la Turquie et qui a signé avec lui un accord politique, ne tenant pas compte de l'avis de ses alliés. Cela s'explique avant tout par l'existence des intérêts économiques et financiers particuliers des capitalistes français dans l'Empire Ottoman. La part de la France dans la Dette Publique Ottomane s'élevait à 61% et elle détenait la Régie des Tabacs, plusieurs importantes concessions de constructions de fer, exploitation de mines, de ports etc. La France occupait une place importante aussi dans la sphère de l'influence culturelle: la langue française était considérée comme deuxième langue pour les intellectuels et d'après les données statistiques de 1914 le nombre des écoles françaises en Turquie s'élevait à cinq cents. La France étendait son influence aussi par l'intermédiaire des institutions de bienfaisance: orphelinats, hôpitaux, pensionnats, dispensaires, asiles de vieillards etc., que l'on trouvait à Constantinople et presque dans toutes les grandes villes de l'Anatolie.

Le facteur religieux jouait de même un rôle bien défini. Les milieux gouvernants français déclaraient souvent : „La France est une grande puissance musulmane“ en admettant que leur politique envers la Turquie peut avoir ses répercussions dans les dépendances coloniales musulmanes de la France.

De la sorte, les intérêts des monopoles français exigeaient la sauvegarde de l'Etat turc pour récupérer leurs avoirs et garantir leurs revenus, au moment où la Grande Bretagne s'efforçait à démembrer la Turquie en vue d'occuper les territoires les plus riches et plus importants au point de vue stratégique.

La France comme concurrente de l'Angleterre au Proche-Orient ne pourrait pas permettre le renforcement de cette dernière et lutta de toutes ses forces pour obtenir les territoires qui lui étaient promis durant la guerre, en premier lieu la Syrie où la France avait des intérêts particuliers. Pourtant la Grande Bretagne profitant de sa nette prépondérance militaire au Proche Orient et du fait que la France dépendait d'elle dans les affaires européennes (questions de la Saare, de réparations de guerre, de la Rhénanie etc.), s'efforçait soumettre la politique française aux intérêts de sa propre politique au Proche Orient. D'après les documents concernant la politique extérieure britannique publiés les dernières années il devient évident qu'une lutte acharnée a été menée entre les Alliés d'hier au sujet du partage de l'héritage ottoman et avec quel dépit la Grande Bretagne consentit „à céder“ à la France les territoires qui lui étaient promis par des accords, entre autres la Syrie. Et malgré que l'Angleterre réussit bien souvent à prendre le dessus envers sa rivale, la diplomatie française durant ces années-là a entrepris certaines mesures en vue de défendre sa propre ligne politique dans la question turque. Déjà à la fin de 1919 elle a fait les premières

tentatives d'entrer en pourparlers avec les Kémalistes, à l'insu de l'Angleterre. Justement, dans ce but au début de décembre 1919 Georges Picot, Haut-commissaire français en Syrie et en Cilicie, partit pour Sivas. Ce voyage n'était pas le fruit d'une initiative personnelle: G. Picot mena des conversations avec Moustapha Kémal comme représentant du gouvernement français et ce dernier le reçut comme tel.

Les résultats de ces pourparlers furent les suivants: un projet d'accord suivant lequel la France s'engageait à rendre la Cilicie à la Turquie et aussi garantissait l'intégrité territoriale de cette dernière. La Turquie reconnaissait les droits de la France dans les questions de l'administration locale et de la protection des minorités nationales en Cilicie. Malgré que ce projet ne reçut pas l'assentiment du gouvernement français qui était obligé de prendre en compte le mécontentement du Foreign Office, la mission de G. Picot a été le premier pas sur la voie du sondage diplomatique franco-kémaliste qui a abouti à la conclusion de l'accord d'Ankara en 1921. Le pas suivant dans ce sens ont été les pourparlers de Robert de Quai à Ankara, terminés par la signature du cessez-le-feu du 30 mai au 19 juin 1920 qui a été beaucoup plus favorable au gouvernement d'Ankara qu'à la France. „... La fait même, a écrit Kémal, que Français, négligeant le gouvernement de Stamboul, entrent en pourparlers et concluent avec nous des accords au sujet de n'importe quelle question, cela a été pour nous en ces temps-là une grande conquête politique... Ces pourparlers m'ont fait l'impression que les Français sont prêts à évacuer le vilayet d'Adana“.

La deuxième étape des relations franco-turques commence après la signature du traité de Sèvres.

Le traité de Sèvres, qui signifiait la victoire de la diplomatie britannique sur la française, suscita un vif méconten-

tement comme au Parlement Français de même dans les milieux gouvernementaux qui exigeaient d'annuler ce traité.

„Dès la première heure, a reconnu A. Briand, le Parlement a manifesté son opposition à la ratification du traité de Sèvres. Il est apparu dès le premier moment, et je l'ai dit hautement à nos Alliés qu'il ne fallait pas compter sur le parlement français pour ratifier le traité de Sèvres tel qu'il était, qu'il heurtait trop violemment les traditions françaises, qu'il était trop violemment en contradiction avec nos intérêts, et du moment, et de l'avenir et que c'était une nécessité de le remettre à l'étude et de le modifier“.

L'une des raisons de ce mécontentement était que le traité de Sèvres d'après les milieux influants antisoviétiques poussait la Turquie kémaliste dans „les bras ouverts“ des Bolchéviks. C'est pourquoi il fallait faire certaines concessions aux Kémalistes en vue de les attirer dans le bloc antisoviétique. Et même si ce dernier but ne fut pas atteint, la diplomatie française réussit pourtant à prendre le consentement de l'Angleterre à revoir en partie les clauses du traité de Sèvres.

A la conférence de Londres commencée le 21 février 1921 la diplomatie française poursuivait deux principaux objectifs: empêcher par tous les moyens le rapprochement politique soviéto-turc et entreprendre des pourparlers secrets avec les Kémalistes, les utilisant dans le même temps contre sa rivale, Grande Bretagne. La diplomatie française arriva à réaliser ce dernier but en signant le 9 mars 1921 un accord politique, militaire et économique avec Békir Sami-Bey, ministre des Affaires Etrangères du gouvernement d'Ankara. Il est vrai que cet accord ne fut pas ratifié par la Grande Assemblée Nationale de la Turquie, en tout cas il a servi ultérieurement de base à la conclusion de l'accord d'Ankara.

Après la conférence de Londres un certain refroidissement eut lieu dans les rapports turco-français causé par ce que la Grande Assemblée Nationale de la Turquie annula le 3 mai l'accord du 9 mars 1921. Alors commence une nouvelle étape, l'étape de visites réciproques et de nouveaux contacts diplomatiques qui furent couronnés par la signature de l'accord d'Ankara. Toutes ces péripéties de la politique française au Proche-Orient eurent leurs conséquences néfastes pour la population multinationale de la Cilicie. La fait est qu'à la différence de l'Anatolie occidentale et centrale, où vivait une masse compacte de Turcs, la population d'un demi-million de personnes de la Cilicie (le vilayet d'Adana et le sandjak de Marache, qui en fut séparé artificiellement en 1884 et rattaché au vilayet d'Alep) au début de 1920 comprenait un peu plus de 100.000 Turcs, 150.000 Arméniens, 120.000 Arabes-Ansaris, et 120.000 personnes d'autres nationalités: Turkmènes, Grecs, Syriens, Assyriens etc.

Ainsi, la population chrétienne de la Cilicie formait plus de 200.000 personnes. Ayant supporté à plusieurs reprises toute la violence de la politique chauvine d'Abdul-Hamid et des Jeunes-Turcs, il est compréhensible qu'elle ne désirait plus se soumettre à l'expérience d'assimilation et à la destruction physique de la part des Turcs, surtout quand il devint évident que les Kémalistes rejettent décidément le droit d'autodétermination aux peuples de l'Empire Ottoman. C'est pourquoi quand en novembre 1919 les troupes françaises vinrent remplacer les forces anglaises en Cilicie, la population chrétienne les a soutenu dans l'espoir que justement „la France chrétienne“ peut créer des conditions pour une telle autodétermination. Le temps a démontré qu'elle s'était profondément méprise. Les milieux impérialistes français en encourageant le retour des Ciliciens dans leurs propres foyers se désistèrent

vite de leurs promesses en fournissant toute la possibilité aux unités régulières kémalistes et aux diverses bandes à déverser toute leur fureur sur la population chrétienne, spécialement sur les Arméniens, survivants du génocide de 1915. L'administration française en Cilicie a été coupable aussi en ce que, en „garantissant“ la sécurité des habitants, en particulier, celle des Arméniens, elle n'a pris aucune mesure pour prévenir l'activité ennemie d'un grand nombre d'agents Jeunes-Turcs, membres de ce parti-là même qui a organisé le génocide des Arméniens occidentaux. L'administration française a été responsable de ce que, en publiant le 6 avril un décret concernant la remise de leurs biens, maisons et terres aux survivants Arméniens, elle n'a pas assuré l'accomplissement des clauses de ce décret, créant de la sorte une tension entre les populations arménienne et turque; cette dernière, travaillée par les agents Jeunes-Turcs se refusait à rendre à leurs propriétaires les biens injustement accaparés.

Ces aspects mêmes et d'autres aspects de la politique française et de celle des Kémalistes en Cilicie sont traités unilatéralement et tendencieusement et même sont passés sous silence par les historiens contemporains turcs et français. Malheureusement certains turcologues soviétiques (A. M. Chamsoutdinov, D. N. Philipenko, N. Z. Efendieva, A. D. Jeltiakoff) dans leurs travaux présentent les faits de telle manière, comme si en Cilicie comme en Anatolie la guerre nationale du peuple turc contre les conquérants étrangers aurait soulevé à la lutte toutes les populations, toutes les nationalités. Les auteurs précités ne se donne la peine de rétablir le véritable tableau de la structure nationale de la population cilicienne; cela qui rendrait évident qu'une bonne moitié des habitants de la Cilicie non seulement ne sympatisait pas et ne soutenait pas le mouvement kémaliste mais au contraire s'était éle-

vée contre ce mouvement pour s'en défendre. Or c'est en Cilicie que pour la première fois on constata les deux faces contradictoires de ce mouvement: d'un côté anti-impérialiste, de l'autre chauvin et destructeur. Et c'est justement poussé par la peur que cette moitié de la population cilicienne pouvait présenter ses droits humains légitimes, les milieux dirigeants d'Ankara prirent la décision de porter le premier coup en Cilicie, en y envoyant quelques officiers kémalistes pour organiser la résistance aux conquérants français. Il y a eu, bien entendu, d'autres raisons qui ont poussé les Kémalistes à commencer la guerre nationale non pas sur le front Occidental contre les Grecs, mais en Cilicie, par la lutte contre les Français. En voici les raisons.

1. Les opérations contre l'armée grecque bien équipée par des armes anglaises, pouvait avoir des conséquences catastrophiques pour les Kémalistes; il n'y avait pas des garanties réelles de succès et dans le cas d'une défaite éventuelle le mouvement kémaliste aurait été discrédité aux yeux des masses populaires et pouvait même se disloquer.

2. Les forces françaises ayant remplacées les troupes anglaises en Cilicie étaient relativement plus faibles.

3. Les dirigeants d'Ankara étaient bien au courant du fait que les milieux influents français étaient favorablement disposés envers la Turquie et étaient particulièrement intéressés aux affaires turques. Dans le cas d'un certain succès bien éventuel il serait possible d'entrer en pourparlers séparément avec la France en approfondissant d'avantage par ce moyen les contradictions anglo-françaises.

4. Pour la réalisation des décisions des Congrès d'Erzéroum et Sivas il était indispensable d'enthousiasmer le peuple par une victoire militaire quelconque et à cette période-là cela n'était possible qu'en Cilicie.

Conséquemment, dans le courant d'un seul mois éclatèrent deux insurrections à Marache: le 27 décembre 1919 et le 21 janvier 1920. La première était dirigée principalement contre les notables turcs de la ville qui collaboraient avec les Français, et non contre tous les exploités comme cela est présenté dans les travaux de certains auteurs. La deuxième insurrection minutieusement préparée par les agents kémalistes en étroite liaison avec les Jeunes-Turcs influents de Marache, poursuivait le but de rejeter les troupes françaises hors de la ville et dans le même temps régler les comptes avec la population arménienne de Marach et des environs. Ce but fut atteint: durant les combats de 20 jours à Marache (du 21 janvier au 11 février 1920) une partie de la population arménienne de la ville fut massacrée d'une manière barbare par les Turcs, plus de 3000 ont péri pendant leur fuite et ceux qui étaient restés (8000) furent obligés de quitter leurs foyers après la retraite des troupes françaises trouvant asile en Syrie.

Mais la raison principale de la triste retraite des troupes françaises de Marache était la nécessité de renforcer les forces d'occupation françaises en Syrie, pays qui dans les plans des milieux coloniaux français occupait une place beaucoup plus importante que la Cilicie.

Après Marache, la population arménienne de Hadjine a été la victime de la politique de félonie des dirigeants français à l'égard des Arméniens.

Hadjine, l'une des antiques villes de la Cilicie montagnarde, avait jusqu'à la première guerre mondiale, une population de 30—35 mille habitants, exclusivement Arméniens, dont la plus grande partie a été victime de la politique du génocide des Jeunes-Turcs: elle a été déportée par force et massacrée dans le Désert syrien.

Après la fin des hostilités, les survivants de Hadjine rentrèrent au cours de l'année 1919 dans leur ville natale et restaurèrent ses ruines en un court laps de temps par leur travail constructif. Cependant, peu après la retraite des troupes françaises de Marache les forces régulières kémalistes et plusieurs groupements de tchéts s'attaquèrent aux habitants paisibles de Hadjine, malgré qu'aucun soldat français ne s'y trouvât.

Se trouvant dans l'encerclement durant 7 mois (du 15 mars au 15 octobre 1920) la population de Hadjine dont le chiffre atteignait 6 mille, a opposé une courageuse résistance aux bachibouzouks kémalistes qui réussirent, grâce à leur supériorité militaire, à occuper Hadjine le 15 octobre 1920 et à massacrer presque toute la population y compris les femmes, les vieillards et les enfants sans armes. Rien que 380 combattants parvinrent à percer l'encerclement et se délivrer.

Les tentatives de certains historiens de passer sous silence ses événements ou bien de les présenter comme une épisode de la lutte de libération nationale de la Turquie sont dépourvues de tout fondement historique. Le massacre des survivants du génocide de 1915 à Hadjine par les Kémalistes a confirmé la continuation de la politique nationaliste des Jeunes-Turcs par les Kémalistes et à démontrer que ces derniers, dans de nouvelles circonstances, poursuivent la vieille politique de leurs prédécesseurs. Dans la chute de Hadjine est coupable aussi le commandement des forces françaises en Cilicie qui avait refusé de fournir des armes aux défenseurs héroïques de Hadjine.

Les événements ont pris une autre tournure à Ourfa et à Aïntab, villes qui se trouvaient comme la Cilicie, dans la zone d'occupation française.

A Ourfa la lutte armée contre les conquérants français était dirigée par le chef de la gendarmerie de la ville, Ali Saïb qui peu après sa nomination à ce poste s'était aligné du côté des Kémalistes. En organisant cette lutte, dans le même temps il appliquait la vieille méthode de la politique du Sultan, de ranimer la haine et l'inimitié parmi les peuples dominés par l'Empire Ottoman. En particuliers, il excitait certaines tribus kurdes contre la population arménienne d'Ourfa, s'élevant à la fin de 1919 à environ 6 mille personnes.

Entre autres, en 1914 près de 30 mille Arméniens vivaient à Ourfa et qui en la terrible année de 1915 avaient opposé une résistance héroïque aux troupes régulières turques, et cédant devant les forces inégales furent déportés dans les déserts de la Mésopotamie où ils périrent en grande partie. Le même sort attendait les survivants Arméniens à Ourfa s'ils n'avaient eu recours à une neutralité qui n'était du goût ni des Français ni des Turcs, mais ce qui fournit la possibilité de sauver la vie à 6 mille personnes. Cependant, après le départ de la garnison française (en avril 1920) les autorités kémalistes locales, les massacreurs Jeunes-Turcs et autres commencèrent à poursuivre les Arméniens, à avoir recours à la force, aux lâches assassinats etc., les obligeant ainsi à quitter leurs foyers et s'établir à Alep et dans la région.

A Aïntab le nombre des Arméniens atteignait 18.000 dont 10.000 étaient originaires de la ville, survivants des massacres dans les déserts de Deir-Zor et environ 8.000 repliés du Vilayet du Sivas. Les dirigeants kémalistes s'efforçaient de les attirer dans la lutte contre les Français; mais les Arméniens s'y refusèrent, tenant compte de la triste expérience du passé. Dans ces circonstances les tchéts s'attaquèrent aux positions des Arméniens d'Aïntab le 1er avril 1920. Ces derniers se défendirent coura-

geusement durant 2 semaines, jusqu'au 16—17 avril, quand les Français se tenaient sur des positions d'observateurs. Il y eut plusieurs cas où les Turcs de la ville et les paysans des villages environnants exprimèrent leur vif mécontentement contre ceux qui les avaient attirés dans une lutte contre leurs voisins arméniens. De pareils faits sont négligés d'une manière préméditée par les auteurs turcs ainsi que le fait que les Turcs, Kurdes, Tcherkesses et autres venus de Malatia, Ourfa, Marache, Killis et d'ailleurs dans le but de „pillier et massacrer les *Guilavours*“, bien souvent sont rentrés chez eux, devant l'autodéfense acharnée des Arméniens. Cette juste lutte des Arméniens d'Aïntab qui dura plus d'une année les sauva de massacres bien probables. En tout cas, ils ne purent rester dans leur ville natale par suite des événements ultérieurs. Déjà le cessez-le-feu franco-kémaliste de mai-juin 1920 et plus tard l'accord de Londres du 9 mars 1921 avaient convaincus les Arméniens que la France est en mesure de s'entendre avec Ankara à n'importe quel moment, les abandonnant à leur sort. C'est pourquoi ils furent obligés de quitter leurs foyers et de s'établir à Alep. Le 25 décembre 1921, au moment où les derniers soldats français quittaient Aïntab, il ne restait que 3500 Arméniens dans la ville. Dès le début de 1922, le quartier arménien fut l'objet d'attaques armées de la part des Turcs, qui en même temps envoyaient les jeunes Arméniens, sous différents prétextes, hors de la ville et les tuaient d'une manière félonne etc. Le 9 novembre 1922 le journal „Gazi Antep“ dans son éditorial intitulé „Loin de nous“ „invitait“ les derniers Arméniens de quitter la ville. Il ne restait plus rien à ces derniers que d'émigrer en Syrie et dans d'autres pays.

Zeïtoun, le porte-étendard de la lutte de libération nationale arménienne connut aussi un sort tragique. Les

Arméniens de Zeïtoun qui durant les dizaines d'années avaient opposé une résistance héroïque aux pachas sanguinaires turcs, avaient prêté foi en 1915 aux appels du Catholicos des Arméniens de Cilicie, Sahak II, de ne pas se révolter et cela donna la possibilité aux troupes régulières turques de pénétrer dans le „nid des aigles“ de désarmer les vaillants défenseurs de la ville et de déporter toute la population de la ville et des villages arméniens des environs, plus de 30 mille personnes dont la majorité (environ 27 mille) furent tués sur les chemins de déportation et dans les camps de concentration de Deir-Zor pendant les terribles massacres de 1916. Après la fin des hostilités, 1058 survivants de Zeïtoun rentrèrent dans leur ville natale détruite jusque dans ses fondements. Et malgré que là-bas, comme à Hadjine il n'y eût aucun soldat français et que les paysans Turcs des environs, depuis les temps reculés, avaient entretenu des relations de bon voisinage avec les Zeïtouniotes, les troupes régulières kémalistes forcèrent les Arméniens de cette ville, sous le feu de leurs canons, à battre en retraite. Les 600 Arméniens dont la plupart étaient des femmes, des enfants et des vieillards, laissés à la merci des vainqueurs, furent déportés à Marache et vers le Sud. D'après des témoins oculaires étrangers, cette dernière déportation des Arméniens de Zeïtoun ne différait en rien de la déportation de 1915. Au sujet du sort ultérieur de ces gens, on ne sait rien de précis. Probablement ils furent tués sur le chemin d'exil. Le groupe des défenseurs qui s'étaient repliés les armes à la main, dans les montagnes, répondant toujours aux charges des ennemis qui les poursuivaient, atteignirent Killis, en zone d'occupation française. Le nombre des survivants de Zeïtoun n'était plus que de 127 personnes.

Ainsi, la politique française en Cilicie et en général sa politique au Proche-Orient, eut des conséquences désa-

streuses pour les peuples de Cilicie, surtout pour les Arméniens qui étaient rentrés dans leur pays natal, justement répondant à l'appel des autorités françaises, mais ces dernières, en violation de leurs promesses, n'assurèrent pas leur sécurité. Au surplus, la politique française d'entente séparée par un compromis avec les Kémalistes qui mena à l'accord d'Ankara fournit la possibilité aux milieux kémalistes de mettre en oeuvre les desseins chauvinistes de leurs prédécesseurs, les Jeunes-Turcs et de „nettoyer“ définitivement la Cilicie des Arméniens.

La signature de l'accord d'Ankara fut précédée de deux voyages en Turquie de Franklin Bouillon, président de la commission des Affaires Etrangères du Sénat Français. La première fois il arriva à Ankara en „visite non-officielle“ le 9 juin 1921 et le même jour il entra en pourparlers directs avec Kémal. Malgré que ces entretiens de deux semaines ne fussent pas couronnés de succès pour la raison que la France refusait encore d'accepter comme base (de pourparlers) le „Pacte national“ kémaliste, en tout cas ils démontrèrent que „la France désirait à tout prix conclure un accord de paix“. Békir Sami Bey qui se trouvait à Paris à cette époque a déclaré que de son côté „le gouvernement d'Ankara et l'Assemblée nationale désiraient au plus bref délai se lier d'amitié avec la France“.

Franklin Bouillon visita Ankara encore en septembre. Les pourparlers qui cette fois durèrent 37 jours se terminèrent par la signature, le 20 octobre 1921, de l'accord d'Ankara, or, la victoire remportée par les troupes turques à Sakaria influa grandement sur la décision du gouvernement turc. Il ressort de l'analyse des clauses de l'accord d'Ankara que la Turquie gagna beaucoup plus que la France. La cessation des opérations militaires et l'évacuation de la Cilicie créèrent la possibilité de lancer d'importantes forces militaires sur le front occidental, contre les Grecs.

L'art. 6 concernant la „protection“ des minorités nationales était une évidente victoire du gouvernement d'Ankara; en effet, au lieu de la reconnaissance des droits des minorités, cette question fut liée aux déclarations „solennelles“ et imprécises du „Pacte national“. Les concessions de la France sur ce point devenaient encore plus grandes du fait que, contrairement à l'accord de Londres du 9 mars 1921, dans l'accord d'Ankara ne figuraient plus les clauses concernant l'obligation du gouvernement turc de désarmer les populations de la Cilicie; cela signifiait que les milliers de „tchétés“ armés jusqu'aux dents, les bandes armées, organisées dans le but de pillages et violences et toutes sortes d'autres malfaiteurs pouvaient continuer de terroriser impunément les populations chrétiennes sans armes.

L'art. 7 concernant le régime administratif spécial du Sandjak d'Alexandrette constituait aussi une sérieuse concession que la France fit contre les intérêts du peuple syrien. Ce même article servit ultérieurement de prétexte aux dirigeants d'Ankara de faire de la question d'Alexandrette un objet de marchandage de la diplomatie internationale et de rattacher d'une manière illégale Alexandrette à la Turquie au moyen de combinaisons impérialistes. En outre, selon les clauses „verbales“ de l'accord d'Ankara la France consentit à vendre à la Turquie des armes et du matériel de guerre pour une somme de 200 millions de francs, entre autres des canons du type Creusot et quelques avions.

Que reçut la France?

Conformément à l'art.10, le gouvernement d'Ankara, en renonçant à ses positions antérieures, accorda aux capitalistes français certaines concessions, mais avec cette réserve bien essentielle: „si elles ne sont pas en contra-

diction avec les intérêts nationaux de la Turquie". En outre, la France eut la possibilité de concentrer toutes ses forces militaires dans sa dépendance principale, la Syrie et d'en renforcer les frontières.

La France tira aussi un profit moral et politique de l'accord d'Ankara: son autorité en fut rehaussée dans ses dépendances coloniales musulmanes qui accueillirent avec une grande satisfaction la fin de la guerre contre „le Pays du Califat". „Les Musulmans sont heureux, a écrit „Le Temps", de ce service rendu à l'Islam par la France, en laissant le Califat à Constantinople et en lui sauvegardant toute son autorité".

Quant à la population chrétienne de la Cilicie même, elle fut prise de peur et d'alarme. „L'accord d'Ankara, a écrit M. Paillarès, rédacteur du journal „Le Bosphore" de Constantinople, a jeté dans l'angoisse 200 mille Ciliciens". Et les appels des autorités françaises et turques invitant les populations chrétiennes à „rester sur place" devinrent vains. Le Prof. A. Mandelstam, qui connaît bien la Turquie, a écrit: „les terribles souvenirs des massacres de 1915 étaient trop frais chez la malheureuse population arménienne pour qu'elle pût avoir confiance en ces appels". L'éminent historien arménien Léo avait raison de conclure que „les Arméniens du moins une seule fois eurent la sagesse de ne pas se fier aux scélérats internationaux, étant édifiés, bien sûr, par le fait que ces mêmes Kémalistes avaient anéanti 20.000 Arméniens en Cilicie".

Le 4 janvier 1922 les derniers soldats français évacuèrent la Cilicie et les districts y attenants. Entre temps, presque toute la population chrétienne, à l'exception de quelques milliers, en quittant leurs lieux de naissance émigrèrent vers la Syrie, la Grèce, Chypre et d'autres pays.

A la conférence de Lausanne les puissances impérialistes occidentales reconnurent les revendications nationales de la Turquie et dans le même temps renoncèrent facilement à toutes leurs promesses concernant la défense des intérêts légitimes des petits peuples, promesses aux moyens desquels elles avaient trompé durant de longues années ces mêmes peuples.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Մարտիկների կյանքներ

- Վ. Ի. Լենին, Համառուսաստանյան Կենտրոնական կոմիտեի և ժողովուրդների դեկոցումը 1919 թ. դեկտեմբերի 5-ին: Երկեր, 4-րդ հրատ., հ. 30:
- Վ. Ի. Լենին, Մեր արտաքին և ներքին դրությունը և պարտիայի խնդիրները (ճառ ՌԿ(Բ)Պ Մոսկվայի նախնական կոնֆերենցիայում 21 նոյեմբերի 1920 թ.): Երկեր, 4-րդ հրատ., հ. 31:
- Վ. Ի. Լենին, Յրանսիական կոմունիստական պարտիայի ազդարարչին հարցի վերաբերյալ թեզիսների մասին: Երկեր, 4-րդ հրատ., հ. 33:
- В. И. Ленин, Заключительное слово по докладу о концессиях на фракции РКП (б) VIII съезда Советов 21 декабря 1920 г. Полн. собр. соч., т. 42.

2. Փաստաթղթեր, պաշտոնական հրատարակություններ, ղեկավար գործիչների ելույթներ

- Կապյան Սարգիս, Հնարք երկեր: «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1967:
- Մարտունի Ալ. (Մյասնիկյան Ա.), Կուսակցությունները դադարեցնելու մեջ: Թիֆլիս, 1924:
- Հայկական հարցը հաշտության կոնֆերանսի առջև: Թիֆլիս, 1919:
- «Армянский вопрос на Лозаннской конференции». Извлечения из протоколов. Тифлис, 1926.
- «Документы внешней политики СССР», т. I—V, М., 1957—1961.
- Кемаль Ататюрк, Избранные речи и выступления. М., 1966.
- Кемаль Мустафа, Путь новой Турции, т. I—IV, М.—Л., 1929—1934.
- Ключников Ю. В. и Сабанин А. В., Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, ч. III, вып. 2. Акты дипломатии иностранных государств. М., 1929.
- Ллойд Джордж, Правда о мирных договорах, т. II, М., 1957.
- Мясникян А. Ф., Избранные произведения, Ереван, 1965.

О миссии Фрунзе в Турцию в 1921—1922 гг. «Исторический архив», 1960, № 6.

Письмо Мустафы Кемалья Ататюрка Владимиру Ильичу Ленину. «Международная жизнь», 1963, № 11.

Постановления IV Всемирного конгресса Коммунистического Интернационала. Петроград—Москва, 1922.

Раздел Азиатской Турции. По секретным документам б. министерства иностранных дел. Под ред. Е. А. Адамова, М., 1924.

Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне. Полный перевод с французского текста под ред. проф. Ю. В. Ключникова и проф. А. В. Сабанина, М., 1927.

Фрунзе М. В., Доклад с поездки в Ангорю на объединенном заседании Совнаркома и ЦИКа Украины. Собр. соч., т. I, М.—Л., 1929.

Чичерин Г. В., Статьи и речи по вопросам международной политики. М., 1961.

Atatürk, Commission nationale turque pour l'UNESCO. Ankara, 1963.

Atatürkün söylev ve demeçleri. I. T. B. M. Meclisinde ve C. H. P. Kurultaylarında (1919—1938), İstanbul, 1945.

„Documents on British Foreign Policy“. Edited by E. L. Woodward and Cohan Butler. First series, vol. 1, London, 1947; vol. 2, London, 1948; vol. 3, London, 1949, vol. 4, London, 1952; vol. 8, London, 1958; vol. 13, London, 1963.

„L'extermination des Chrétiens d'Orient“. Faits, Documents et Témoignages anglais et américains. Paris, 1922.

„La guerre de l'indépendance turque“. Publié par la Direction Générale de la presse au Ministère de l'Intérieur. Ankara, 1937.

Lausanne Conference on Near Eastern Affairs. 1922—1923. London, 1923.

The Lausanne Treaty, Turkey and Armenia. New-York, 1926.

Tarih. Cilt IV. Türkiye Cumhuriyeti. İstanbul, 1934.

3. Գրականություն

- Աղամյան Գալիթ Մ., Կիլիկիան դրուսիներ, Փարիզ, 1921:
- Արամասեան Ա., Կիլիկիոյ մտաւոր անցեալէն (Պատմական ակնարկ): Առաջարան և նոթեր Մ. Ս. Գալիթ-Բէկի, Փարիզ, 1937:
- Ալաջալյան Ստեփան, Եղեգնները շխտաբեկիցիս, Ա դիրք, Երևան, 1966, Բ դիրք, Երևան, 1967:
- Աղայան Մ. Պ., Մեծ Հոկտեմբերը և հայ ժողովրդի ազատագրումը, Երևան, 1957:

Ասպետ Արամ, Գրուսզներ Հաճնոյ հերոսամարտին և հերոսին սրբանկանը, Պէյրուժ, 1961:

Արարա. Նուիրուած Արարայի հինգերորդ տարեդարձին, հրատ. Հայ կեդե- նական միութեան, Պոստոն, 1923:

Զեյթունի պատմագիրք, հրատ. Զեյթունի հայրենակցական միութեան, Պուէնոս-Այրէս, 1960:

Զեյթունցեան Նազարէք, Զեյթունի վերջին դէպքերը (1919—1921), Ադեբ- սանգրիա, 1922:

Էլզէ Էրվարդ, Ճշմարտութիւնը քեմալական Թուրքիոյ մասին: «Ժողովուրդ»-ի թղթակից Էրվարդ Էլզէի կողմից պատմած, Փարիզ, 1926:

Թարսուեան Գրիգոր, Անթիզուած գաղանիքներ: Գրիգորուով և խմբագրեց Յարութչուն Սահակեան, Պէյրուժ, 1967:

Փէրզեան Սոկրատ Յ., Հաճընի ութամսեայ դիւցազնամարտը. Պուէնոս— Այրէս, 1956:

Քիրապեան Արամ, Հայ ժողովուրդի դատաստանին առջև, 1914—1924, Մարսէլ, 1925:

Իզմիրեան Կարապետ, Հայ ժողովուրդի քաղաքական ճակատագիրը անցեալին և ներկայիս (քննական տեսութիւն), Պէյրուժ, 1964:

Իզմիրեան Մ. Անթր. Արազ վերլուծում մը Հաճնոյ եղեռնի առթիւ, «Նոր Հաճըն», 1966, թիւ 10—11:

Լեօ, Թուրքահայ յեղափոխութեան գաղափարաբանութիւնը, Բ. հատոր: Փարիզ, 1935:

Լուքեռ, Ուրֆայի հերոսամարտը, Պէյրուժ, 1933:

Խոսպէ՛րեան Վ. Լ., Օրագրութիւն ուղևորութեան եվրոպա Սահակ Բ. կա- թողիկոսին Կիլիկիոյ, Հալէպ, 1923:

Կեսար Ա., Այնթապի գոյամարտը, Պոստոն, 1945:

Կէնեան Ա., Լէօ և Հնչակեան կուսակցութիւնը, քննադատութիւն «Թրքահայ յեղափոխութեան գաղափարաբանութիւնը» երկին, Փարիզ 1935:

Կէնեան Անգրաճիկ, Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակեան կուսակցութիւնը և Կիլիկեան ինքնավարութեան արթը, Պէյրուժ, 1958:

Կիրակոսյան Զ. Ս., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայ- յութիւնը, Երևան, 1965:

Հաճընի ընդհանուր պատմութիւնը և շրջակայ Գողան—Տաղի հայ գիւղերը, Երկասիրեց Յ. Պ. Պողոսեան, Լոս Անճելըս, Գալիֆորնիա, 1942:

Հայկական Կիլիկեան շարժում մեռնի: «Բազմավէպ», Վենետիկ, 1920 ապրիլ:

Մալխազանի Օ. Ք., Ամերիկահայ կամաւորները և իրենց յաղթանակը. «Արազած», թիւ 12, 12 ապրիլ 1919:

Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զեյթուն, Երկասիրեց Գր. Հ. Գալուստեան (Կիլիկեցի): Նիւ Եորք, 1934:

Մեխակ Վարդ, Զեյթունի նահանջը, Կ. Պոլիս, 1922:

Մինայան Մ., Անտուան Մեյիի նամակները. «Բանբեր Հայաստանի արխիվ- ների», 1967, № 1:

Մ. Ն., Կիլիկեան յուշեր: «Նոր Հաճըն», 1956, թիւ 8—9—10:

Որբունի Ս., Պողոս փառա Նուպար ինչո՞ւ շատորպրեց հաշտութեան դաշ- նագիրը, Կ. Պոլիս, 1920:

Պաստրամանեան Հրանդ, Հայոց պատմութիւն, Բ. հատոր (Թուրանական արշաւանքներին մինչև կողանի դաշնագիրը). Թարգմանեց Մ. Իշխան: Անթիլիսիա— Լիբանան, 1958:

Պատմութիւն Անթիպի հայոց (2 հատորով), աշխատասիրեց ու խմբագրեց Գէորգ Ա. Սարաֆեան: Լոս Անճելըս, 1953:

Պատմութիւն Ս. Գ. Հնչակեան կուսակցութեան, Բ. հատոր, Պէյրուժ, 1963:

Պարթեան Սարգիս, Արարա. Հայկական լեզուներ, Բ. տպագր., Իզմիր, 1919:

Պողոսեան Սարգիս, Թրքահայ սպայի մը օրագիրը: Բ. հատոր, Փարիզ, 1947:

Պոյանեան Տիգրան Յ., Հայկական լեզուներ, պատմական յուշագրութիւն: Ուօթըրթաուն, Մէս., 1965:

Սահակեան Արամ, Գիւցազնական Ուրֆան և իր հայրընկերը, Պէյրուժ, 1955:

Սաղըրյան Ս., Կիսադարեան Յուշամատեան (1895—1945), Փարիզ, 1948:

Սահակյան Ռ. Գ., Սովետա-թուրքական հարաբերութիւններին պատմութեան հակադիտական լուսարանումը ժամանակակից թուրք պատմագրու- թեան մէջ, Երևան, 1964:

Սահակյան Ռ. Գ., Զապիկ Եսայանի նամակները Կիլիկիայից, «Բանբեր Հայաստանի արխիվներ», 1968, № 2:

Սահակյան Ռ., Մարաշի 1919—1920 թթ. դեպքերի շուրջ: «Բանբեր Երե- վանի Համալսարանի», 1969, № 3:

Սահակյան Ռ. Գ., Հաճընի հերոսական ինքնապաշտպանութիւնը: «Բանբեր Հայաստանի արխիվներ», 1969, № 2:

Սարգսյան Ե., Սահակյան Ռ., Հայ ժողովուրդի նոր շրջանի պատմութեան նենգափոխումը թուրք պատմագրութեան մէջ, Երևան, 1963:

Սեպուհ Մ., Հաճընի ողբերգութիւնը (պաշարում և կոտորած). Վավերական և անտիպ տեղեկութիւններ, Հալէպ, 1960:

Սահակյան Ռ. Գ., Թուրք-ֆրանսիական հարաբերութիւնները 1919—1921 թթ. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ. V, Թուրքիա. ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1970:

Տեփոնեան Մ. Յ., Միհրան Տամատեան (1863—1945), Գահիրէ, 1956:

Քեչեան Առաքել Մ., Կարմիր դրուսներ հերոսներու կեանքին. 1918—1921 թթ., Գ. հատոր, Պուրքեշ, 1940:

Տէր—Վարդանեան Յովսէփ, Մարաշի շարժը 1920-ին և պատմական համա- ոտ ակնարկ մը անցեալին վրայ, Երուսաղէմ, 1927:

Քլէլչեան Միսաֆ, Միս-Մատեան, Պէյրուժ, 1949:

Քիրոհեան Վ. Մ., Հայկական Կիլիկիա, Նիւ Եորք, 1919:

- Адамов Е. А., Турция и великие державы. «Международная жизнь», 1923, № 1.
- Астахов Г., От султаната к демократической Турции. Очерки по истории кемализма. М.—Л., 1926.
- Боев Ю. А., Ближний Восток во внешней политике Франции (1898—1914). Киев, 1964.
- Борисов Ю. В., Новейшая история Франции. М., 1966.
- Бутаев И., Проблемы Турции. Л., 1925.
- Гранкур К., Тактика на Ближнем Востоке. М.—Л., 1928.
- Гурко-Кряжин В. А., История революции в Турции. М., 1923.
- Гурко-Кряжин В. А., Ближний Восток и Державы. М., 1925.
- Желтяков А. Д., Национально-освободительная борьба турецкого крестьянства юго-восточной Анатолии в 1918—1920 гг. «Вестник Ленинградского университета», 1957, № 8., серия истории, языка и литературы, вып. 2.
- Желтяков А. Д., Антифранцузское восстание в Мараше в 1920 году. История стран Востока, изд. Лен. университета, 1962.
- Кайзер Ж., Европа и новая Турция. Пер. с франц., М., 1925.
- Кротков В., Ближневосточный компромисс. «Международная жизнь», 1922, № 7.
- Лемин И. М., Внешняя политика Великобритании от Версаля до Локарно, 1919—1925., М., 1947.
- Лирау Вальтер, Новая Турция, ее экономическое состояние и виды на будущее. Пер. с немец., М.—Л., 1924.
- Манфред А. З., Очерки истории Франции. XVIII—XX вв. М., 1961.
- Микаелян Г. Г., История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952.
- Миллер А. Ф., Очерки новейшей истории Турции. М.—Л., 1948.
- Новичев А. Д., Крестьянство Турции в новейшее время, М., 1959.
- Павлович Мих., Кемалистское движение в Турции. «Красная Новь», 1921, № 1.
- Равич Николай, Молодость века. Воениздат, М., 1960.
- Сандомирский Г., Франция на Востоке. «Вестник НКВД», 1921, № 1—2.
- Сандомирский Г., Два узла международной политики. «Вестник НКВД», 1921, № 5—6.
- Саакян Р. Г. Об освещении некоторых вопросов новой и новейшей истории Турции. «Вестник общ. наук АН Арм. ССР», 1966, № 12.

- Саакян Р. Г., Ценное исследование (рец. на кн. О. И. Гигинейшвили «Пантюркизм и внешняя политика Турции»), «Вестник общ. наук АН Арм. ССР», 1967, № 7.
- Саакян Р. Г., Лорд Кинросс, Атаюрк. Лондон, 1965. «Вестник общ. наук АН Арм. ССР», 1968, № 3.
- Саркисян Е. К. Монография о национально-освободительной борьбе в Турции (1918—1923). «Вестник архивов Армении», 1963, № 1.
- Сокольский Н., Очерки современной Турции. Тифлис, 1923.
- Філіпенко Д. А., Експансія французского імперіалізму в Туреччині (1918—1922). Український історич. журнал, 1962, № 1.
- Филипенко Д. А., Турецко-французские отношения в период национально-освободительной войны в Турции (1918—1922). Автореф. канд. диссертации. Киев, 1964.
- Шамсутдинов А. М., Национально-освободительная борьба в Турции, 1918—1923 гг., М., 1966.
- Эфендиева Н. З., Борьба турецкого народа против французских оккупантов на юге Анатолии (1919—1921 гг.). Баку, 1966.

- Abadan Yavuz, Prof. Dr., İnkılâp tarihine giriş. Ankara, 1960.
- Abadi, Türk Verdünü Gaziantep. Antepin dört muhasarası. Gaziantep, 1959.
- Armaoglu Fahir M., Prof., Siyasî tarih (1789—1960). Ankara, 1964.
- Bagdadlioglu A., Uzun oluk. İstiklâl harbinde Maraş. İstanbul, 1942.
- Bayur Yusuf Hikmet, Prof. Dr., Türkiye devletinin dış siyasası. Ankara, 1938.
- Bıyıklıoglu Tevfik, Atatürk Anadolu'da (1919—1921). Ankara, 1959.
- Bıyıklıoglu Tevfik, Birinci dünya harbinde ve Mondros mütarekesi sıralarında bogazlar problemi. Belleten, Cilt XXV, sayı 97.
- Cebesoy Ali Fuat, Siyasî hatıralar. II kısım. İstanbul, 1960.
- Cebesoy Ali Fuat, Millî mücadele hatıraları. İstanbul, 1953.
- Dalkır Recep, Yıoitlik günleri. Millî mücadelede Çukurova. İstanbul, 1961.
- Esmer Ahmet Şükrü Prof., Türk diplomasisi (1920—1955). Yeni Türkiye. İstanbul, 1959.
- Esmer Ahmet Şükrü, Siyasî tarih (1919—1939). Ankara, 1953.
- Gökbitgin Tayyib, Millî mücadele başlarken. Mondros mütarekesinden Sivas kongresine. Birinci kitap. Ankara, 1959.

- Karal Enver Ziya, Prof.*, Türkiye Cumhuriyeti tarihi (1918—1958). İstanbul, 1960.
- Kılıç Ali*, İstiklâl mahkemesi hatıraları. İstanbul, 1955.
- Kuran Ahmed Bedevi*, Osmanlı İmparatorluğunda inkılâp hareketleri ve millî mücadele. İstanbul, 1956.
- Su Mükerrrem Kâmil ve Su Kâmil*, Türkiye Cumhuriyeti tarihi. İstanbul, 1964.
- Şapolyo Enver Behnan*, Türkiye Cumhuriyeti tarihi, İstanbul, 1954.
- Taha Toros*, Türk-Fransız ilişkileri. „Cumhuriyet“, 23 Ekim-6 Kasım 1968.
- Uçok Coşkun*, Siyasî tarih dersleri. Ankara, 1961.
- Üzel S.*, Ayntap savaşının iç yüzü. Ankara, 1952.

* * *

- Ahmed Rustem bey*, La Paix d'Orient et l'accord franco-turc. „L'Orient et Occident“, Tome premier, Paris, 1922.
- Alem Jean-Pierre*, L'Arménie. Paris, 1962.
- Ali Saîp*, Les atrocités en Cilicie et les luttes pour la délivrance à Ourfa. Traduit du turc par Ma-Yer.
- Altıar E.*, Le problème de Cilicie et l'avenir de la France au Levant. Paris, 1921.
- d'Azy Benoist, Commandant*, L'Origine de la Légion d'Orient. Extrait de la „Revue Diplomatique“, Janvier-Mars 1939.
- Ayoub Ch.*, Les mandats orientaux. Paris, 1924.
- Bardoux J.*, De Paris à Spa. La bataille diplomatique pour la paix française (février 1919-octobre 1920). Paris, 1921.
- Basmadjian K. J.*, La Cilicie. Son passé et son avenir, Paris, 1919.
- Baumont Maurice*, Gloires et tragédies de la IIIe République, Paris, 1956.
- Bellet M.*, La question de Cilicie. Discours prononcé le 24 décembre 1920 à la Chambre des Députés. Extrait du „Journal Officiel“ annoté et suivi d'une notice sur la Cilicie par M. S. David-Beg. Paris, 1921.
- Bénoist-Mechin J.*, Le loup et le léopard. Moustapha Kemal ou la mort d'un Empire. Paris, 1954.
- Bernard Paul*, Six mois en Cilicie. Aix-en-Provence, 1929.
- Bonnet Georges, Ambassadeur de France*, Le Quai d'Orsay sous trois républiques. Paris, 1961.
- Brémond E.*, La Cilicie en 1919—1920 (Extrait de la Revue des Etudes arméniennes—1921). Paris, 1921.

- Brémond, Colonel*, Notes historiques et géographiques sur l'Arménie. Le Caire, 1918.
- Catroux, Général*, Deux missions en Moyen Orient (1919—1922), Paris, 1958.
- Dèsbans Georges*, L'Avenir économique de la France dans le bassin méditerranéen oriental. „Le monde industriel, commercial et agricole“, série N° 1, 25 février 1920.
- Driault Edouard*, La question d'Orient. 1918—1937. La Paix de la Méditerranée. Paris, 1938.
- Edwards Emile*, Journal d'un habitant de Constantinople (1914—1915). Paris, 1915.
- Gontaut-Biron, Comte de*, Comment la France s'est installée en Syrie (1918—1919), Paris, 1923.
- Gontaut-Biron R. et Le Révérend*, D'Angora à Lausanne, Les étapes d'une déchéance. Paris, 1924.
- Gaulis Berthe-Georges*, Le nationalisme turc, Paris, 1921.
- Gaulis B. G.*, La question turque. Une page d'histoire turque et d'erreurs européennes. 1919—1931. Paris, 1931.
- Gautherot Gustave*, La France en Syrie et en Cilicie. Courbevoie (Seine), 1920.
- Gauvin Auguste*, L'Europe au jour le jour. Tome XIV. Traités 1919 (Mars 1918—janvier 1920). Paris, 1923.
- Grousset René*, Le réveil de l'Asie. L'impérialisme britannique et la révolte des peuples. Paris, 1924.
- Jung E.*, La révolte arabe, I—II. Paris, 1924—25.
- Le Kémalisme contre les chrétiens d'Anatolie (Extrait de la „Revue des Balkans“). Paris, 1922.
- Laroche Jules*, Au Quai d'Orsay avec Briand et Poincaré 1913—1926. Paris, 1957.
- Léart Marcel*, La question arménienne à la lumière des documents. Paris, 1913.
- La lettre du Général Brémond au sujet de „L'Eternelle victime de la diplomatie européenne“. Marseille, 1929.
- Loti Pierre*, La mort de notre chère France en Orient. Paris, 1926.
- Mandelstam A.*, La Société des Nations et les Puissances devant le problème arménien. Paris, 1926.
- Materne-Muré*, Le massacre de Marache (Février 1920). Extrait du „Flambeau“ revue belge des questions politiques et littéraires, 4e année, N° 1, janvier, 1921. Paris, 1921.

Mécérian Jean, Le génocide du peuple arménien. Le sort de la population arménienne de l'Empire Ottoman. De la Constitution Ottoman au Traité de Lausanne. 1908—1923, Beyrouth, 1965.

Nicol E., Angora et la France. Une réponse à M. Franklin-Bouillon. Paris, 1922.

Nicol E., Les Alliés et la crise orientale. Paris, 1922.

Noëlle Roger, En Asie Mineure. La Turquie de Ghazi. Préface de Gabriel Hanotaux. Paris, 1930.

Normand Robert, L'Oeuvre de la France en Cilicie. "L'Asie Française", № 189.

Paillarès Michel, Le Kémalisme devant les Alliés. Constantinople-Paris, 1922.

Pech Edgard, Les Alliés et la Turquie. Paris, 1925.

Pernot Maurice, La Question turque. Paris, 1923.

Pichon Jean, Le partage du Proche-Orient. Paris, 1938.

Puaux René, La question d'Orient devant le parlement (Séance du 2e octobre 1922). Paris, 1922.

Redan Pierre, La Cilicie et le problème ottoman. Préface par René Pinon. Paris, 1921.

Schlicklin Jean, Angora... L'Aube de la Turquie nouvelle (1919—1922). Paris, 1922.

Seignobosc H., Capitaine, Turcs et Turquie. Paris, 1920.

Sperco Willy, Moustapha Kemal Atatürk (1882—1938). Paris, 1958.

Testis, L'oeuvre de la France au Levant (Syrie et Cilicie). Paris, 1921.

Torossian H., Histoire de l'Arménie et du peuple arménien, Paris, 1957.

Turabian Aram, L'Eternelle victime de la diplomatie européenne Sous le Patronage des anciens volontaires arméniens des armées alliées. Paris, 1928.

Turabian Aram, Les volontaires arméniens sous les drapeaux français. Marseille, 1917.

V. V., Pour mieux connaître les arméniens du Liban et de la Syrie, Beyrouth, 1931.

Véou Paul du, La passion de Cilicie. 1919—1922. Nouvelle édition revue. Paris, 1954.

Zara Philippe de, Moustafa Kemal dictateur. Paris, 1936.

* * *

Anderson M. S., The Eastern Question 1777—1923. A study in international relations. London, 1966.

Armstrong H. C., Grey Wolf. Mustafa Kemal. An intimate study of a dictator. London, 1938.

Burt Joseph, The People of Ararat. London, 1923.

Gumming Henry H., Franco-British rivalry in the postwar Near East. The decline of French influence. London, 1938.

Edib Halide, The Turkish ordeal. London, 1928.

Elliot Mabel Evelyn, Beginning again at Ararat, New York—Chicago—London—Edinburgh, 1924.

Evans Laurence, United States policy and partition of Turkey 1914—1924. Baltimore, 1965.

Fisher Sydney Nettleton, The Middle East. A history. New York, 1959.

Frembgen Hanns, Kemal Atatürk. A biography. Translated from German by Kenneth Kirkness. London, 1937.

Gates Galeb Frank, Not to me only. Princeton, 1940.

Horton George, The Blight of Asia. Indianapolis—Kansas-city—New York, 1953.

Howard Harry, The partition of Turkey. A diplomatic history 1913—1923. New York, 1966.

Karpat Kemal H., Turkey's politics: The transition to a multi-party system. Princeton, 1959.

Kedourie Elie, England and the Middle East. The destruction of the Ottoman Empire 1914—1921. London, 1956.

Kilic Attemur, Turkey and the world. Washington, 1959.

Kinross Lord, Atatürk. The rebirth of a nation. London, 1965.

Kral August von, Kemal Atatürk's land. The evolution of modern Turkey. Translated by Kenneth Benton. Wien, 1938.

Leese Leonard C., Armenia and the Allies. London, 1920.

Lengyel Emil, They called him Atatürk. New York, 1962.

Lewis Bernard, The emergence of modern Turkey. London, 1965.

Lewis G. L., Turkey. London, 1955.

Luke Harry, The old Turkey and the new. From Byzantium to Ankara. London, 1955.

Marriott J. A. R., The Eastern Question. An historical study in European diplomacy. Oxford, 1951.

Mears E. G., Modern Turkey. A politico-economic interpretation 1906—1923. New York, 1924.

Medlicott W. N., British Foreign Policy since Versailles 1919—1963. London, 1968.

„The Pre-war population of Cilicia“. London, 1920.

Price Clair, The rebirth of Turkey. New York, 1923.

- Robinson Richard D.*, The First Turkish Republic. Cambridge, Massachusetts, 1963.
- Sarafian Kevoork A.*, A Briefer history of Aintab. San-Francisco, California, 1957.
- Temperley H.*, A History of the Peace Conference of Paris. Vol. VI. London, 1924.
- Terzian Aram.* An Armenian Miscellany, Window on History. Paris. 1969.
- Tibawi A. L.*, Syria from the Peace Conference to the fall of Damascus. „Islamic quarterly“, London, 1967; July-Dec., vol. XI, № 3—4.
- Tongas Gérard.* Ataturk and the true nature of modern Turkey. Translated from the french by Major F. F. Rynd. London, 1939.
- Toynbee Arnold J.*, The Western question in Greece and Turkey. London, 1922.
- Toynbee Arnold J.* and *Kirkwood Kenneth P.*, Turkey, London, 1926.
- Vere-Hodge Edward Reginald.* Turkish foreign policy 1918—1948. Geneve, 1950.

4. Արխիվային նյութեր

ՀՍՍՀ Պետական կենտրոնական պատմական արխիվ.

Ֆոնդ 57, ց. 2, գգ. 830, 838,

Ֆոնդ 114, ց. 2, գգ. 86, 103,

Ֆոնդ 200, ց. 1, գ. 546,

Ֆոնդ 205, ց. 1, գ. 780,

Ֆոնդ 408, ց. 1, գգ. 124, 142:

ՀՍՍՀ Հոկտեմբերյան հեղափոխության և Սոցիալիստական շինարարության կենտրոնական պետական արխիվ.

Ֆոնդ 114, ց. 2, գ. 86:

Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթ. 14, Կավ. 292:

Զարեհի անվան գրականության և արվեստի բանգարան.

Արշակ Զոպանյանի ֆոնդ, IV բաժին, NN 389, 392, Ֆրանսիերեն նամակների հավաքածու, N 3987, ֆրանսիական մամուլի կտրոնները բաժին:

Զապել Նալբանի ֆոնդ, N N 32, 33, 34, 36, 37, 286, 289, 294:

Центральный Государственный Архив Октябрьской Революции и социалистического строительства СССР, ф. 391, оп. 2, ед. хр. 76.

Центральный Государственный Архив военно-морского флота, ф. Р. 1 оп. 3, д. 1589.

Центральный Государственный Архив Октябрьской революции и социалистического строительства Азербайджанской ССР, ф. 6, оп. I, д. 230; ф. 28, оп. I, д. 68.

5. Պարբերականներ

«Արձազանք Փարիզի», 1921—1922, Փարիզ:

«Արևելյան մամուլ», 1920—1921, Իզմիր:

«Երկիր», 1920—1921, Կ. Պոլիս:

«Ժողովուրդի ձայնը», 1919—1922, Կ. Պոլիս:

«Կարմիր ստոր», 1920—1922, Թիֆլիս:

«Կիրիկիա», 1919, Ադանա:

«Հայ ձայն», 1919, Ադանա:

«Ճակատամարտ», 1919—1921, Կ. Պոլիս:

«Մշակ», 1920—1921, Թիֆլիս:

«Նոր Հաճըն», 1954—1966, Պուկնոս—Ալրես:

«Бюллетень НКВД», 1919—1921.

«Вестник НКВД», 1921—1922.

«Известия», 1919—1921.

«Международная жизнь», 1921—1922.

«Новый Восток», 1922—1923.

„L'Asie française“, 1918—1923, Paris.

„L'Europe nouvelle“, 1919—1922, Paris.

„L'Humanité“, 1920—1921, Paris.

„Journal des Débats“, 1919—1921, Paris.

„The Orient News“, 1921, Constantinople.

„Le Réveil“, 1921—1922, Constantinople.

„Stamboul“, 1921—1922, Constantinople.

„Le Temps“, 1920—1921, Paris.

„Tarih mecmuası“, Sayı 2, Mart 1968, sayı 6, Temmuz 1968.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աբազան Յավուզ 19
 Աբադի 198, 199
 Աբգուլ Համիդ 64
 Ադամով Ա. 10
 դ' Ազի Յենուա 116
 Աբաբյուրֆ Մուսաֆա Քեմալ 12, 16—18, 27, 30—32, 50 51, 56, 57, 74—82, 86, 87, 95, 96, 99, 123, 129—131, 133, 134, 136, 143, 163, 166, 181, 190, 198, 220—222, 230—232, 234, 257, 258, 261, 266, 270, 271
 Աբանասայան Ա. 36
 Ալեմ ժան-Պիեռ 21, 85
 Ալեքսի 70, 75, 117, 119, 120
 Ալի Ռիզա-բեյ 196
 Ալի Սաիբ 13, 17, 187, 189, 190, 192—197
 Ալի Քեմալ-բեյ 131
 Ալի Տուաթ *տե՛ս Ջեքեսուլ Ալի Տուաթ*
 Ալպոյանյան Արշակ 38
 Անանդ Բալուլ 250
 Անանդ Էֆենդի 126
 Անանդ Ռուսեմ-բեյ 78, 80, 253
 Ազալան Մ. Պ. 16
 Անդրանիկ, *գեներալ* 168, 188
 Անդրե 136, 142, 143
 Անդրեա 200, 205—208
 Աշար 62
 Ասպետ Ա. 167
 Աստախով Ա. 11
 Արմազան 171
 Արմատովու 19
 Արմատունգ Հարուզ 30, 243
 Արսլան-բեյ 137, 202
 Բազդապրոզլու Աղիլ 13, 18, 141, 143, 148, 153
 Բայազիդ-զադե 140
 Բայուր Յուսուֆ Հիֆմեթ 19
 Բասմաջյան Կ. 109
 Բարդու ժակ 20
 Բելլե Մ. 25
 Բենուա-Մեշեն ժ. 26, 27
 Բեռնար Պոլ 21
 Բերար Վ. 63
 Բերնիե Է. 68, 80
 Բերուա ժորժ-Գալի *տե՛ս Գոլի Բերուա ժորժ*
 Բերանել 59
 Բեֆիե Սամի-բեյ 28, 76, 78, 80, 94, 97, 99, 100, 103, 208, 230, 232, 233, 246, 247
 Բըլբլըզովու Քելֆիկ 20
 Բըրբ Ջոզեֆ 31, 261
 Բրալսուրդ 164, 165
 Բրեմոն Է. 26, 37, 74, 87, 88, 109, 110, 113, 120—122, 127, 129, 131, 136, 139, 142, 144, 154, 155, 159, 163, 167, 169—175, 189, 190, 208, 219, 222, 224, 225
 Բրիան Արիստիդ 22, 66, 77, 78,

- 93, 100, 223, 246—248, 251—253
 Բրիստոլ 31
 Բրյուզոն Պոլ 249
 Բուսակ Ի. 11
 Գը Բուրզան 94
 Բուրզան Մարգարիտ 24
 Գալուստյան Գր. 36
 Գեյքս 33
 Գիրոնս Հերբերտ Ադամս 265
 Գլեսզոու Ջորջ 243
 Գոզան—օղլու 103
 Գոթթեր Գյուստավ 25, 128
 Գոլի Բերուա ժորժ 24, 25, 50, 57
 Գոնուս-Բիրոն Ռ. դը 25, 75, 79
 Գովեն Օզլուսա 22, 72
 Գրենեմ 85
 Գուրկո-Կըյաժին Վ. Ա. 11
 Գուր 75, 86, 121, 130, 154, 155, 158, 164, 194, 207, 226, 259
 Դալբըր Ռեշեպ 18, 187
 Դամադ Տերիդ-փաշա 82, 87, 133
 Դալը Ջադե 140
 Դեբոն ժորժ 62
 Դեֆուան 74
 Դյուֆին 37, 155, 189, 195, 196, 261, 262
 Դոզան-բեյ 178—180
 Դրիո էդուար 23
 Եշլե Գուսնարդ 34
 Եսայան Ջապել 37, 181, 184, 218
 Զավեն Պատրիարք 122, 125, 165
 Զարա Ֆրիլպ դը 24
 Զեյթունցյան Նազարեթ 35, 212,
 էրուզիպե Վելիֆ-բեյ 258
 էդիպ-բեյ 214
 էդիպ Հալիդե 19
 Էլիոս Մեյրլ էվրլին 33, 149, 151—161
 Էնդրյու 129
 Էնվեր-փաշա 56, 137
 Էսմեր Անմես Շյուրյու 19
 Էվանս Լուսենս 33—34
 Էֆենդիկա Ն. Ջ. 14, 15, 111, 117, 127, 143, 157, 158, 186
 Թաբուլյան Գրիգոր 221
 Թալեաթ 137
 Թալարդա 88, 169—171, 175
 Թավուզեյան Ներես Բանան 199, 200
 Թափո բեկ 126
 Թելֆիկ-փաշա 84, 96
 Թերզյան Սոկրատ 35, 172, 173, 177, 186
 Թյուրապյան Արամ 114, 154
 Թոյնթի Առնոլդ 30
 Թուրֆ Մեզար 236
 Թուֆան-բեյ 187
 Ժամկոյան Վահան 171, 225
 Ժելալյակով Ա. Գ. 12, 111, 127, 131, 141, 157, 158, 186, 187
 Իզմիրլյան Կարապետ 174, 183
 Իպի (*պարոն*) 180
 Իպի (*տիկին*) 179
 Իսմեր-փաշա (Ինանյու) 271
 Լամարզել 252
 Լեմին Ի. Մ. 73
 Լեյզ 95, 223
 Լենին Վ. Ի. 6
 Լեո 15, 261
 Լեսլի 119
 Լիենթ ժան 225
 Լիզ Լեոնարդ 31
 Լիրաու Վալտեր 34

Էրոյզ Ջորջ 41, 69, 99, 164, 221, 247
 Էյուսֆի 137
 Էյուսի Գոթարդ 32
 Էյոս Լարրի 32
 Էոսի Պիեռ 24, 163
 Էոնյան Ասոր 199
 Եանգաղյան Փիբուզ 220
 Եաշաուրյան Լարսոբյուն 169
 Եյուպայի Փանսին 137
 Եոլպոյան Ռաֆայել 214
 Եորշիդ-փաշա 211
 Կալսորպ 79
 Կայգեր Ժակ 22, 65, 81, 84
 Կասյան Ա. Հ. 6, 8, 9, 247
 Կեննյան Անդրանիկ 219, 225
 Կինոս, լորդ 31, 75, 133, 156
 Կիրակոսյան Ջ. Ա. 16
 Կլեմանտ 29, 41, 69, 70, 72, 221
 Կրալ Ավգուստ ֆոն 34
 Կալունգր 117
 Կուրան Ահմեդ Բեդվի 19
 Լամբլեն 113, 118
 Լամիդ-բեյ 260
 Լալդար-բեյ 85
 Լանտոտ Գաբրիել 64
 Լաշիմ-բեյ 119
 Լաշիմ-բեյ (Լաշեմ) 192, 193
 Լասան Գառլ-գաղե Լաշի 137
 Լասլեր 222
 Լարբորդ 75
 Լաշաբաշ-օլլու Օմար 137
 Լովարդ Լարրի 33
 Լորբլեն Ջորջ 33
 Էնգմի-բեյ 171
 Էնպենյան Սարգիս 168, 188
 Էիկերեյան Արամ 166

Մանգելշամս Ա. 252, 261
 Մեշիբ, դոկտոր 208
 Մերիլ Ջոն 201
 Մըսարգ Էֆենդի 137
 Միլբրան Ա. 22, 84, 165, 219, 222
 Միլզ 198
 Միլլեր Ա. Ֆ. 11, 12
 Միրս Է. 32
 Միխայելյան Գ. Գ. 15
 Մյանսիկյան Ա. Ֆ. (Ալ. Մարտու-նի) 6—8
 Մյոսե — Մաներն 26, 138, 145, 148, 150, 151, 156, 160
 Մնացականյան, դոկտոր 225
 Մոնտանյա 272
 Մորբիո 143, 145
 Մուսեն 269
 Մուշեղ արհեստակար 159, 162
 Մուսաֆա, դոկտոր 137, 153, 156
 Մուսե 252
 Յաղոբյան Եսայի 116
 Յոզեֆմիր 205, 207, 208
 Յուզել 203
 Յուսուֆ Ջիյա-բեյ 241
 Յուսուֆ Քեմալ-բեյ 226, 230, 232, 234, 237, 241, 245, 269—271
 Նապի Յունուս 255
 Նազրմ-բեյ 128
 Նալբանդյան Կարապետ 225
 Նապոլեոն Բոնապարտ 64
 Նեհաբ-փաշա 128
 Նիկոլ Է. 23, 124
 Նովիչև Ա. Գ. 11
 Նորման Ռոբեր 138, 152, 154, 155, 157, 158, 167, 202
 Նուպար-փաշա Պողոս 37, 113—115

Շահեն Սեդրակ 219
 Շամսուտդինով Ա. Մ. 11, 12, 187
 Շապուլա Էնվեր Բենեան 19
 Շեյխ Սահի 192
 Չալյան Կարապետ 175
 Չիչերին Գ. Վ. 6, 7
 Չոլպոյան Արամ 212, 217
 Չոպանյան Արշակ 37
 Պաղտիկյան Արամ 139
 Պալանես Միշել 25, 65, 74, 92, 140, 156, 163, 248, 259, 263, 265
 Պեգրեյան, դոկտոր 225
 Պեշ էրգար 25
 Պենոն Մորիս 25
 Պերսի Ե. 73
 Պերսիմաֆու 72
 Պիկո Ժորժ 18, 32, 41, 69, 73—82, 88, 112, 113, 114, 120, 221
 Պիշոն Ժան 75, 81, 265
 Պյուս Ռենե 20
 Պոզոսյան Հակոբ 35, 173
 Պոլանյան Տիգրան 36
 Պուանկարե Ռ. 67, 93, 252
 Ջեքեսոյ Ալի Ֆուաթ 18, 76,—78, 188, 206
 Ջելալեդդին Արիֆ-բեյ 242
 Ջելվեթ-բեյ 145, 149
 Ռամբորդ 244
 Ռաուֆ-բեյ 78—80
 Ռեշիդ-փաշա 97
 Ռոդան Պիեռ 26, 81, 87, 111, 127, 129, 130, 132, 144, 189
 Ռիգա Նուր-բեյ 272
 Ռոբեկ 82
 Ռոզ դեզ Օրդոն 143, 148
 Ռոկկա Պերեստի դը լա 263

Ռոմիո 115, 119
 Ռուբեն, իշխան 107
 Սաժու 194
 Սալանդրին Էյուսի 191
 Սալանդրին Ադիլ-բեյ 206, 207
 Սահակ Բ կաթողիկոս Եսապյան 165, 199, 210, 219, 221, 262
 Սահակյան Արամ 36
 Սայֆա Մարկ 41, 112, 113
 Սապան-Գուլյան Ս. 220
 Սավաի Հ. Ռ. 72
 Սարանյան Պետրոս 169, 171—176, 186
 Սարաֆյան Գևորգ 36, 202
 Սարգսյան Ե. 12
 Սեմիգյան Արշակ 171
 Սենտ-Մարի Ֆիլ 142, 143, 198
 Սենտ-Օլեր 244
 Սեպուն Մ. 171
 Սիմոնյան Հովհաննես 217
 Սահլուխի Ն. 11
 Սպերկո Վ. 27
 Սուլեյման Շահ 236
 Սուլիե էրաուր 66
 Սֆորցա 97
 Վարդ-Մեխակ 36, 211
 Վենիզելուս 41
 Վերածին Միքաս 223
 Վեր-Հոջ էրվարդ 31
 Վեսու Պոլ դյու 27, 50, 110, 111, 143, 144, 154, 155, 159, 189, 263
 Վիլսոն 90, 193
 Վրանգել 94
 Տամաոյան Միհրան 37, 122, 125, 170, 172, 174—176, 181, 182, 221, 224, 225
 Տաս, դոկտոր 182, 183
 Տեսաի 21, 22, 95, 163

Տեր-Ղազարյան Հարություն 147, 159	Քրքվաղ Քենեթ 30 Քինգ 72
Տեր-Վարդանյան Հովսեփ 36	Քոլա (տիկին) 180
Տոնգա Ժեռար 20, 24, 25	Քրեյն 72
Ուշոկ 19	Օժե 125, 197
Փոսթոյան Շմավոն 169, 176	Օսման 236
Փրայս Կ. 33	Օսման էֆենդի 126
Քամինգ Հենրի 31	Ֆեյսալ Էմիր-85
Քեդուրի էլի 32	Ֆարրեր Կլոդ 24
Քենասան-բեյ 208	Ֆեվզի-Պաշա 230
Քե Ռոբեր դը 86, 88	Ֆիլիպենկո-Ռ. Ն. 13—15, 111
Քերեթ 140, 143, 144, 149, 153— 156, 158, 159	Ֆիշեր Սիդնեյ 33
Քերզոն, լորդ 29, 82, 85, 165, 244, 245, 271	Ֆլանդրեն 252
Քբլը Ալքեմուր 20	Ֆրանկլեն-Քույուն 12, 23, 30, 226, 230—234, 237, 242, 245, 246, 248, 254, 257, 259, 260
Քբլը Ալի 20, 136, 150, 153, 193, 202, 203	Ֆրեմբգեն Հանս 34
	Ֆրունգե Մ. Վ. 6, 239

Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի Յ Ա Ն Կ

Աբգոզու 121	66, 72, 73, 81, 82, 89, 94, 109, 133, 135, 178, 250, 256, 258
Ագալիա 47, 97	Անգլիա 6, 7, 22, 23, 30, 31, 39, 40, 56, 58—61, 66—70, 72, 73, 79, 81—84, 89, 91, 92, 95, 98, 100, 103, 105, 106, 164, 229, 233, 242—244, 245, 247, 249, 250, 253—255, 263, 263, 269
Ագանա 35, 37, 47, 86, 88, 103— 112, 118—121, 126, 128, 129, 135—137, 139, 143, 144, 154, 155, 161, 167—170, 172, 179, 181, 183, 186, 187, 190, 191, 198, 206, 207, 218, 221, 223—226, 236, 259, 261, 263	Անգորա տե՛ս Անկարա
Ադիյաման 204, 215	Անդրկովկաս 9, 40, 105, 231, 267
Ադրիանապոլիս 89, 91	Անկարա 6—8, 12, 27, 28, 32, 57, 58, 76, 83—86, 88, 94, 96—99, 103—106, 123, 124, 143, 177, 181, 209, 226, 229— 234, 237, 239—246, 248, 249, 251—261, 264, 266—270, 272
Ազիզիե 163, 181	Ասիա 95
Ալեքսանդրապոլ 97, 98	Ավարո-Հունգարիա 71
Ալեքսանդրեա 21, 40, 69, 103, 113, 118, 235, 240, 241, 255, 263, 264	Արաբիա 41, 70
Ալեքսանդրեաի ծոց 101, 102	Արարա 117
Ալժիր 191, 250, 251	Արգանա-Մադեն 101
Ախարեա 184, 185	Արդանան 54, 56
Ամանոս 101, 107, 119, 125	Արեւելյան Թրակիա 89, 91, 97
Ամերիկա (ԱՄՆ) 17, 32, 71, 72, 78, 90, 115, 164	Արեւմտյան Թրակիա 54
Այլըն 47	Արեւմտյան Հայաստան 49, 53, 92, 109, 116
Այնթապ 19, 24, 27, 35, 36, 86, 109, 120, 121, 129, 136, 142— 145, 166, 187, 189, 192, 198— 207, 209, 215, 248, 260, 263, 264	Աֆիոն-Կարանիսար 233, 270
Այրան-Պունար 126	
Անատոլիա 12, 14, 41, 45, 50, 63,	Բաքու 40, 54, 56

Բախչե 125
Բաղդազ 71, 102, 235, 236
Բաբու 40, 95
Բելգիա 59, 89
Բել-Պունար 156, 160
Բենեսնի 204, 215
Բեյրութ 41, 71, 74—76, 86, 113, 117—119, 144 154, 162, 226, 251, 259, 263
Բեռլին 61
Բիրբիս 43, 90, 191, 241
Բիրեչիկ 85, 129, 195
Բյուզանդական կայսրություն 107
Բոզանքի 86, 118, 119, 144, 187, 236, 246
Բոնն 34
Բոսֆոր 39, 54
Բրիտանական կայսրություն տե՛ս Անգլիա
Բրուսս 59
Բուլղարիա 17
Բուլոն 89
Գաբեսի ձոց 250
Գալիպոլի 89, 91
Գերմանիա 58—62, 67, 71, 84, 130, 226, 265
Գրանթ 179, 180
Դամասկոս 59, 71, 73, 162
Դարդանեկ 39, 54, 91
Դիարբեհիր 43, 101, 191
Դոմյուպրեար 270
Դորթ-Յոլ 119, 121, 126, 263
Եգիպտոս 70, 71, 114, 115
Եդեսա տե՛ս Ուրֆա
Եսեն 40
Ենիշեհիր 233
Ելբուլա 99, 114, 115, 165, 174, 224, 229, 230 232, 259, 269, 270

Երուսաղեմ 59, 162, 191
Երևան 37, 78
Երևանյան Հանրապետություն 79
Եփրատ 101, 102, 237

Ջեյրուն 36, 121, 139, 184, 210—217, 262, 264

Էլբիստան 137, 140
Էլզուլու 156
Էկպեզ 125
Էվենեկ 168, 181
Էրզրում 14, 42, 43, 46—51, 53, 57, 90, 123, 124 126, 132, 133, 191, 228

Քոփրակ Կալե 119
Քրակիա 94, 104
Քունիս 191, 250, 251
Փուրֆիա 5—13, 15—20, 23—27, 30, 32, 34, 35, 40, 42, 48, 49, 52—58, 61—68, 70, 77, 79—83, 89—92, 94—99, 102—105, 114, 118, 124, 130, 135, 161, 184—186, 205, 222, 226, 227, 229—232, 235—243, 246—249, 251, 253—255, 257, 262, 265, 266, 268—272

Բզմիր 20—21, 35, 41, 42, 47, 59, 89, 91, 92, 94, 96, 98, 104, 130, 131, 135

Ինոնյու գյուղ 99
Ինչիրլիֆ 121, 185
Իշիլ (Սելեվկե) 103, 120
Իսլահիե 86, 119, 125, 145, 152, 160—162

Իսմաիլիա 116
Իտալիա 59, 81, 89, 91—93, 95, 97, 245, 249
Իրաֆ 40, 79, 83, 89, 90

Լեհաստան 89

Լիբանան 83, 89, 251
Լոզան 269—272
Լոնդոն 28, 29, 41, 95—97, 99, 104, 105, 113, 179, 229, 230, 232, 233, 244, 246—248, 252, 266

Լևանտ 20, 21, 67, 264

Խարբեհզ 43, 101, 191

Կանիբե 114, 115
Կասաբա 59
Կարա-Պունար 211
Կարծաբա 102
Կարեաբա 235
Կարս 54, 56, 98, 267
Կարս-Պագար 183
Կեսարիա 76, 168, 181
Կիրիկիա 8, 10, 12, 15—19, 21—23, 25, 27—29, 31, 33, 35—38, 40, 41, 57, 61—63, 69—74, 77, 79—81, 83—85, 87, 88, 92, 95, 97, 101, 102, 106—115, 118—132, 134—136, 138, 139, 144, 154, 155, 157, 162—166, 172—174, 177—179, 181, 183—187, 195, 199, 205, 210, 217—224, 225—228, 232, 233, 239, 240, 251—253, 257, 259—271

Կիպրոս 116, 117, 263
Կյուրին (Կարին) տե՛ս Էրզրում
Կոզան տե՛ս Սիս
Կոնիա 249
Կասառնդնուպոլիս (Կ. Պոլիս) տե՛ս Ստամբուլ
Կովկաս 17, 47, 257
Կորսիկա 62
Կուչեղ 212
Կովեհիֆ 237

Հալեպ 71, 73, 108, 120, 162, 167, 197, 209, 211, 215, 237
Հանրն 15, 24, 33, 35, 38, 131, 129, 139, 166—189, 226, 248, 261, 262, 264

Համա 59, 71
Հայաստան 41, 52, 78, 89, 90, 97, 107, 120, 132, 133, 165, 174, 191, 222

Հայկական Կիրիկիա տե՛ս Կիրիկիա
Հայֆա 120
Հասանբեյլի 121, 126, 261
Հարավսլավիա 89
Հարունիե 126, 143
Հեջազ 40, 89, 90
Հյուսիսային Կովկաս 99
Հոլանդիա 59, 66
Հոմս 71
Հոնեոս 67, 84
Հոռոս կղզի 93
Հոմ 97, 233
Հունաստան 41, 81, 89, 93, 96, 263

Ճապոնիա 89
Ճիհուն տե՛ս Ջեյրուն գետ

Մադագասկար 251
Մալաթիա 204
Մալթա կղզի 82, 83, 124,
Մալաթա 179
Մամուրեթ-ու-Ազիզ տե՛ս Խարբեհզ
Մամուրա ծով 54
Մարաշ 12, 13, 15, 19, 23, 24, 26, 27, 33, 35, 36, 38, 81, 88, 108—111, 120, 121, 125, 126, 129, 131, 136—140, 142—167, 177, 187, 192, 195, 198—200, 204, 210—215, 217, 248, 261, 262, 264

Մարտիկ 250
 Մարտիկ 102, 235
 Մեծ Բրիտանիա տե՛ս Անգլիա
 Մեյլան-Էյբես 102, 235, 236
 Մեշիկ 116
 Մերգիֆոն 262
 Մերձավոր Արևելք 7—10, 22, 39, 41, 67, 68, 73, 82, 84, 95, 105, 106, 113, 118, 130, 144, 162, 177, 229, 242, 247
 Մերսին 86, 108, 118, 119, 121, 129, 136, 187, 263, 264
 Միչագեմ 40, 41, 69, 70, 109, 120, 198, 223
 Միջերկրական ծով 40, 67, 68, 107
 Միչին Արևելք 77
 Միսիս 121, 185
 Մոսկվա 37, 76, 94
 Մոսկով 40, 41, 69, 83, 84
 Մուգանիա 59, 270
 Մուսթու 39, 40, 42, 58, 79, 113, 118, 119
 Մուսա լեռ 116
 Յաֆա 59
 Նազարի 121
 Նեյի 98
 Նիսիբիս տե՛ս Նուսեյրին
 Նուսեյրին 102, 235, 236, 246
 Չեխոսլովակիա 89
 Չինաստան 66
 Չորանբեյ 102, 235, 236
 Չուֆուր օվա 170
 Պազարչըք (Քաղաքը) 143
 Պաղեստին 41, 69, 83, 89, 117, 263
 Պայաս 235
 Պարամ 102
 Պենեսի տե՛ս Բենեսի

Պերեբեր տե՛ս Ջերբիլ-Բերբերի
 Պոզանթի տե՛ս Բոզանթի
 Պոնտոս 49
 Պորա-Սայիդ 116
 Պորտուգալիա 89
 Ջաբեր-Կալեսի 236
 Ջավրսոն 161
 Ջանիկ 43
 Ջերբիլ-Բերբերի 108, 125, 136
 Ջեզիրե 79
 Ջեզիրե իբն Օմար 102, 235
 Ջեյհուն գետ 118, 223
 Ջերարյուս 101, 197, 202
 Ջիհան 129, 186, 216, 217
 Ռաբատ 250
 Ռումելիա 50, 135
 Ռումիենիա 89
 Ռուսաստան (ցարական) 66, 69, 71, 191
 Սաարի ավազան 67
 Սալոնիկ 59
 Սակարյա գետ 27, 233, 255, 260, 267
 Սան-Ռեմո 29, 83, 84, 106, 221
 Սան-Ֆրանցիսկո 161
 Սեբաստիա տե՛ս Սըվաս
 Սելեֆի տե՛ս Իլիլ
 Սելիուն գետ 118, 223
 Սեն-Փերմեն 98
 Սեվերեկ 194
 Սըվաս 14, 32, 42, 43, 50—53, 57, 73—79, 81, 88, 101, 123, 124, 129, 132, 133, 191, 198, 228
 Սիևուն տե՛ս Սելջուն գետ
 Սիս 35, 86, 88, 108, 129, 136, 167, 169, 170, 172, 173, 175, 179, 181, 183, 187, 188, 191, 210, 248

Սիրիա 10, 40, 41, 70—73, 76, 78, 79, 83, 85, 89, 90, 100, 102, 109, 110, 118, 120, 127—128, 155, 157, 162, 188, 235—237, 241, 244, 246, 250, 251, 253, 254, 259, 263, 264
 Սովետական Միություն 6
 Սովետական Ռուսաստան 12, 42, 56, 94, 99, 105, 267
 Սաամրուկ 28, 33, 35, 40, 52, 54, 59, 63, 65, 72, 74, 75, 83—85, 87, 89, 94—98, 103, 109, 122, 142, 233, 244, 251, 255, 261
 Սուլթանիե 211
 Սև ծով 39, 48, 59
 Սևր 89, 91—96, 100, 103, 104, 106, 184, 185, 221, 226, 230, 246, 249, 255
 Վանկա (Ֆեհ) 171, 176, 181
 Վան 43, 85, 90, 191
 Վիեննա 257
 Տանկաստան տե՛ս Թուրքիա
 Տավրոսի լեռներ 107, 119, 135
 Տարսոն (Տարսուս) 118, 119, 121, 170, 187
 Տել-Աբիադ 197
 Տեր-Չոր 167, 195, 211
 Տիգրանակերտ 215
 Տիգրիս 235, 246
 Տրապիզոն 43, 90
 Տրիանոն 98
 Տրիպոլի 71
 Ուֆա 13, 24, 33, 101, 120, 129, 166, 187, 189, 190, 192—198, 204, 248, 264
 Փարիզ 23, 28, 39, 41, 69—73, 84, 85, 95, 110, 114, 115, 117, 123, 232, 233, 245, 258, 270
 Փոֆր Ասիա 42—44, 70, 96, 98, 244, 249
 Շոֆր Հայք 74, 88
 Քիլիս 102, 200, 204, 217, 235, 260, 264
 Քյուրանյա 233
 Բուրյաստան 74, 92, 104
 Օսմանիե 121, 187, 216, 217, 261, 264
 Օսմանյան կայսրություն 10, 14, 22, 31, 39, 41, 43—46, 48, 50, 53, 54, 58, 59, 63, 64, 68, 72, 83, 89, 91, 92, 105, 108, 133, 249
 Ֆրեդիկս 265
 Ֆոնեզ 212, 216
 Ֆրանսիա 5, 7, 8, 10, 13, 19—32, 41, 56, 58—74, 77—85, 87—89, 91—96, 98, 99, 103, 105, 106, 112—115, 132, 138, 155—157, 163—166, 172, 177—179, 185, 186, 188, 204, 225, 219, 218—223, 226, 227, 229, 231—234, 238—255, 259, 260, 263, 263, 265, 266, 268, 269

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ ՈՒԹ Յ ՈՒՆ

Ն ե ր ա ծ ու թ յ ու ն	5
Գլուխ առաջին—Իրադրությունը Թուրքիայում առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո	39
Գլուխ երկրորդ—Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները 1919—1921 թթ.	58
Գլուխ երրորդ—Իրադարձությունները Կիլիկիայում 1919—1921 թթ.	107
Գլուխ չորրորդ—1921 թ. Անկարայի պայմանագիրը	229
Ե զ ր ա փ ա կ ու մ	269
Ա մ փ ո փ ու մ (ռուսերեն)	273
Ա մ փ ո փ ու մ (ֆրանսերեն)	288
Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ	304
Անձնանունների ցանկ	316
Տեղանունների ցանկ	321

ՌՈՒՐԵՆ ԳԱՐԵԳԻՆԻ ՍՆՀԱԿՅԱՆ
РУБЕН ГАРЕГИНОВИЧ СААКЯН

ՌՈՒՐԲ-ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԵՎ ԿՐԻԿԻՄՆ 1919—1921 թթ.

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
արևելագիտության սեկտորի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատ. խմբագիր Ս. Ս. ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ
Կազմը՝ Կ. Կ. ՂԱՖԱԳԱՐՅԱՆԻ
Տեխն. խմբագիր Ս. Կ. ԶԱՀԱՐՅԱՆ
Սրբագրիչներ Ս. Ս. ՂԱՓԼԱՆՅԱՆ,
Ի. Գ. ՍԻԳԱՐՅԱՆ

ԳԼԾ 03454

Պատվեր 378

Տպարանակ 10000

ԽՆԻՅ 1263, Հրատ. 3319: Հանձնված է արտատրության 15/IX
1970 թ.: Ստորագրված է տպագրության 11/I 1971 թ.: Տպագր.

20,5 մամուլ, հրատ. 14,4 մամուլ, պայման. 17,68 մամուլ,

Թուղթ № 1, 84 × 108 1/32: Գինը 1 ո. 11 կ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան,

Երևան, հարեկամության 24